

BÁCSATYAI DÁNIEL

Az Imre-legenda Konrád-csodájának hagiográfiai forrásai*

„Multis in ecclesia ammirantibus,
unde tanta ferri concussio sonum dedisset”

A lelki megújulás, amely a VII. Gergely-féle intézményes reformokat előkészítette, mély hatást gyakorolt a magyarországi latin nyelvű *litteraturára*. A kolostori legendairódalom, amely a szigorú szerzetesi fegyelem mellett az aszketikus élet felsőbbségét hirdette, korai műveltségünk egyik legfontosabb táplálékává vált. Erről tanúskodik első magyarországi születésű írónk, a bencés szerzetes Mór püspök is, aki a zobori remetéről írt életrajzában (BHL 452) a tökéletes kamalduli szent portréját festette meg, még hozzá alig két évtizeddel azután, hogy Damiani Szent Péter lejegyezte Szent Romualdnak, a rend alapítójának életirátát (BHL 7324), amelyet Mór bizonyára mintának tekintett.

A 11. századtól kezdve a nyugati hagiográfiai irodalom egyre élénkebben érdeklődött a szüntelenül vezeklő, mások bűneiért önmagukat sanyargató remeték iránt. A barlangokba és a lakott helyektől távoli remetelakokba magányos *loricatusok* vették be magukat, akik vasbilincsekből valóságos páncélt kovácsoltak maguknak, hogy a lélek katonáiként nap mint nap csatába vonuljanak a test kísértései ellen.¹ E remetetípus aligha független a legendairódalomban már a 8. század óta gyakran feltűnő vezeklő zárandok alakjától, aki azért kerekedik fel szörnyű bilincsekbe verve, hogy a keresztény világ távoli zárandokhelyein iszonyatos vétkeire bűnbocsánatot nyerjen. A legendákban ez természetesen be is következik: a vasak lehullnak, a szemtanúk hálaéneket zengnek. E *miraculum*-típus Karoling-kori megjelenése után éppen a 11. század második felében szaporodik meg újra a szentéletrajzok csoda-függelékeiben, Magyarországon pedig éppen a Kálmán-kor eleven szellemi életének egyik rövidke emlékében, a monasztikus életformát eszményítő Szent Imre-legenda (BHL 2528) zárófejezetében találkozhatunk vele.² Úgy vélem, hogy ha alaposabb vizsgálatnak vetjük alá az eddig

* A kutatást és a tanulmány elkészültét az OTKA 79152 K jelű pályázata tette lehetővé.

¹ Az első Damiani Szent Péter művében, a *Vita Dominici Loricatibani* (BHL 2239, 1060–1072, *Acta Sanctorum* (A továbbiakban AASS) Oct. VI, 621–627) tűnik fel. Számos példát hoz egészen a 13. századig Katherine Allen SMITH, *War and Making of Medieval Monastic Culture*, Woolbridge, Boydell & Brewer, 2011 (Studies in the History of Medieval Religion, 37), 201–202.

² A legenda teljes szövegét l. *Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, II, kiad. Szentpétery Emericus, Bp., 1938. Reprint kiadás, Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László, Bp., Nap Kiadó, 1999 (A továbbiakban

szerény figyelemben részesített Konrád-csodát, feltárjuk szüzséjének történeti és irodalmi eredetét, valamint a magyar földön bűnbocsánatot nyert vezeklőről szóló tudósítás lehetséges közvetlen forrásait, többet megtudhatunk az ismeretlen szerző olvasmányélményeiről, s így Pannonhalma korabeli művelődéséről is.

Az Imre-legenda második *post mortem* csodájának főszereplője egy vasbilincsekbe vert vándor, a német Konrád, aki azért járja a világot, hogy – közelebről meg nem határozott – fertelmes vétkére bűnbocsánatot nyerjen. A vezeklés e formáját VII. Gergely pápa róttá ki rá, aki a vaspáncél mellett egy lepecsételt levelet is a vándorra bízott, amely Konrád gyónásának írott szövegét tartalmazta. A bűnbánó sorra járja a keresztény zarándokhelyeket, míg eljut Székesfehérvárra, Szent István sírjához. A templomban elalvó vezeklőt álmában meglátogatja az elhunyt király, s fia, Imre herceg nyughelyéhez küldi. A felocsúdó Konrád át is megy Imre sírjához, s itt már bekövetkezik a csoda: a bilincsek széttörnek, a páncél a földre hullik, a csörömpölés zaján pedig elálmélkodik a templomi sokaság. A pápa pecsétjét feltörik, és íme: az írás eltűnik. Ez az istenitélet nem más, mint Imre kultuszának kezdőpontja: László e csoda hatására rendeli el Imre *translatióját*.³

Tóth Sarolta jogosan állapította meg, hogy az ismeretlen legendairó munkája magas színvonalon tükrözi vissza saját kora hagiográfiai műveltségét.⁴ Négy olyan példát említ, amelyek valamilyen módon a lengyel hagyománnyal függenek össze, s ahol egy fogoly vagy egy vezeklő valamilyen szent közbenjárására szabadul meg bilincseitől.⁵ A Tóth Sarolta által hozott példák közül a leginkább találó analógiát, a moyenmoutier-i kolostorban keletkezett *Liber de Hidulphi successoribus* című 11. századi munkát már Raimund Friedrich Kaindl is párhuzam-

SRH²), II, 449–460, ill. AASS Nov., II/1, 487–490. – Bollók János rámutatott, hogy a Szent-Imre legenda korántsem gyöngé, szerkezetet és összetett írói szándékot nélkülöző mű; szerzője művelt stílusművész és tudatos hagiográfiai író volt I. BOLLÓK János, *A Szent Imre-legenda = Mons Sacer 996–1996, Pannonhalma 1000 éve*, I–III, szerk. Takács Imre, Szovák Kornél, Monostori Martina, Pannonhalma, 1996, I, 341–355.

³ SRH², II, 458–460.

⁴ TÓTH Sarolta, *Magyar és lengyel Imre-legendák*, Szeged, JATE, 1962 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata, Acta Historica, 11), 57. Az eltűnő írás motívumának párhuzamait Tóth a *Vita sancti Basili*-ban (BHL 1022) és Szent Egyed 10. századi legendájában (BHL 93) fedezi fel I. *Uo.*, 55–56. Jóval közelebb áll legendánkhoz az a II. Callixtus pápa neve alatt hagyományozódó 12. században lejegyzett Jakab-csoda, amelynek egy itáliai vezeklő zarándok a főszereplője (BHL 4072, AASS *Iul.*, VI, 47–58). Valamilyen szörnyű bűn miatt egy itáliai püspök Santiagóba küldi vezekelni az illetőt, s írást ad neki a bűneiről. A mise előtt a zarándok az oltárra helyezi a püspök levelét. Theodemir püspök (†847), Jakab apostol sírjának felfedezője, a szertartáson felfedezi a levelet, s kérdi, hogy ki helyezte oda. Erre előáll a zarándok és könnyek között előadja vétkeit a sokaság előtt. Ekkor a püspök felnyitja a levelet, s íme, az írás eltűnt. A vezeklő megszabadultan tér vissza hazájába. – Később láthatjuk majd, hogy ez a *miraculum*-típus éppen azért került be a *post mortem* csodák közé, hogy az új kultuszhelyek tekintélyét emelje.

⁵ *Uo.*, 54–55.

ba állította az Imre-legendával.⁶ Az Imre-legendában olvasható csodának azonban jóval kiterjedtebb a rokonsága; a továbbiakban a legközelebbi családtagokkal is megismerkedünk.

Vajon mi lehetett az a bűn, amit végül csak Szent Imre közbejárása tudott eltörölni? Henri Platelle hosszú listát készített azokról a legendákról, ahol az istenítélet e formája felbukkan; az általa gyűjtött művek között azonban nem szerepel az Imre-legenda és számos további eset (lásd a jelen tanulmány függelékét).⁷ A listában szereplő hagiográfiai szövegek tanúsága szerint erre a büntetésre a családon belüli emberölés, a *parricidium* elkövetőinek, az anya-, apa- és testvérgyilkosoknak kellett számítaniuk. Ezt a bűnt annyira kétségbeejtőnek találták, hogy az ítéletet Istenre bízták – a *iudicium Dei* jellege azonban ebben az esetben lényegesen eltér a tüzesvas- és vízpróbáktól. A szerepe ugyanis nem az, hogy leleplezze az Isten elleni vétket, a hazugságot, hanem hogy megmutassa: a kegyelembe vetett hit által a bűnös ember is számíthat az üdvösségre.⁸ A legendaszerzők egészen az istenítéletek háttérbeszorulásáig, az 1215. évi negyedik lateráni zsinatig jobbnak látták Istenre és valamelyik kedves szentjének érdemeire bízni a bűnös megmenekülését. Kínzó bilincsekről, amelyek lehullva a kegyelem tárgyi bizonyítékaivá lesznek, a liturgikus források, a törvénytörések, valamint a történeti valóságot jobban tükröző, konkrét ügyeket megörökítő krónikaszövegek és oklevelek ugyan nem vallanak – ám figyelemreméltó az a tény, hogy a rokongyilkosságok esetében az illetékesek valóban egyházi bírák voltak.

Nagy Károly 802. évi nagy kapituláréja szögezte le, hogy a *parricidium* esetében a világi igazságszolgáltatás lemond az ítélkezésről, s teljesen az egyházra bízza a penitencia kiszabását, s a vezeklés módjának meghatározását.⁹ A penitenciálék tanúsága szerint ezzel alighanem a már létező gyakorlatot hagyta jóvá az uralkodó. A 803. és a 811. évi kapitulárék már tartalmaztak módosításokat, amelyek bizonyos esetekben lehetővé tették, hogy a világi hatóságok beavatkozzanak. Ezek jellemzően olyan esetek voltak, amelyek a világi védelem alatt álló tulajdonviszonyokat sértették. Így, ha valaki azért ölte meg egyik családtagját, hogy az ne tanúskodhasson az illető szolgálai állapota mellett, azt kivégezték, rokonait pedig szolgaságra vetették.¹⁰

Így tehát a rokongyilkosság a kánonjog hatáskörébe került, s a szankciót il-

⁶ KAINDL, Raimund Friedrich, *Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen XIII–XVI*, Wien, 1902, 44.

⁷ PLATELLE, Henri, *Pratiques pénitentielles au Moyen Âge: la pénitence des parricides et l'esprit d'ordalie* = Uő., *Présence de l'Au-delà – Une vision médiévale du monde*, Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2004, 73–93. A listát l. Uo., 85–93. A tanulmány első megjelenési helyét l. *Mélanges de Science Religieuse Lille*, 1983/3, 129–155.

⁸ PLATELLE 2004, i. m. 79–80.

⁹ *Monumenta Germaniae Historica* (A továbbiakban MGH), *Legum sectio*, II, *Capitularia regum Francorum*, I, Hannover, 1873, 97–98, idézi PLATELLE 2004, i. m. 76.

¹⁰ MGH, *Legum sectio*, II, *Capitularia regum Francorum*, I, Hannover, 1873, 113, 164–165, idézi PLATELLE 2004, i. m. 76.

letően a bűnbánati kézikönyvek, a penitenciálék voltak irányadóak. A bűnbánat liturgikus kereteinek 19–20. századi kutatók által kimunkált átfogó modellje szerint a Karoling-korban egymással párhuzamosan volt jelen a késői antikvitásból örökölt, 9. században felújított nyilvános gyónás és az újabb keletű monasztikus eredetű fülbegyónás. Az előbbire közfelháborodást kiváltó, botrányos esetekben (pl. gyilkosság, nemi erkölcsök elleni vétkek) került sor, s a püspök által kiszabott nyilvános vezeklés követte, míg kisebb bűnöknél megelégedtek a gyónás utóbbi formájával, amely már nem kötődött a püspök személyéhez.¹¹ A mai kutatás azon az állásponton van, hogy a nyilvános vezeklés a Karoling-korban sem volt általános gyakorlat, s igen gyakran hatalmi fegyver vált belőle: a forrásokban elsősorban politikai leszámolás áldozatává váló magas rangú tisztségviselők büntetéseként jelenik meg.¹² A liturgikus források előírásaival szemben a gyakorlat azt mutatja, hogy a nyilvános és a magánvezeklés között éppúgy nem voltak éles határok a Karolingok alatt, mint a későbbi évszázadokban, egészen a negyedik lateráni zsinatig, amikor a fülbegyónás végleg egyeduralkodóvá vált.¹³

A nyilvános vezeklés a hamvazószerdai liturgián vette kezdetét, s a penitencia éveinek leteltével a bűnbánók a nagycsütörtöki szertartáson nyertek ismét bebecsátást a templomba.¹⁴ A nyilvános bűnbánat előírásai között találjuk a fegyverfogás, a házasság, a hivatalvállalás és a húsevés tilalmát.¹⁵ A bűnbánat liturgikus gyakorlatának forrásai, a penitenciálék jobbra a gyilkossággal kezdik a bűnök felsorolását, s külön rendelkeznek a családtagok megölését illetően. A korai bűnbánati kézikönyvek kifejezetten úgy határoznak, hogy az elkövetőnek száműzés, az ír szerzetességből ismert *peregrinatio pro Deo* legyen a sorsa; a vezeklés időtartama lehetett hét, tíz, tizennégy vagy tizenöt év is, s ennek egészét, vagy nagy részét vándorlással kellett eltölteni.¹⁶ Az előre eltervezett gyilkosságok ese-

¹¹ A Karoling-kori vezeklés kettős természetéről átfogóan I. POSCHMANN, Bernhard, *Die abend-ländische Kirchenbusse im frühen Mittelalter* = Bresslauer Studien zur historischen Theologie, 1930, 95–101. Az ókorba visszanyúló nyilvános vezeklés és a ma is érvényes magángyónás közötti átmenet három fázisára I. VOGEL, Cyrille, *Le Pécheur et la Pénitence au Moyen Âge*, Paris, Éditions du Cerf, 1969, 24–33. A rítus elemeire I. Uő, *Les rites de la pénitence publique aux Xe et XIe siècles* = *Mélanges offerts à René Crozet à l'occasion de son 70e anniversaire par ses amis, ses collègues, ses élèves et les membres du C.E.S.C.M.*, I–II, éd. Pierre Gallais, Yves-François Riou, Poitiers, 1966, I, 137–144.

¹² A kutatás új megállapításairól és irányairól I. HAMILTON, Sarah, *The Practice of Penance, 900–1050*, Rochester NY, Boydell Press, 2001, 7. – Így szabtak ki nyilvános vezeklést Jámbor Lajosra 833-ban a birodalom püspökei Ebo reimsi érsek vezetésével, miután a császár alulmaradt a fia, Lothar elleni harcban I. Uő., 6–7; 999-ben Arduin ivreai gróf Péter vercelli püspök megöléséért nyilvánosan vezekelt Rómában, ahol a húsevés, a házasság és a fegyverviselés tilalmán kívül örökös száműzésre ítélték. Arduin esetében valójában politikai ellenfelei: III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa politikai leszámolás-kísérletének lehetünk tanúi, I. Uő. 1–2, 173.

¹³ Uő., 8–9.

¹⁴ VOGEL 1966, i. m. 138–144.

¹⁵ Uő., 141.

¹⁶ A korai középkor penitenciáléinak máig legátfogóbb kiadását I. WASSERSCHLEBEN, Friedrich

tén akár örök életre is szólhatott a visszatérés tilalma. Hrabanus Maurus penitenciáléja (841–856) arra utal, hogy a szabályzást eredetileg egy bibliai történet, az első gyilkosságra adott isteni válasz motiválta: bujdosó és vándorló légy a földön – parancsolja Isten Káinnak (1 Móz 4, 12).¹⁷

Egyes 8–9. századi *formularium*ok is azt bizonyítják, hogy a zárándoklat a vezeklés része volt: a bourges-i formuláskönyvben fennmaradt egy bűnbánó rokongyilkos egyes szám első személyben írt „ajánlólevele”, amelyben azt kéri a kereszténység egyházi és világi nagyságaitól, hogy fogadják kegyesen, mint vezeklő zárándokat.¹⁸ Egy másik formuláskönyvben, amelyet vélhetően az észak-franciaországi Saint-Amand kolostorában használtak, egy olyan oklevél maradt ránk, amelyben a püspök arról tudósít, hogy a levelet hordozó bűnbánó zárándok hét évig köteles a világot járni, s kéri, hogy a zárándokat másnap rögtön küldjék tovább.¹⁹ Ezt ismétli meg két másik frank *formularium* is.²⁰

Egy I. Miklós pápának tulajdonított kétes hitelű levélben (858–863) olvashatjuk először azt, hogy a vezeklőnek a bűnbánat első évét a székesegyház körül kellett eltöltenie, imáival szüntelenül Istenhez fordulva. A második évben már nyitva állt a templom a bűnbánó előtt, ennek valamelyik sarkában kellett naphosszat imádkoznia. A két év leteltével magához vehette az Oltáriszentséget, ám húst többé nem ehetett soha. A penitencia további ideje alatt az ünnepnapok kivételével *nonáig* kellett böjtölnie, s hetente három napon át őrizkednie kellett a bortól és a mézsörtől. Fegyvert csak a pogányok ellen foghatott, csak gyalog járhatott, megházasodni tilos volt. A penitenciát kiszabó püspök a bűnbánó magaviseletétől függően megrövidíthette vagy megtoldhatta a vezeklés időtartamát.²¹ Zárándoklatról ezúttal nincsen szó. Ez a rendelkezés átkerült a 868. évi wormszi zsinat határozatai közé,²² s talán innen talált utat Regino prümi apát *De synodalibus* című kánongyűjteményébe²³ és később Burchard von Worms penitenciáléjába.²⁴ Regino azt is előírja, hogy a rokongyilkosnak hét vagy tizennégy évig, esetenként pedig élete végéig kell vezekelnie.²⁵

A bűnbánó zárándoklatot a 9. században több ízben is megtiltották, ami arra

Wilhelm Hermann, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Halle, 1851. A penitenciálék emberölésre vonatkozó előírásainak forrásaira l. VAN CAUWENBERGH, Étienne, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Louvain, 1922 (Université de Louvain, Recueil de travaux 48), 3–5.

¹⁷ PLATELLE 2004, i. m. 77.

¹⁸ VAN CAUWENBERGH 1922, i. m. 13–14; *MGH, Legum sectio*, V, *Formulae Merovingici et Karolini aevi*, Hannover, 1886, 173.

¹⁹ *Uo.*, 278–279.

²⁰ *Uo.*, 217, 466.

²¹ *MGH, Epistolae*, VI, *Karolini aevi*, IV, Berlin, 1925, 673.

²² *MGH, Concilia*, IV, *Concilia aevi Karolini DCCCLX–DCCCLXXIV*, Hannover, 1998, 268–269.

²³ *Patrologiae cursus completus, series Latina prior* (A továbbiakban *PL*), ed. Jacques Paul Migne, CXXXII, 290–291.

²⁴ *PL*, CXL, 953.

²⁵ *PL*, CXXXII, 296.

utal – és ezt a korai penitenciálék és a hagiográfiai források egyaránt megerősítik – hogy a 8. században még elterjedt gyakorlat volt a Frank Birodalomban. Nagy Károly 789. évi kapituláréja még a pusztá emberölés miatt kóborló vezeklők számára rendelte el az egyhelyben maradást.²⁶ Hrabanus Maurus gyűjteménye már kifejezetten a *parricidium* elkövetőinek is megtiltja a zárandoklatot, mivel ezek *commensationibusque atque ebrietatibus operam dando* inkább fokozzák bűneiket, ahelyett, hogy kisebbítenék azokat.²⁷ A szöveg 847. évi mainzi zsinaton is felbukkan,²⁸ s ezek a zsinati határozatok voltak a *De synodalibus* forrásai, ahol szintén olvashatjuk ezt a tiltást.²⁹

Anglia területén – úgy tűnik – nem korlátozták a rokongyilkosságok miatt induló bűnbánó zárandoklatokat. Két 12. századi kolostori történeti mű, a *Liber Eliensis* és Hugh Candidus peterborough-i krónikája, amelyek számos normann hódítás előtti értesülést tartalmaznak, egyaránt beszámolnak olyan esetről, amikor a gyilkos egyenesen Rómába kívánt zárandokolni, hogy maga a pápa szabja ki a megfelelő penitenciát.³⁰ A 10. század végéről származik az a tizenkét *littera poenitentialis*, amelyek római zárandoklatot rendeltek el, s szinte minden esetben rokongyilkosság miatt állították ki őket.³¹ Három levélben Wulfstan yorki érsek (†1023) ajánlja a pápa kegyelmébe a bűnöst, további kilencben pedig a pápa tájékoztatja Wulfstant és más angol főpapokat a vezeklőre kiszabott penitenciáról. Hogy egyéb gyilkossági esetekben sem volt tiltott a zárandoklat, jól példázza a 10. századi inzuláris Pseudo-Egbert penitenciálé, amely egy klerikus megöléséért szab ki zárandoklatot.³²

A szentföldi zárandoklatok megélénkülésével párhuzamosan a vezeklők sorsa a 11. században már a kontinensen sem volt olyan egyértelmű; az arisztokrácia és az uralkodók körében a penitencia számos változatával találkozhatunk. Alighanem csak Rómáig kellett zárandokolnia annak az itáliai grófnak, aki Bernold von Konstanz tudósítása szerint saját fia gyilkosává lett.³³ I. Róbert, Normandia hercege (1027–1035) valószínűleg a bátyja halálában való érintettsége miatt kívánta felkeresni a Szentföldet. Rokonvér is tapadt II. Harald angol király testvérének, Svein Godvinssonnak a kezéhez, aki mezítláb kelt útra Flandriából Palesztina felé 1051-ben. Man szigetének királya, Langman Gudrödsson saját fivére megölése után vállalkozott a jeruzsálemi útra. Máshol, Szent Romuald életrajzában ugyanakkor más választ, a szerzetes válaszát olvashatjuk: a fiatal Romuald azért

²⁶ MGH, *Legum sectio*, II, *Capitularia regum Francorum*, I, Hannover, 1873, 61–62.

²⁷ MGH, *Epistolae*, V, *Karolini aevi* III, Berlin, 1889, 507.

²⁸ MGH, *Concilia*, III, *Concilia aevi Karolini DCCCXIII–DCCCLIX*, Hannover, 1984, 171.

²⁹ PL, CXXXII, 291.

³⁰ ARONSTAM, Robin Ann, *Penitential Pilgrimages to Rome in the Early Middle Ages = Archivum Historiae Pontificiae*, 1975, 69–70.

³¹ Uo., 70–79. A levelek kiadását l. az idézett tanulmány függelékében, Uo., 79–83.

³² HAMILTON 2001, i. m. 173, 4. sz. j.

³³ Uo., 190, 81. sz. j.

vonult először kolostorba, hogy vezekeljen az apja által elkövetett rokongyilkosságért.³⁴

A *parricidium* hagiográfiai forrásai, amelyek közé az Imre-legenda is tartozik, a fent bemutatott változékony gyakorlattal szemben – a Karoling-korban megszilárdult elbeszélői sémát követve – még a 12. században is vasbilincseket és zárandoklatot említenek. Éppen ezért különösen izgalmas az 1182 után keletkezett *Vita et miracula sancti Bernardi* (BHL 1203), ahol a látszólag sablonos elbeszélést okleveles források hitelesítik. A legenda főhőse maga a gyilkosság miatt száműzetésbe kényszerült zárandok.³⁵ A languedoci Bernardus ura megölése s a penitencia kiszabása után bilincsekbe verve hagyja el szülőföldjét, eljut Jeruzsálembe és Indiába, és hét évnyi vándorlás után végül Saint-Omer kolostorában telepszik le, ahol szent életű remeteként él haláláig, 1182-ig.³⁶ A bilincsek fokozatosan lehullnak róla, ám Bernardus újrakovácsoltatja őket, hogy tovább sanyargassa velük földi testét. A fentiek mintha a jól ismert hagiográfiai toposzt ismételnék – ám Bernardus életének egyéb forrásai részben igazolják az életrajzban írottakat. Fennmaradt ugyanis egy *littera poenitentialis* 1170-ből (s ezt említi a *vita* is), amelyben Maguelone püspöke bűnbánatot rendel el Bernardus számára: hét évig mezítláb kell járnia, lenruhát nem viselhet, a karácsony előtti böjtben csütörtökön tartózkodnia kell a hústól, szombaton csak kenyeret és bort vehet magához. Nagyböjti szombatokon és kántorböjtkön csak vizet ihat, s ha nincs ünnepnap, nem ehet húst, s nem lakhat jól.³⁷ Ezt foglalja össze a narbonne-i érsek bűnbánó oklevele is.³⁸ A *littera poenitentialis*ban a vezeklés káni

³⁴ Uo.

³⁵ AASS Apr., II, 674–675, idézi PLATELLE 2004, i. m. 74–78.

³⁶ A feudális úr vagy egy lelki atya erőszakos halála is hasonló büntetést vont maga után l. PLATELLE 2004, i. m. 80–81.

³⁷ „Joannes, Dei gratia Magalonensis episcopus, omnibus Ecclesiae Catholicae rectoribus, subjectis, aeternam in Domino salutem. Notum sit omnibus vobis quod Bernardo, praesentium litterarum latori, talem poenitentiam pro peccatis suis horribilibus injunximus: quod usque ad septem annos nudis pedibus incedat, camisiam non ferat, omnibus diebus vitae suae, quadraginta dies ante Natale Domini in cibis quadragesimalibus jejundet, quarta feria a carne et a sagimine absteineat, sexta feria praeter panem et vinum nihil comedat, in omni sexta feria quadragesimae et quatuor temporum propter aquam nihil bibat, omni sabbato, exceptis solemmnibus diebus, et nisi aegritudo intercesserit, a carne et a sagimine absteineat. Quapropter clementiam vestram in Christo suppliciter exoramus, quatenus pro redemptione animarum vestrarum praefatum poenitentem, quia pauperimus est, in victualibus et vestibus misericorditer sustentetis, orationibus sublevetis, de poenitentia etiam sibi injecta, secundum quod ratio exigit, benigne relaxetis. Data Magalonae, anno ab Incarnatione Domini millesimo centesimo septuagesimo, mense Octobri. Usque ad septem annos tantum valeat.” AASS Apr., II, 673.

³⁸ „Poncius, Dei gratia, Narbonensis archiepiscopus, omnibus fidelibus ad quos littere iste pervenerint, cum gratia Dei salutem. Noverit karitas vestra Bernardum, presentium latorem, Magalonensis ecclesie parrochianum, a venerabili fratre nostro, ejusdem loci episcopo, in poenitentiam accepisse ut per septem annos nudis pedibus incederet, et cetera que in cartula poenitentiali continentur. Hoc autem ipse idem, spiritu Dei compunctus, Deo devovit et a nobis in remissionem peccato-

előírásaival összhangban lévő rendelkezést láthatunk, amelyben nincs szó vasbilincsekről – igaz a zárándoklatról se, amely bizonyosan megtörtént, legalább is Saint-Omer kolostoráig. Ritka eset, hogy egy hagiográfiai jellegű beszámolót megbízható forrásokkal támaszthatunk alá; csak időnként fordul elő, hogy ilyen szemléletes példán keresztül ragadhatjuk meg azt a feszült kapcsolatot, amely egy valós esemény és annak évszázados mintákon alapuló, közel azonos időben született irodalmi feldolgozása között feszül.

A lehulló vasbilincsek csodája hosszú utat járt be, mire az Imre-legenda szerzője saját művében felhasználta – érdemes fejlődését a *parricidium* büntetésének egyéb forrásaival párhuzamosan vizsgálni. Tours-i Gergely *Liber in gloria confessorum* (BHL 6089) című művében találjuk az első elbeszélést, ahol egy testvérgyilkos testi-lelki megszabadulásának lehetünk tanúi.³⁹ Itt az ítélet még világi bírótól származik (*iudex loci illius*): megbilincselve börtönbe vetik az elkövetőt. A lator Szent Nicetiushoz imádkozik, hogy járjon közben szabadulásáért, majd álomba merül. Ekkor megjelenik Nicetius, s így szól: „Kelj fel Krisztus nevében, és távozz szabadon, senki sem tartóztat.” A fogoly felkel, s látja, hogy bilincsei összetörték. Tüstént felkeresi a szent sírját, ahol egy bíró feloldozza.

A csodaleírás az Imre-legendából is ismert formában 9. századi hagiográfiai művekben öltött alakot, s ez aligha lehet független attól, hogy a jogforrások éppen ebben az időszakban foglalkoznak kiemelten a *parricidium* kérdésével. Első közülük a század első felében alkotó reichenauai apát, Walafridus Strabo műve, a *Vita et miracula sancti Galli* (BHL 3248, 833/834). A gyilkost (nem tudjuk meg, hogy az áldozat rokon vagy sem) a nyakán és két karján vasláncokkal bilincselik meg, amelyek – jellemző motívum – barázdát vágnak a bűnös húsába. Számos zárándokhely felkeresése után két bilincstől megszabadul, s egy jelenés tudatja vele, hogy az utolsót Sankt Gallenben fogja elveszíteni Szent Gál közbenjárására. A vándor karja már szinte csak egy csomó a sebekről, amikor megérkezik a kolostorba, ahol az éjjeli virrasztáson elnyomja az álom. Ekkor megjelenik előtte egy öreg szerzetes, aki előbb aluszékonysága miatt korholja, majd botjával megérinti sebeit. A fájdalomtól felordító vezeklőről messze repül a bilincs. A zsol-táréneklésből felriadó szerzetesek tudakolására elmeséli a látomást és gyógyulása történetét.⁴⁰

A zárándokút újonnan beemelt motívuma, illetve a bilincsek fokozatos el-

rum suorum accepit quod omnibus diebus vite sue a carne et sagimine et vino abstineat, lineis non utatur, exceptis femorabilibus, quarta et sexta feria et sabbato in pane et aqua jejundet. Quapropter, universitatem vestram monemus et obsecramus in Domino ut, cum apud vos venerit, eum karitative recipiat et de bonis vobis a Deo concessis in victualibus et vestibus ei misericorditer subveniat.” http://www.cn-telma.fr/chartae-galliae/charte_205352 [2013. 10. 01.] A nyomtatott kiadást l. *Les chartes de Saint-Bertin*, ed. Daniel Haighneré, I, Saint-Omer, 1886, no. 255.

³⁹ MGH, *Scriptores rerum Merovingicarum* (A továbbiakban *SS rer. Merov.*), I/2, Hannover, 1885, 244.

⁴⁰ MGH, *SS rer. Merov.*, IV, Hannover–Lipce, 1902, 332.

veszítése alighanem azt hangsúlyozza, hogy Szent Gál kolostora méltó párja a kereszténység nagy zarándokhelyeinek, ahol a hasonló csodák mindennaposak. A gyógyulásra az éjszakai áhítat során kerül sor, méghozzá a kolostor lakói előtt: amellet, hogy a csoda nemcsak a patrónus szent, hanem a jelenlévő szerzetesek érdemeit is dicséri, a nyilvános jelenetnek dramaturgiai funkciója is van. Jól ismert az a Tours-i Gergelytől ismert elbeszélői stratégia, amely a csodás gyógyulást egy liturgikus esemény kellős közepére helyezi. A béna lábai recsegés-ropogás közepette kiegyenesednek, a néma ordításban tör ki, az ájultan összeeső gyógyult testéből vér folyik. Az isteni kegyelem hirtelen, valamilyen erős fény-vagy hangjelenség közepette történő megnyilvánulása mindig együtt jár a *reverentia missae* megsértésével, ám a félbeszakított imádság vagy mise a csoda tudomásulvételével, a jelenlévők hálaadó énekével folytatódik.⁴¹

Közel egy évtizeddel később (839–849) jegyezte le Altfried münsteri püspök alapító-elődje, Szent Liudger (†809) életrajzát (BHL 4937). Altfried felhasználta a *Vita et miracula sancti Gallib*an is megtalálható csoda-típust, ám a mű arról árulkodik, hogy a szerző jól ismerte a vezeklés kánoni előírásait is. Bizonyára az új kultuszhely jelentőségének kiemelésére szolgál az, hogy a szerző inkább a zarándokút felsikert hozó állomásaira helyezi a hangsúlyt, s csak néhány szóval említi magát a csodát. Egy testvérgyilkos püspöke utasítására egy évig börtönben sínylődik, majd vasbilincsekben, sarutlanul és lenruha nélkül, szigorú böjtöt tartva száműzetésbe kényszerül. A negyedik évben az efféle csodákról ismert Nivelles kolostorában,⁴² az ötödikben Szent Péter sírjánál, Rómában hull róla le egy-egy bilincs. Itt betegségbe esik, s lázálmban egy pap közli vele, hogy Liudger sírjánál teljes bocsánatot nyerhet. Ezután felkeresi azokat, akik személyesen ismerték a frízek és a szászok missziós püspökét, s tudják az utat Münsterbe is. Odaérve egész éjjel imádkozik, s a hajnali *matutinum*kor az utolsó bilincs is szétörik.⁴³

Egy új kultuszhely népszerűsítésének célja foroghatott a *Gesta sanctorum Rotonensium* (BHL 1945) ismeretlen szerzőjének fejében is. Nem sokkal a *Gesta* születése (868–876) előtt talált új otthonra I. Marcell pápa testereklyéje a Bretagne-i Redon kolostorában; az ő sírjánál megesett csoda leírásában érte el legki-forrottabb formáját a szóban forgó *miraculum*-típus. A szerző ráadásul két ízben is felhasználta a szüzsét, és elbeszéléseit komoly történeti környezetbe helyezte. Az első csoda egy spoletói kolostor *scriptorá*val esett meg, aki véletlenül kioltotta fivére életét. A szerzetesek tanácsára felkeresi a pápát Rómában, aki nyakát és karjait megbilincselte, *sicut in lege parricidarum censetur*, s zarándoklatra

⁴¹ NUGENT, Patrick J., *Bodily Effluvia and Liturgical Interruption in Medieval Miracle Stories = History of Religions*, 2001/1, 49–70. Nugent Tours-i Gergely művét, a *De virtutibus sancti Martini* idézi, ahol egy néma gyógyulását kísérik hasonló jelenségek (MGH, SS rer. Merov., I/2, 142–143). A 11–12. században ez a minta reneszánszát élte, leggyakrabban vakok és süketek gyógyulás-történeteiben fordulnak elő l. NUGENT 2001, i. m. 54.

⁴² L. *Virtutes sanctae Geretrudis*, (700 k.) MGH SS rer. Merov., II, Hannover, 1888, 468–469.

⁴³ MGH, *Scriptores* (A továbbiakban SS), II, Hannover, 1829, 418.

küldi. Egy éjjel egy jelenés tudatja vele, hogy Bretagne-ban, Szent Marcell pápa sírjánál megszabadulhat a láncoktól. A pápa engedélyezi az utazást. Épp a virágvasárnap előtti vigílián érkezik Redon kolostorába. Amikor egy szerzetes neki fog az evangélium olvasásának, a zárándok bilincsei hirtelen darabokra hullanak, s a szertartás csöndjét a padlóra hulló vas csengése töri meg.⁴⁴

A másik eset főszereplője egy Frotmund nevű frank főúr, aki egy örökösödési vita miatt testvéreivel együtt megöli nagybátyját, a királyi palota káplánját, ám véletlenül saját öccse is áldozatul esik a leszámolásnak. Lotár király zsinatot hív össze, s az összegyűlt püspökök úgy határoznak, hogy Frotmundot és fivéreit verjék bilincsekbe, húzzanak rájuk durva szőrruhát és addig vándoroljanak, amíg Isten el nem fogadja bűnbánatukat. Rómában III. Benedek (855–858) pápától levelet kapnak, talán épp olyat, mint Konrád VII. Gergelytől az Imre-legendában. Ami ezután következik, az valóságos regény: tengeri úton eljutnak Jeruzsálembe, majd felkeresik Egyiptom és az egykori Africa provincia keresztény zárándokhelyeit. Négy év múltán ismét Rómában tartózkodnak, ahol a római nép jóindulata enyhíti nélkülözéseiket. Benedek pápa engedélyével ismét Jeruzsálembe mennek, majd bejárják a Közel-Keletet. Miután pogány rablók fosztják ki és ostromozzák meg őket, három évet töltenek ott, s meglátogatják az Ararátot és a Sínai-félszigetet. A negyedik év ismét Rómában találja őket, hogy aztán célba vegyék Itália, Burgundia és Aquitania zárándokhelyeit. Így jutnak el Rennes-be, ahol Electramnus püspök⁴⁵ jóindulatúan fogadja őket. Egyik testvére halála után Frotmund egyedül keresi fel Redont. Hét napot tölt itt, s már elindulna Rómába, amikor álmában egy gyönyörű arcú öreg látogatja meg, aki maradásra bírja. Frotmund elmeséli álmát a szerzeteseknek, akik ezentúl vele együtt imádkoznak a szabadságért. A következő éjszakán a *senior venerabilis* újra megjelenik két lámpást vivő gyermek társaságában. Az egyik gyermek érdeklődésére a szent közli, hogy a közös kolostori vigílián fog bekövetkezni a gyógyulás. Így is történik: a szerzetesek felültetik az oltár lépcsőjére a járni már alig képes, gennyedző és vérző testű vándort, akit ismét elnyom az álom. Megjelenik az öreg a gyermekekkel, s valósággal kihúzza a vasat a zárándok testéből, s messzire elhajítja a templom kövezetére. A szerzetesek csodálkozva hallgatják a fém zengését, majd Istent dicsőítve hálaénekre zendítenek.⁴⁶

Egyetlen törvényszöveg sem igazolja azt, amire az első csoda hivatkozik *lex parricidarumot* említve; a II. Lotár (855–869) uralkodása alatt megrendezett zsinat ítélete pedig, amelyről a második elbeszélés tudósít, szöges ellentétben áll a 9. századi zsinati forrásokkal, amelyek – mint láthattuk – a zárándoklatok

⁴⁴ *Mémoires pour servir de preuves a l'histoire ecclesiastique et civile de Bretagne*, ed. Hyacinthe Morice, Charles Taillandier, I, Paris, 1742, 254–256. Legújabb kiadásához egyelőre nem jutottam hozzá: *The Monks of Redon: Gesta Sanctorum Rotonensium and Vita Conuuoionis*, ed. Caroline Brett, Wolfeboro NH, Boydell, 1989.

⁴⁵ Oklevelek 866-ban és 871-ben említik a püspököt I. *Cartulaire de l'Abbaye de Redon en Bretagne*, ed. Aurélien De Courson, Paris, 1863, no. 52, 42; no. 244, 196.

⁴⁶ MORICE, TAILLANDIER 1742, i. m. 259–261.

ellen foglaltak állást, bilincseket pedig sohasem említenek. A históriáknak azonban lehet valóságos alapja. Az első esetében tudjuk, hogy a korszakban létezett kapcsolat Spoleto és Bretagne között: Lambert (†837), Nantes grófja és Bretagne kormányzója később Spoleto hercege lett.⁴⁷ A második történet háttérét még jobban ismerjük: Frotmund egy befolyásos Anjou-beli család sarja volt, aki csatlakozott ahhoz a felkeléshez, amelyet Erős Róbert, Anjou grófja vezetett II. (Kopasz) Károly nyugati frank király ellen 858–859-ben.⁴⁸ Azon a zsinaton, amelyet 859-ben, a II. Lotár fennhatósága alá tartozó Savonnières-ben rendeztek meg, a felkelőket az összegyűlt püspökök kollektíven kiközösítették. Az exkommunikációt tartalmazó levélben, amelynek címzettjei között ott van Frotmund is, egy gyilkosságra is utalás történik, amely talán a *Gestá*ban olvasható eseményekkel áll összefüggésben.⁴⁹ Mindebből arra következtethetünk, hogy az elítélt éppen magas rangja miatt részesült ilyen elrettentő büntetésben – a nagy botrányt okozó büntettet pedig általában nyilvános penitencia követte. Megkockáztatható, hogy Frotmund a Karolingok politikai bosszújának áldozataként vált bűnbánó zárándokká. Figyelemreméltó, hogy ezek az első szövegek, ahol a pápának kulcsszerep jut a zárándok további sorsában.

Az évszázadok során *Gesta sanctorum Rotonensium*ban olvasható *miraculum* más legendatoposzokkal is ötvöződött. A liturgiát néhol nem csak a bilincsek eltörésének zaja szakítja félbe, a csodát más jelenségek is kísérik: a zárándok elájul, testéből különböző váladékok (vér, genny) törnek elő.⁵⁰ Egy másik esetben a csodás szabadulás a feszület előtti elmélkedés közben következik be.⁵¹ Megegyezik, hogy a vezeklő eleinte alázatosan kívül marad a templomon, esetleg egyszerűen csak nem engedik be, így a látomások a falakon kívül, a kapu tövében lepik meg.⁵² Másutt a rabság bilincseit mint ereklyéket akasztják fel a szerzetesek

⁴⁷ POULIN, Joseph-Claude, *Le dossier hagiographique de saint Conwoion de Redon. A propos d'une édition récente* = *Francia*, 1991, 153.

⁴⁸ WERNER, Karl Friedrich, *Untersuchungen zur Frühzeit des französischen Fröstentums*, 9. bis 10. Jahrhundert = *Die Welt als Geschichte*, 1959, 172–173, 9. sz. j.

⁴⁹ POULIN 1991, i. m. 155.

⁵⁰ Adso Dervensis, *Vita sancti Frodoberti*, BHL 3178, 968 k., *Corpus Christianorum Continuatio Medievals*, CXCVIII, 2003, 48–50; *Liber de Hidulphi successoribus*, BHL 3943, 1014–1059/1060, PL, CXXXVIII, 218–220; Drogo Bergensis, *Miracula sancti Winnoci*, BHL 8956, 1067–1070, AASS, *Ordinis Sancti Benedicti* (A továbbiakban OSB), III/1, 320; Goscelinus monachus sancti Bertini postea Cantuarensis, *Liber de miraculis sancti Augustini episcopi*, BHL 779, 1094, AASS Mai., VI, 405; *Miracula sancti Mansueti*, BHL 5215, 1009 után, AASS Sept., I, 651–652; *Vita, inventio et miracula sanctae Enimiae*, BHL 2549–2551, 12. sz. eleje, *Analecta Bollandiana*, (57)1939, 292–296; Metellus Tegernseensis: *Quirinalia*, BHL 7031, 1165–1175, *Die Quirinalien des Metellus von Tegernsee. Untersuchungen zur Dichtkunst und kritische Textausgabe*, ed. Peter Christian Jacobsen, Leiden–Köln, 1965 (Mittelateinische Studien und Texte, 1), 270–271.

⁵¹ *Liber de Hidulphi successoribus*.

⁵² *Vita sancti Frodoberti*; Sigebert de Gembloux (?): *Translatio et miracula sancti Sigeberti III regis Francorum*, BHL 7713, 1069–1070 AASS Febr., I, 238; *Liber de miraculis sancti Augustini*

a templom falaira.⁵³ 11. századi legendákból arról értesülünk, hogy I. Boleszláv lengyel király – nem *parricidium* miatt – szab ki hasonló büntetést, talán azzal a céllal, hogy az egyik esetben Szent Adalbert,⁵⁴ a másikban az öt mártírtestvér⁵⁵ gnieznói kultuszát megszilárdítsa.

Némelyik legendaszöveg említést tesz arról, hogy a vasbilincseket magából a gyilkos fegyverből kovácsolták, sőt, a 9. századi *Miracula sancti Florentii* (BHL 3049) kifejezetten úgy hivatkozik erre, mint a Nyugati Frank Birodalomban régen dívó szokásra (*consuetudo antiqua partibus interioris Franciae*).⁵⁶ A hír fényt vet a büntetés eredetére, s bár a hagiográfiai forrásokon kívül más nem igazolja létezésüket, úgy tűnik: valamikor mégis éltek vele a bírák az egykori Gallia területén.

Sajátosan 11. századi jelenséget ismerhetünk fel, amikor azt olvassuk, hogy valaki nem bűnei miatt, hanem önként vette magára a vasláncokat. Nem véletlen, hogy az a zárándok éppen ilyen volt, aki egy kamalduli remete, a francia származású Szent Theobaldus (†1066) sírját kereste fel Vangadizzában.⁵⁷ Egyébiránt éppen ekkor, néhány kivételtől eltekintve majdnem másfél évszázados szünet után kezd ismét megjelenni a motívum a hagiográfiai irodalomban: a 11. század elején tűnedeznek fel ismét a szóban forgó csodát szerepeltető művek, majd az 1050-es évektől kezdve közel hetven éven keresztül sűrűn követik egymást, hogy aztán a 13. század elején eltűnjenek. Az időzítésben bizonyára szerepet játszik a 11. század aszketikus szelleme, de még inkább – s ebben Magyarország keresztény hitre térése kulcsfontosságú – a zárándoklatok iránti megnőtt hajlandóság. E fokozott érdeklődés tanúja a 12. század elejéről származó *Vita, inventio et miracula sanctae Enimiae*, amely versbe szedve beszéli el a csodát, miután hosszú katalógusba foglalta kelet és nyugat leghíresebb zárándokhelyeit, ahol a főhős megfordult.⁵⁸

Nyitva áll még az a kérdés, hogy a több mint félszáz legendaszöveg közül melyek állnak legközelebb az Imre-legendához. Ennek eldöntéséhez a *miraculum* központi mozzanata, a bilincsek lehullása adja meg a kulcsot. Az Imre-legenda

episcopi; Miracula et translatio sanctae Berthe abbatisae Blangiacensis, BHL 1267, 11–12. sz., AASS Iul., II, 54.

⁵³ *Miracula Tielensia sanctae Waldburgae, sive Epistole custodis Tielensis ad Adalboldum, episcopum Ultraiectinum*, BHL 8767, 1022 k., AASS Febr., III, 553; *Liber de Hidulphi sucesoribus; Translatio et miracula sancti Sigeberti III regis Francorum; Miracula sancti Mansueti*.

⁵⁴ *Passio Adalberti episcopi Pragensis*, BHL 40, 11. sz. eleje, MGH, SS, XV/2, Hannover, 1888, 707. L. KAINDL 1902, i. m. 44; TÓTH 1962, i. m. 55.

⁵⁵ Damiani Szent Péter, *Vita beati Romualdi*, BHL 7324, 1030–1072, MGH, SS, IV, Hannover, 1841, 852–853. L. TÓTH 1962, i. m. 55.

⁵⁶ AASS Sept., VI, 431–432. További példák: Rupert von Mettlach, *Vita et miracula sancti Adalberti*, BHL 33, 977–933, AASS Iun., VII, 89–90.; *Miracula et translatio sanctae Berthe abbatisae Blangiacensis*.

⁵⁷ Pietro della Vangadizza, *Vita et miracula sancti Theobaldi*, BHL 8034, 1066 után, AASS, OSB, VI, 2, 165–175.

⁵⁸ *Analecta Bollandiana*, 57(1939), 292–296.

így festi meg a csoda pillanatát: „*repente lorica fractis catenis per plurimas partes divisa in terram prosiluit, multis in ecclesia ammirantibus, unde tanta ferri concussio sonum dedisset.*” A vasak széthasadását és padlóra hullását kísérő hangjelenséget a következő tizenegy legenda írja le szövegszerű egyezésekkel:

1. *Gesta sanctorum Rotonensium*, BHL 1945, 868–876, Redon: „*omnia ligamenta catenarum... comminuta sunt et ab eo huc illucque dispersa, ita ut omnes qui in eadem sancta Ecclesia stabant, obstupescerent audientes sonitum catenarum dissilientium atque in terram cadentium.*”⁵⁹ „*...senior...tetigit eum, extraxitque ferrum...et proiecit longius in pavimento ecclesiae, ita ut tinnitum et sonum redderet.*”⁶⁰
2. *Miracula sancti Mansueti*, BHL 5215, 1009 után, Toul: „*repente ferro stridens resilit, ita ut aures custodis ecclesiae sonitu perculerit.*”⁶¹
3. *Liber de Hidulphi successoribus*, BHL 3943, 1014–1059/1060, Moyenmoutier: „*circulus ferreus subito crepans... tanto impetu dissiluit ab eius brachio, ut eminus oppositum parietem seriret, validoque tinnitu adstantes permoveret.*”⁶²
4. Bertrada von Vilich: *Vita sanctae Adelheidis*, BHL 67, 1056–1057, Vilich: „*quidam nobilis... est relaxatus, ut dissolutorum proculque dissilientium vinculorum tinnitus omnium tunc in monasterio consistentium perculisset auditus.*”⁶³
5. Drogo de Bergues: *Miracula sancti Winnoci*, BHL 8956, 1067–1070, Bergues: „*cum repente ferrum crepitum dedit, longe repulsum fecit sonitum, adeo ut adstantibus id signi sonitus pavori haberetur.*”⁶⁴
6. Sigebert de Gembloux (?): *Translatio et miracula sancti Sigeberti III regis*, BHL 7713, 1069–1070, Metz: „*eo in oratione prostrato, tanta celeritate ferrum ei de brachio in duas partes confractum dissiluit, ut una pars illius tanto fragore valvas monasterii percusserit, quod sonus eius multo longius audiretur...*”⁶⁵
7. Pietro della Vangadizza: *Miracula sancti Theobaldi eremitae*, BHL 8034, 1066 után, Vangadizza: „*circulus ferreus confractus est, magnoque tinnitu crepitans longius a brachio dissiluit.*” „*...repente circulus ferreus a brachio cum magno tinnitu longius exsiliens crepuit, adstantesque magno gaudio replevit.*”⁶⁶

⁵⁹ MORICE, TAILLANDIER 1742, i. m. I, 255.

⁶⁰ *Uo.*, 261.

⁶¹ *AASS Sept.*, I, 652.

⁶² *PL*, CXXXVIII, 219.

⁶³ *MGH, SS*, XV/2, 763.

⁶⁴ *AASS, OSB*, III, 1, 320.

⁶⁵ *AASS Febr.*, I, 238.

⁶⁶ *AASS, OSB*, VI, 2, 174.

8. Rodulfus Tortarius: *Miracula sancti Benedicti*, BHL 1129, 11. sz., Fleury-sur-Loire: „*subito rupto clavo, quo ferreum constringebatur vinculum, ferum in pavementum dato, crepitu resiliuit.*”⁶⁷
9. *Vita, inventio et miracula sanctae Enimiae*, BHL 2549–2551, 12. sz. eleje, Sainte-Enimie: „*Confractum ferreum resilit, plures in partes cecidit. Una ad crucem pervenit, alia glebe ingruit. Frustum quod fuit tertium, super altare subitum, saliens facit strepitum. Clavus confixus sonitum faciens non apparuit.*”⁶⁸
10. *Gesta abbatum Trudonensium continuatio II.*, 1180 után, Sint-Truiden: „*clericum... ferrum... percussit. Statimque in duas partes divisum in terra ante pedes eius cecidit, sic autem ferientis ictus insonuit, ut omnium qui in choro sedebant aures sonus idem perculerit.*”⁶⁹
11. *Vita maior sancti Procopii abbatis Pragensis*, BHL 6952, 14. sz., Prága: „*subito illa catena velut cera a facie ignis dissoluta, et quasi ab aliquo in altum proiecta, a corpore eiusdem prosiliens, pavementum ecclesiae fortiter percussit, ac omnium circumstantium corda sonitu et clamore concussit.*”⁷⁰

E szövegek jellemzően a 11. században keletkeztek, s végső soron mind a *Gesta sanctorum Rotonensium* zengő bilincseire vezethetőek vissza. Néhány legenda esetében azonban csak a csoda tömör összefoglalását olvashatjuk, s néhány fontos motívum hiányzik. Ezeket, valamint a legendák keletkezési idejét is figyelembe véve, úgy gondolom, hogy a fentiek közül forrásként mindössze négy jöhet szóba.

1. *Gesta sanctorum Rotonensium*, BHL 1945, 868–876, Redon: a mű tulajdonképpen kolostori krónika, s a Szent Conwoion által alapított bretagne-i Redon kolostorának alapítását (832), a szerzetesek és a helyi hatalmasságok ellentéteit beszéli el egészen a normannok támadásáig, amely a munka zárófejezete. Kiemelt szerep jut az energikus alapító római utazásának (848/849), amely komoly eredménnyel zárult: IV Leó átengedte Szent Marcell pápa ereklyéjét Redonnak, s ez rövidesen nemcsak fontos zarándokhellyé tette, hanem a keresztény *Romanitas* hagyományaival és tekintélyével is felruházta az Európa periferiáján épült

⁶⁷ AASS Mart., III, 340.

⁶⁸ *Analecta Bollandiana*, 57(1939), 296.

⁶⁹ *MGH*, SS, X, Hannover, 1852, 353.

⁷⁰ *Středověké legendy prokopské: jejich historický rozbor a texty*, ed. Václav Chaloupecký, Bohumil Ryba, Praha, Nakladatelství československé akademie věd, 1953, 262. A történet hiányzik a 12. század elején keletkezett *Vita minor*ból, amely Szent Procopiusnak, a százavai kolostor alapítójának életét egy feltételezett 11. századi ósláv nyelvű legenda alapján beszéli el (*Uo.*, 121–161). A *Vita minorra* összefoglalóan I. NECHUTOVÁ, Jana, *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2007, 68–70. A *Vita maior* szerint Balázs százavai apát 1203-ban kereste fel III. Ince pápát, hogy közbenjárjon Procopius szentté avatásának érdekében. A pápa azonban semmibe vette a csodákról beszámoló írások tanúságát. Ekkor álmában megjelent előtte Procopius, hogy sürgesse a szentté avatást, ami 1204-ben meg is történt. A 14. században már anakronisztikus csoda talán ebből a Balázs apát által Rómába vitt *miraculum*-összeírásból származik.

kolostort.⁷¹ Ebbe a legitimációs folyamatba pedig szervesen illeszkednek a keresztény világot bejáró, ám csak az új kultushelyen nyugalmat lelő zárándokokkal megesett csodák. Nem véletlen, hogy a penitencia kiszabásában mindkét ízben maga a pápa is közreműködik, sőt, az első esetben ő adja a bilincseket a vezeklőre. Ez a motívum csak az Imre-legendában és – tömörebb formában – Bertrada von Vilich Adelheid-életrajzában fordul elő az általam ismert legendák közül,⁷² a kultushely apostoli jóváhagyásának hangsúlyozása nyilvánvaló célja e legendafejezeteknek.

A *Gesta* korántsem örvendett nagy népszerűségnek. Hat középkori kéziratát ismerjük, amelyeket Bretagne levéltáraiban és a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őriznek. Közülük csak egy származik a 15. század előtti időből: az 1070 és 1125 között keletkezett redoni provenienciájú kódex ma Párizsban található (BN nouv. acq. lat. 662). A krónikát 1680-ban kiadó Jean Mabillon felhasználta egy régebbi, mára elveszett Redonból származó szövegtanút is, amelynek kéziratát a tudós bollandista a 10. századra datálta.⁷³ Figyelembe véve a mű szűk körű elterjedtségét, ha az Imre-legenda szerzője számára közvetlenül a *Gesta* volt a minta, joggal feltételezhetjük, hogy valamilyen kapcsolatban állt a redoni kolostorral. Ez azonban nem valószínű.

2. *Miracula sancti Mansueti*, BHL 5215, 1009 után, Toul: a csoda Szent Mansuetus touli püspök Adso Dervensis (†992) által írt életrajzában (BHL 5209–5210) függeléke, amelyet 1009 után illesztettek Adso munkája után. A főhős viszontagságai regénybe illenek: az angol Godelinda fivéreit mostohaapjuk mindenkiből kifogatja, s a gyermekek lázadása az édesanya erőszakos halálához vezet. A megbilincselte Godelinda jeruzsálemi útja után Toulba érkezik, ahol megszabadul az egyik vastól. A következő úticélja Szent Ulrich sírja Augsburgban, ám amikor Saint-Dié kolostorába érkezik, Mansuetus álmában visszaszólítja Toulba. A leány hajthatatlan, ám a sok megaláztatás és nélkülözés hatására mégis visszatér Mansuetus sírjához, ahol a csoda az éjjeli virrasztás közben be is következik. A templomi feszületre felakasztott bilincsek 1009-ben esnek le.

Mansuetus tisztelete a 10. század második felében éledt fel Gerardus touli püspöknek (†994) köszönhetően, aki 4. századi elődje ereklyéjének köszönhetően épült fel súlyos betegségéből. A püspök szervezte újjá a városi Mansuetus-kolostort is. Ő adott megbízást a kor elismert hagiográfiai írójának, Montier-en-Der apátjának, hogy írja meg a frissen felelevenített kultusz céljaira szolgáló legendát. A *Vita et miracula sancti Mansueti* tekintélyes kézirati hagyományában csak két 12. századi kódex őrizte meg a kérdéses csodát. A párizsi BN lat. 9740 jelzetű, echternachi eredetű kódexben és a nancyi Bibliothèque Municipale-ban őrzött

⁷¹ M. H. SMITH, Julia, *Old Saints, New Cults: Roman Relics in Carolingian Francia = Early Medieval Rome and the Christian West, Essays in Honour of Donald A. Bullough*, ed. Uő, Leiden, Boston, Köln, Brill, 2000, 333–334.

⁷² MGH, SS, XV/2, 763.

⁷³ POULIN, Joseph-Claude, *Sources hagiographiques de la Gaule (SHG) III: Les dossiers des saints Melanie, Conwoion et Mervé (Province de Bretagne) = Beihefte der Francia*, 1992, 150–151.

touli kéziratban (BM Thiéry-Solet 1258) egyaránt ez a történet zárja a legendát.⁷⁴ Ez az elhelyezkedés árulkodó: akárcsak az Imre-legenda esetében, a zárófejezet itt is az új kultusz érvényességét nyomatékosítja. Amíg ott az Imre-kultusz pápai jóváhagyásának hangsúlyozása a szerző célja, itt talán a püspöktől támogatott Mansuetus-kolostor és Saint-Dié közötti presztízsharc tükröződik.⁷⁵

3. *Liber de Hidulphi successoribus*, BHL 3949, 1014–1059/1060, Moyenmoutier: a kolostori krónika Moyenmoutier apátságának háromszáz évét dolgozza fel a 8. század elejétől az ezredfordulót követő évtizedig. Az utolsó említett dátum 1014, ám a mű valószínűleg a szerzetesek ádáz ellenfele, Berthold touli püspök halála (1019) után készült el. Sőt, a krónika egy elszólása talán arra utal, hogy II. Henrik sem volt már az élők sorában (*tempore Henrici principis*).⁷⁶ Konszenzus mutatkozik abban, hogy az 1048-ban elkészült *Vita tertia sancti Hidulphi*, amely a moyenmoutier-i alapító életét dolgozza fel, szintén a szóban forgó krónika szerzőjének műve, mivel azt ígéri benne, hogy a következő munkában részletesen fog szólni a *post mortem* csodákról – márpedig a kézirati hagyományban a két mű egymás után következnek.⁷⁷ Egy elmélet szerint a *Liber* több szakaszban íródott: az 1014-ig tartó alapszöveget, amely talán egy Valcandus nevű szerzetes munkája, Humbertus de Silva Candida, Moyenmoutier egykori szerzetese dolgozhatta át 1043 után.⁷⁸ Két kéziratát ismerjük: az Echternachból származó 12. századi kódexet Párizsban (BN lat. 9738), a padeborni eredetű 14. századit Brüsszelben (Bibl. Royale, Cod. 7503–7518) őrzik.⁷⁹

Csodánk a krónika egyik megbízhatatlan kombinációjával áll kapcsolatban. Fortunatus apát idején (9. sz. eleje) állítólag két zarándok lépett be a kolostorba: egy Lázár nevű keleti király és Aza nevű leánya, akit a szöveg *reginának* nevez. A szentéletű szerzeteseket saját cellájukban temették el, ám hamarosan közös kriptába helyezték őket. A magyar kalandozások idején a koporsókat elrejtették, ám pontos helyük feledésbe merült. Csak 1014-ben került sor – csodás körülmények között – a testek felfedezésére. Egy 14. századi forrás úgy tudja, hogy az *inventio* Brúnó touli püspök, moyenmoutier-i szerzetes (a későbbi IX. Leó pápa) édesanyjához köthető, aki várandósan éppen a kolostorban tartózkodott. Ő pil-

⁷⁴ GOULLET, Monique, *Les saints de diocèse de Toul (SHG VI)*, = *Beihefte der Francia (L'hagiographie du haut Moyen Âge en Gaule du Nord. Manuscrits, textes et centres de production)*, éd. Martin Heinzelmann, 2001.

⁷⁵ Az addig önálló saint-diéi és moyenmoutier-i kolostorokat ugyanis éppen Gerardus vontatta a touli egyházmegye joghatósága alá, ami különösen Moyenmoutier-ben tette népszerűtlenné a püspököt. Erre I. NIGHTINGALE, John, *Bishop Gerard of Toul (963–994) and Attitudes to Episcopal Office = Warriors and Churchmen in the High Middle Ages, Essays Presented to Karl Leyser*, ed. Timothy Reuter, London–Rio Grande, Hambledon, 1992, 49–50.

⁷⁶ GOULLET 2001, i. m. 79.

⁷⁷ *Uo.*, 77.

⁷⁸ PFISTER, Christian, *Les légendes de saint Dié et de saint Hidulfe = Annales de l'Est*, 1889, 538. Feltételezését nem osztja mindenki I. BULST, Neithard, *Untersuchungen zu den Klosterreformen Wilhelms von Dijon (962–1031) = Parisier Historische Studien*, 1973, 103, 129. sz. j.

⁷⁹ GOULLET 2001, i. m. 76.

lantotta meg a feliratot a falban: *Aza bona Regina*, s ez indította el a feltárást és az azt kísérő csodákat.⁸⁰ A vezeklő zarándok szabadulása közvetlenül ezek után, a *Liber* legvégén olvasható, s szerepe minden bizonnyal ugyanaz volt, mint az Imre-legenda esetében: minden kétséget kizáróan igazolta a nemrégiben elindult szentkultusz létjogosultságát.⁸¹

4. Sigebert de Gembloux (?): *Translatio et miracula sancti Sigeberti III regis*, BHL 7713, 1069–1070, Metz: III. Sigebert frank királyt 656-ban helyezték örök nyugalomra a Metz közelében található Szent Márton kolostorban, amely a 15. század óta áll elhagyatva. A kultusz azonban csak négyszáz év hallgatás után, a 11. század közepén kezdődött el – addig semmi nyoma, hogy a fiatalon elhunyt királyt szentként tisztelték volna.⁸² Újabbán kétségek merültek fel, hogy a mű szerzője valóban az évtizedekig Metzben működő krónikás, Sigebert de Gembloux (†1112) volt-e, ám az bizonyos, hogy az író közeli kapcsolatban volt a Márton-kolostorral.⁸³ A munka két ismert késő középkori kézírata (Vat. lat. 9499, 14–15. sz.; Bibliothèque Royale de Belgique no. 19598, 15. sz.) Stavelot-Malmedy kettőskolostorának tulajdona volt, ahol a késői középkorban szintén eleven volt Sigebert király kultusza. A csodák sorát itt is a bűnös csodás megszabadulása zárja – itt is az új kultusz megerősítése a funkciója.

Mindent összevetve számomra úgy tűnik, hogy a fenti legendaszövegek közül a 9. századi forrás, a *Gesta sanctorum Rotonensium* áll legközelebb az Imre-legendához. A két műben egyaránt azt olvassuk, hogy a penitenciát a pápa szabta ki; mindkét esetben hallunk *littera poenitentialis*ról; mind a *Gesta*, mind a legenda zarándokai eljutottak Jeruzsálembe; a csodára mindkét műben a közös zsolozsmán kerül sor, s egy szent megjelenése előzi meg, aki valamire utasítja a vezeklőt; a vasláncok összetörését hangjelenség kíséri. Ami a *miraculum* funkcióját illeti, itt is a *Gesta* és az Imre-legenda között észlelhető a legközelebbi hasonlóság. A periférikus redoni krónika azonban aligha lehetett ismert Magyarországon.

Láthattuk, hogy a bretagne-i kolostori krónika és az Imre-legenda elbeszéléseinek legközelebbi 11. századi rokonai a touli és metzi egyházmegyék területéről

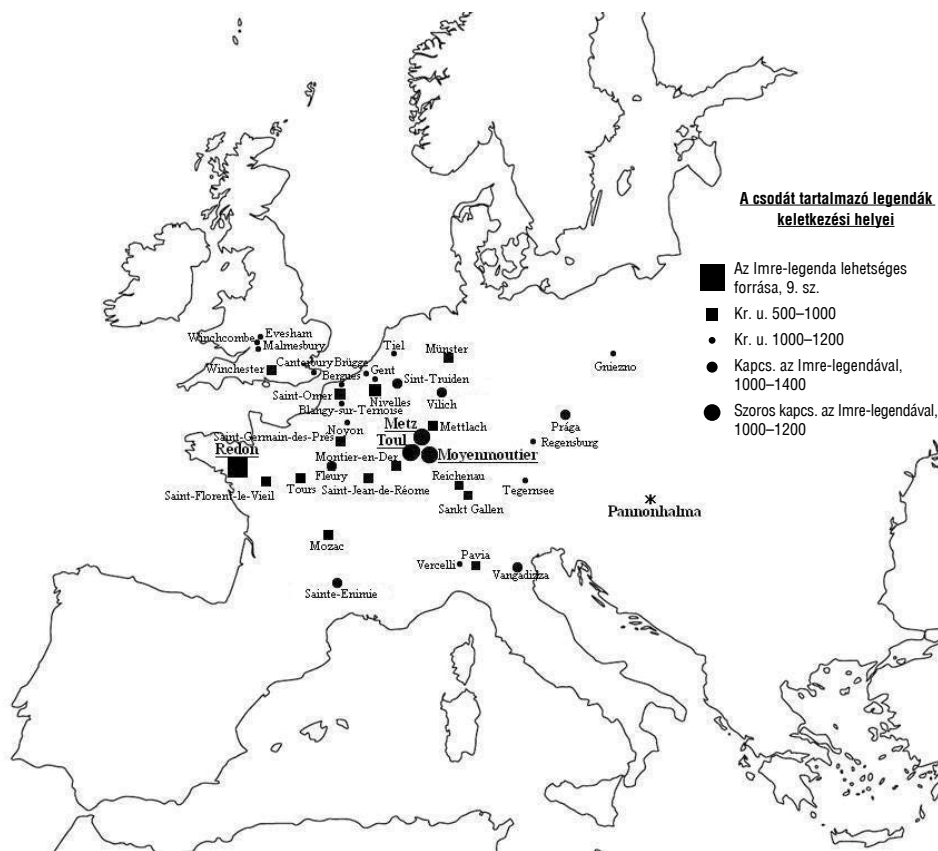
⁸⁰ Jean de Bayon 14. századi moyenmoutier-i krónikája I. *Historia mediani in monte Vosago monasterii ordinis sancti Benedicti ex congregatione sanctorum Vitoni et Hidulfi*, ed. Humbert Belhomme, Argentorati, 1724, 234. Vélhetően a templomi feliratok segítették elő a legenda keletkezését: a szerző a felirat által megnevezett királynő alakja köré egész mesét írt, hősnőjéből mindenekelőtt királylányt alkotott. Lázár figurája talán arra a *Liber* által is említett hírre vezethető vissza, hogy Szent Lázár ereklyéi a 9. század óta Moyenmoutier-ben voltak. Talán a két nehezen megmagyarázható, Azára és Lázárra vonatkozó felirat volt a legenda magja.

⁸¹ A *Liber* szerzője elismeri, hogy más zarándokhelyeken is történhet hasonló: híres volt az ehhez hasonló csodákról Szent Adalbert sírja *in Palona*, amely bizonyára a lengyelországi Gniezról jelöli (PL, CXXXVIII, 218).

⁸² FOLZ, Robert, *Vie Posthume et Culte de Saint Sigisbert, Roi d'Austrasie* = *Festschrift Percy Ernst Schramm zu seinem siebzigsten Geburtstag von Schülern und Freunden zugeeignet*, hrsg., Peter Classen, Peter, Scheibert, Wiesbaden, 1964, I, 7–26.

⁸³ SCHUMACHER, Jean, *L'ouvre de Sigebert de Gembloux*, Louvain, 1975 (Études philologiques), 81–89.

származnak. Legendánk azonban továbbra is egyértelműen a redoni krónikához áll legközelebb; nem valószínű, hogy Szent Mansuetus, Lázár és Aza, valamint Szent Sigebert király csodái az Imre-legendának forrásul szolgáltak volna. Ám árulkodó a *miraculumok* elhelyezkedése a négy műben, amely nem a véletlen műve, hanem – mint láthattuk – az életrajzírók tudatos szerkesztésének bizonyítéka, s nem független kultusz „bevezető” jellegétől. Így talán megkockáztatható az a felvetés, hogy a *Legenda Emerici* szerzője előtt ugyanolyan minta állt, mint a touli, a moyenmoutier-i és a metzi írók előtt; műveltségét esetleg a felső-lotaringiai kolostorok egyikében szerezte, vagy valamilyen módon szellemi kapcsolatban állt velük. Mindenesetre rendelkezésére állt egy könyv, amelyből megismerhette a *miraculum*-irodalomnak ezt a típusát és korszerű alkalmazási lehetőségeit.

A filológiai rokonságot mutató tizenegy mű közül természetesen bármelyikről feltételezhető, hogy az Imre-legendával közös minta állt előttük, ám közvetlen kapcsolat egyikükkel sincsen. Am e művek – egyet nem számítva – szintén Fran-

ciaország és Lotaringia kolostoraiban készültek, s a kivételnek, a *Miracula sancti Theobaldin* is szoros francia kapcsolatai vannak. Nem ok nélküli tehát az a megállapítás, hogy az Imre-legenda Konrád-csodája a francia műveltség jegyét viseli magán.⁸⁴ Talán ugyanannak a szellemi áramlatnak a hatását jelzi az, hogy éppen Kálmán királyunk idején kerül törvényszövegeink közé az a passzus, amely a rokongyilkosokról a Karoling törvényekhez hasonlóan rendelkezik, s az elkövetők megbüntetését a püspökre bízta.⁸⁵

Milyen tanulságokkal szolgált számunkra a középkori legendaszövegek hosszú szemléje? A *Legenda sancti Emerici* másik *post mortem* csodájának forrásvidékét Franciaországban, valamivel valószínűbben a korabeli Lotaringiában lelhetjük fel. A Magyar Királyság első századának kapcsolatai a mai Belgiumtól déli irányban Svájcig húzódó területtel jól ismertek: a legfigyelemreméltóbb a liège-i származású Leodvin bihari püspök működése, de az egyházi reform-mozgalomban kulcsszerepet játszó vidék klerikusi műveltségét közvetítették azok a verduni kanonokok is, akik 1047-ben, székesegyházuk pusztulása után költöztek Magyarországra. Lotaringiai hatást mutat Árpád-kori liturgiafejlődésünk sokáig elsőnek tartott tanúja, a Szelepcsényi-kódex is.⁸⁶ A legizgalmasabb tanulság azonban talán az, hogy a retorikai elemekből építkező elbeszélő források, jelen esetben a kolostori krónikák és legendák mintákhoz igazodó narratív teológiai elbeszélései mögött egy jogi és okleveles forrásokkal jól dokumentált szokás, sőt, nem egyszer konkrét esetek húzódnak meg. A német Konrád tehát valóban járhatott Szent Imre sírjánál, és ott a rá kiszabott penitencia végrehajtását követően ténylegesen lelki gyógyulást nyerhetett – az erről tudósító legenda megfogalmazása azonban évszázados irodalmi előképeken alapszik.

⁸⁴ L. a hagyomány elterjedtségét szemléltető térképet.

⁸⁵ „50. Parricidia et cetera, que pretitulavimus homicidia, episcoporum censure vacare decrevimus, qui iuxta qualitatem facinorum et personarum, prout ipsi visum fuerit, canonice huiusmodi delibarentur, simplicia vero huiusmodi homicidia ab archidiacono et iudice seculari iudicentur, de quibus et ipsi nonam et decimam partem interse disperciant.” A *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. (Függelék: A törvények szövege), kiad. Závodszy Levente, Bp., 1904, 190.

⁸⁶ E kapcsolatokról összefoglalóan I. VÁCZY Péter, *A korai magyar történet néhány kérdéséről = Századok*, 1958/1–4, 268–271. A Szelepcsényi-kódexről I. RADÓ Polikárp, *Hazánk legrégebbi liturgikus könyve: a Szelepcshényi-kódex = Magyar Könyvszemle*, 1939, 354–412. A nyitrai káptalani könyvtárban őrzött kéziratot – a benne található notáció alapján – Szendrei Janka a 12. század közepére datálta I. SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981, 63. Veszprémy László szerint a kódex írása legvalószínűbben a 11. század végéről származik I. VESZPRÉMY László, *A nyitrai Evangelistarium, az úgynevezett Szelepcshényi-kódex = Ars Hungarica*, 1993/1, 5. A korábbi keltezés mellett szól az is, hogy a Magyarországon írt kódexben még nem szerepelnek az 1083-ban kanonizált magyar szentek. A korai liturgikus könyveinkre gyakorolt francia hatás egyoldalú beállításával szembeni óvatosságra int ugyancsak Veszprémy I. Uő: *Megjegyzések a Pray-kódex sacramentarium maiusa sanctoraléjáról = Magyar Könyvszemle*, 1984, 87–95, és Uő: *Szentkultusz korai liturgikus kódexeinkben = Ars Hungarica*, 1989/1–2, 15–22.

Függelék: A Konrád-csoda európai rokonsága – legendaszövegek

- Gregorius Turonensis: *Liber in gloria confessorum*, BHL 6089 (586 k.) MGH, SS rer. Merov., I/2, 244.
- Vita et miracula s. Galli confessoris, BHL 3248, (833–844) MGH, SS rer. Merov., IV, 332.
- Rudolfus monachus Fuldensis: *Vita s. Leobae*, BHL 4845 (836) AASS, OSB, III/2, 233.
- Altfridus episcopus Mimigardefordensis: *Vita s. Liudgeri episcopi Mimigardefordensis*, BHL 4937 (839–849) MGH, SS, II, 418.
- Miracula s. Remacii episcopi Trajectensis*, BHL 7121 (851–1008) AASS Sept., I, 697.
- Vita ss. Herlindis et Reinule abbatissarum Masaci in Belgio*, BHL 3755, (860 k.–880) AASS Mart., III, 388.
- Gesta Sanctorum Rotonensium*, BHL 1945 (868–876) *Mémoires pour servir de preuves a l’histoire ecclesiastique et civile de Bretagne*, I, 1742, 254–256, 259–261.
- Aimoinus Sangermanensis: *Miracula sancti Germani*, BHL 3480 (885 után) AASS Mai., VI, 805.
- Miracula s. Florentii*, BHL 3049 (9. sz.) AASS Sept., VI, 431–432.
- Miracula s. Austremonii*, BHL 844 (9. sz.) AASS Nov., I, 53–54.
- Vita s. Medardi episcopi Noviomensis*, BHL 5865 (9. sz.) AASS Iun., II, 84.
- Translatio I et II et miracula s. Joannis abbatis Reomaecensis*, BHL 4429 (9. sz.?) AASS Ian., III, 481.
- Alia miracula et translatio III s. Joannis abbatis Reomaecensis*, BHL 4430 (9. sz.?) AASS Ian., III, 481–482.
- Vita Appiani*, BHL 619 (9. sz.?) AASS Mart., I, 321.
- Vita s. Bertuini fundatoris Maloniae*, BHL 1309 (10. sz. előtt) AASS Belgii, V, 181–182.
- Lantfredus Witonienensis: *Miracula s. Swithuni episcopi Wintoniensis*, BHL 7945 (972–974) AASS Iul., I, 298.
- Ruopertus monachus Mediolacensis: *Vita et miracula s. Adalberti*, BHL 33 (977–993) AASS Iun., VII, 89–90.
- Vita et miraculi s. Bertini abbatis Sithiensis*, BHL 1297 (10. sz.) PL, CXLVII, 1102, 1137.
- Miracula prima s. Bavonis Gandensis*, BHL 1054 (1010 előtt) AASS Oct., I, 300–301.
- Miracula Tielensia s. Waldburgae, sive Epistole custodis Tielensis ad Adalboldum, episcopum Ultraiectinum*, BHL 8767 (1022 k.) AASS Febr., III, 553.
- Otloh S. Emmerami Ratisboniensis: *Vita sancti Wolkangi* (1032–1062). MGH, SS, IV, 542.
- Miracula s. Mansueti*, BHL 5215 (1009 után) AASS Sept., I, 651–652.
- Bertha Villicensis: *Vita s. Adelheidis primae abbatissae Vilicensis*, BHL 67 (1056–1057) MGH, SS, XV/2, 762–763.
- Drogo S. Winnoci monachus Bergensis: *Miracula s. Winnoci*, BHL 8956 (1067–1070) AASS, OSB, III/1, 320.
- Sigibertus Gemblacensis (?): *Translatio et miracula s. Sigeberti III regis Francorum*, BHL 7713 (1069–1070) AASS Febr., I, 239.
- Ebrardus: *Miracula s. Donatiani Brugensis*, BHL 2288 (1088 k.?) AASS Oct., VI, 513.
- Goscelinus monachus S. Bertini postea Cantuarensis: *Liber de miraculis s. Augustini episcopi, Anglorum apostoli*, BHL 779 (1094) AASS Mai., VI, 405.
- Radbodus episcopus Noviomensis: *Vita s. Medardi*, BHL 5866 (1098 előtt) AASS Iun., II, 92–93.
- Miracula s. Bononii ab. Lucediensis in Pedemontio*, BHL 1423 (11. sz.) AASS Aug., VI, 632.
- Vita s. Dodonis abbatis Waslerensis*, BHL 2207 (11. sz.) AASS Oct., XII, 635.
- Petrus abbas Vangadiciae: *Miracula s. Theobaldi eremitae*, BHL 8034 (11. sz.) AASS, OSB, VI, 2, 167.

- Miracula et translatio s. Berthe vidue abbatisse Blangiacensis*, BHL 1267 (11–12. sz.) AASS Iul., II, 54.
- Radulfus Tortarius Floriacensis monachus: *Miracula s. Benedicti abbatis Casinensis*, BHL 1129 (1110–1114) AASS Mart., III, 340.
- Rodulfus Trudonensis/Gislebertus Trudonensis: *Gesta abbatum Trudonensium* (1114–1115) MGH, SS, X, 352–353.
- William of Malmesbury: *Gesta pontificum Anglorum*, (1118–1125) MGH, SS, XIII, 138–139.
- Thomas Monemutensis monachus Norwicensis: *Vita s. Willelmi pueri*, BHL 8926 (1149/1150–1173) *The Life and Miracles of St William of Norwich (Latin text with English translation) by Thomas of Monmouth*, ed. transl. Augustus JESSOP, M. R. JAMES, 1896 (Cambridge Library Collection), 12–13.
- Metellus Tegenseensis: *Quirinalia*, BHL 7031 (1165–1175) *Die Quirinalien des Metellus von Tegensee. Untersuchungen zur Dichtkunst und kritische Textausgabe*, ed. Peter Christian JACOBSEN, Leiden–Köln, 1965 (Mittelateinische Studien und Texte 1), 270–271.
- Johannes monachus Bertinianus: *Vita s. Bernardi poenitenti Audomaropoli*, BHL 1203 (1182 után) AASS Apr., II, 674–675.
- Vita s. Procopii abbatis Pragensis*, BHL 6952, (14. sz.) AASS Iul., II, 147. – (Henri Platelle gyűjtése, l. PLATELLE 2004, i. m. 88–93).
- Virtutes s. Geretrudis*, BHL 3495 (700 k.) MGH, SS rer. Merov., II, 468–469.
- Miracula s. Marci apostoli Augiae*, BHL 5285 (925–950) *Quellensammlung der badischen Landesgeschichte*, hrsg. Franz Joseph MONE, Karlsruhe, 1848, I, 66.
- Adso Dervensis: *Vita sancti Frodoberti*, BHL 3178, 968 k., *Corpus Christianorum Continuatio Medievalis*, CXCVIII, 2003, 48–50.
- Byrhtferth: *Vita s. Ecgwini*, BHL 2432 (1020 előtt), *Vitae quorundam Anglo-Saxonum*, ed. J. A. GILES, 1854, 387–390.
- Petrus Damianus: *Vita beati Romualdi*, BHL 7324 (1030–1072) MGH, SS, IV, 852–853.
- Passio Adalberti episcopi Pragensis*, BHL 40 (11. sz. eleje) MGH, SS, XV, 2, 707.
- Liber de sancti Hidulphi successoribus in Mediano monasterio*. BHL 3943 (1014–1059/1060) PL, CXXXVIII, 219.
- Vita et miracula S. Kenelmi*, BHL 4641n–4641t (1066–1075) *Three Eleventh-Century Anglo-Latin Saints' Lives*, ed. transl. Rosalind C. LOVE, Oxford, Clarendon, 1996, 82–84.
- Goscelinus monachus S. Bertini postea Cantuarensis: *Vita, miracula, inventio et translationes sancti Ivonis*, BHL 4622 (1087–1091), *Chronicon abbatis Ramesiensis*, ed. W. D. MACRAY, London, 1886 (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages, 83), lxxvii–lxxviii.
- Eadmer: *Miracula s. Oswaldi archiepiscopi Eboracensis*, BHL 6376 (1097–1100), J. (ed.): *The Historians of the Church of York and its Archbishops*, ed. J. RAINE, London, 1886 (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores or Chronicles and Memorials of Great Britain and Ireland during the Middle Ages, 71), 44–45.
- Dominicus Eveshamensis: *Vita s. Ecgwini episcopis et confessoris*, BHL 2433 (1100 előtt) *Analecta Bollandiana*, 96(1978), 95–96.
- Legenda s. Emerici ducis* BHL 2528 (12. sz. eleje) SRH², II, 457–458.
- Vita, inventio et miracula s. Enimiae*, BHL 2549–2551 (12. sz. eleje) *Analecta Bollandiana*, 57 (1939), 292–296.

BÁCSATYAI, DÁNIEL

**Les sources hagiographiques du miracle
de Conrad de la légende de Saint-Éméric**

Le deuxième miracle post mortem de la légende du prince Saint-Éméric, l'histoire de la libération de Conrad de ses entraves, avait reçu peu d'attention dans notre recherche. Puisqu'il s'agit d'un motif peu fréquent, ainsi par une découverte plus détaillée des sources liturgiques, historiques et littéraires, nous gagnons une vue dans l'atelier de l'auteur de Pannonhalma, nous pouvons voir ses connaissances et peut être également identifier ses lectures. La figure du pénitent errant, lié en fers à cause d'un meurtre commis à l'intérieur de la famille, s'est formé d'abord par la plume des écrivains hagiographiques de l'époque Carolingien, sa popularité s'est étendue aux 11–12e siècles. Les récits, montrant une parenté très proche par leur rédaction, le plus souvent se présentent dans des légendes et annexes de miracle où parmi les buts est accentuée l'estimation d'un nouveau lieu de culte; toutefois derrière les textes basés sur un même modèle, peut être démontré une pratique liturgique, réelle, ou encore certains cas prouvés par des sources de chartes.

Au sujet du miracle de Conrad, un miracle du *Gesta sanctorum Rotonensium*, écrit en Bretagne au 9e siècle, et le motif a un rapport à des oeuvres hagiographiques, nés aux couvents célèbres de la Lorraine au 11e siècle. Tout cela est en corrélation avec nos connaissances de la civilisation ecclésiastique hongroise du 11e siècle, démontrant de rapports lorrains.

VISKOLCZ NOÉMI

Ulisse Aldrovandi műveinek összkiadása a 17. századból az SZTE Klebelsberg Könyvtárban

*Ulisse Aldrovandi (1522–1605)*¹

Aldrovandi 1522-ben Bolognában született, apját, aki a szenátus jegyzőjeként dolgozott, már hét évesen elveszítette. Fiatalságát leginkább az útkeresés jellemezte: többféle tanulmányba belekapott, sikertelenül keresett állást Rómában és a szülővárosában, 16 évesen zárandokútra ment Santiago de Compostelába, de a Szentföldre tervezett útjáról le kellett mondania. Végül a tudományok felé fordult, a bolognai egyetemen 1542-ben jogi doktorátust szerzett, de ezzel nem elégedett meg, hanem 1548–1549-ben Padovában orvostudományt és matematikát tanult. 1549. június 12-én három másik ismerőseivel letartóztatták Bolognában eretnekség vádjával. Ami biztos, hogy kapcsolatba került antitrinitárius és szabadgondolkodó körökkel, többek között Camillo Renatóval és Lelio Sozzinivel, utóbbinak gyakran megfordult a házában és a későbbiekben is levelezett vele.² Már másnap kihallgatták, és elsősorban a szentségekről és az egyház tanításairól vallatták. 1549. szeptember 1-jén nyilvánosság előtt kellett visszavonni nézeteit Bologna fő templomában, a San Petronióban. Ezek után rögtön Rómába küldték, ahol az Angyalvárban raboskodott, miközben az inkvizíció tovább vizsgálta az ügyét. Végül köszönhetően az új pápának és a Szentévnek, ejtették a vádat, s 1550 nyarán visszatérhetett Bolognába.³

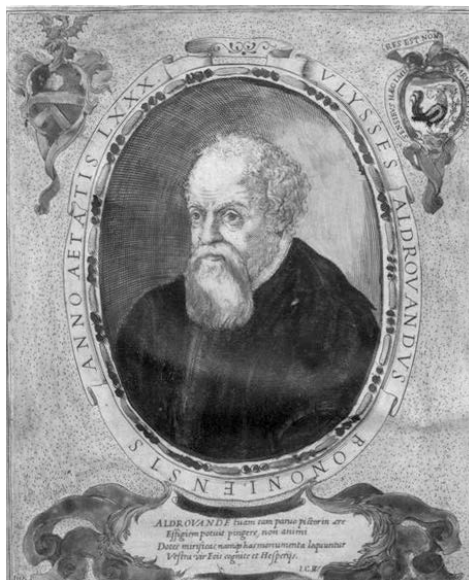
Ettől kezdve felívelt a karrierje, feltehetőleg néhány sorsdöntő találkozás is motíválta pályamódosítását: a francia orvosprofesszor Guillaume Rondelet (1507–1566) az állattannal, a botanikus Luca Ghini (1490–1556) a növénytannal ismertette meg

¹ Aldrovandinhoz nagy a szakirodalom, de modern, átfogó monográfia nem íródott róla. Vö. MONTALENTI, Giuseppe, *Ulisse Aldrovandi = Treccani.it L'Enciclopedia Italiana* [http://www.treccani.it/enciclopedia/ulisse-aldrovandi_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/ulisse-aldrovandi_(Dizionario_Biografico)/) [letöltés: 2014. 02. 17.]; FANTUZZI, Giovanni, *Memoire della vita di Ulisse Aldrovandi*, Bologna, 1774; RIEDL-DORN, Christa, *Wissenschaft und Fabelwesen. Ein kritischer Versuch über Conrad Gessner und Ulisse Aldrovandi*, Wien, Köln, 1989, 26–30.; TUGNOLI PATTARO, Sandra, *Nota biografica = Natura Picta Ulisse Aldrovandi*, Editrice Compositori, Bologna, 2007, 612–620.

² Antonio Rotondo, *Libellistica antiromana e gruppi ereticali a Bologna* = Uő., *Studi di Storia ereticale del cinquecento*, Firenze, 2008, 93–134, itt 127.

³ BENTZ, Katherine, *Ulisse Aldrovandi, Antiquities, and the Roman Inquisition* = *Sixteenth Century Journal*, 2012, 963–983, itt 968–975.

behatóbban, így a természettudományokkal kezdett el foglalkozni. Bolognában filozófiából és orvostudományból doktorált, 1554-től a logika, később a filozófia professzora, elsősorban a természetfilozófia és természettudományok tanítása volt a feladata. 1568-tól az egyetem botanikus kertjének igazgatójaként is tevékenykedett, amely vezetése alatt vált az egyik fontos kutatóhellyé Európában. Az oktatás mellett a másik nagy szenvedélynek a gyűjtés bizonyult: palotájában egy olyan természettudományos múzeumot hozott létre, amely Itálián kívülről is vonzotta a látogatókat. A nagy köztisztületnek örvendő tudós 1600-ban vonult vissza hivatalaitól, majd öt évvel később halt meg Bolognában. Magyarul átfogó tanulmány még nem jelent meg róla, a *De Piscibus* című művéből egy részletet lefordított Magyar László András.⁴

1. kép.

Aldrovandi portréja a De animalibus insectisből
(Bologna, 1602)

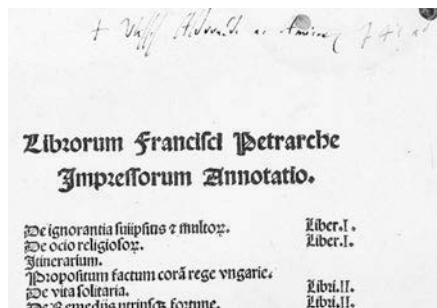
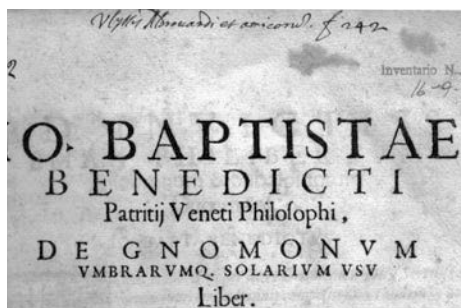
Aldrovandi múzeuma, könyvtára, kéziratos hagyatéka

Aldrovandi a Piazza Santo Stefano közelében fekvő palotájában tartotta természettudományi gyűjteményeit. 1595-re már 11 ezer tárgyból állt, növények, állatok, ásványok, 15 kötet herbárium (mintegy 7000 felragasztott növény), 8000 temperafestmény és az Aldrovandi műveinek illusztrálására szolgáló rengeteg fadúc tükrözte vissza a látható világot.⁵

Kezdetben a dolgozószobájához kapcsolódó szobában, a magánszféra és nyilvánosság határán egyensúlyozva működtette a múzeumot, és folyamatosan bővítette ajándékok, vásárlások révén. Végül látogatható, színházszerű helyé alakította, de emellett kutatások, tudósi eszmecserék színhelyeként is funkcionált a bolognai ház. Élete alkonyán, 1603-as végrendeletében egy új koncepciót javasolt gyűjteményével kapcsolatosan az örökösként megnevezett bolognai szenátus számára: külön helyiséget képzelt el könyveinek és kéziratainak, egy szobát

⁴ Isten állatkertje, Válogatás a középkor és a reneszánsz állatleírásaiból, szerk. Kádár Zoltán és Ladányi-Turóczy Csilla, Bp., 2001, 69–177.

⁵ OLM, Giuseppe, *Italian Cabinets of the Sixteenth and Seventeenth Century = The Origins of Museums. The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*, ed. Oliver Impey, Arthur MacGregor, Oxford, 1985, 8.

2–3. kép.

Aldrovandi két könyvének címlapja a baráti-közösségi használatot támasztja alá

a herbáriumoknak, egyet a természeti tárgyaknak, végül egy külön szobát szánt a 66 doboz 7000 rekeszében lévő ásványoknak, köveknek, magoknak, terméseknek.⁶ Könyvtára egyébként 3900 kéziratból és nyomtatványból állt, ez a nagyságrend kiemelte a bolognait a bibliofil kortársai közül. A könyvtár szakfelosztása egészen különleges, a 28 féle kategória a középkori és humanista szemléletmód érdekes egyvelegét mutatja (külön szak szólt a főzés művészetének – „arte culinaria”).⁷ Aldrovandi folyamatosan figyelemmel kísérte, hogy milyen újdonságok jelennek meg a könyvpiacra, például a frankfurti könyvvásáron, és kereskedőket is megbízott beszerzéssel.⁸ Könyvei címlapjának jó részén ott látható a közösségi használatot bizonyító feljegyzés: *Ulysses Aldrovandi et amicorum*.

Aldrovandi múzeuma Antonio Giganti egyházi-művészeti gyűjteménye mellett⁹ Bologna egyik nagy látványosságának számított, mindkettő nagy vonzerővel bírt a külföldi és itáliai utazók körében. Aldrovandi dokumentumai között több a látogatókról vezetett kézirat is fennmaradt. Az egyik például a rangos vendégekről készült 1566–1604 között, egy másik az „átlag” betérőkről városok és régiók szerint osztályozva (catalogus virorum, qui visitarunt Musaeum Nostrum).¹⁰ Ugyan végrendeletében azt kérte, hogy ezt a szokást a halála után is folytassák múzeuma őrei, de ez nem történt meg azzal a rendszerességgel, mint korábban.¹¹

⁶ FINDLEN, Paula, *Possessing Nature, Museums, Collecting, and Scientific Culture in early modern Italy*, Los Angeles, 1994, 121–122.

⁷ VENTURA FOLLI, Irene, *La natura „scritta”: La 'Libreria' di Ulisse Aldrovandi (1522–1605) = Bibliothecae selectae da Cusano a Leopradi*, ed. Eugenio Canone, 1993, Firenze, 495–506, itt 495–496.

⁸ VENTURA FOLLI 1993, i. m. 498. A különféle katalógusok és könyvrendelések a mai napig megvannak a kéziratai között, vö. <http://www.filosofia.unibo.it/aldrovandi> [letöltés: 2014. 02. 17.]

⁹ LAURENCICH-MINELLI, Laura *Museography and ethnographical collections in Bologna during the sixteenth and seventeenth century = The Origins of Museums* 1985, i. m. 17. – Giganti a pápa bolognai követének, Gabriele Paleottinak, Bologna érsekének volt a titkára.

¹⁰ FINDLEN 1994, i. m. 137–143.

¹¹ FINDLEN 1994, i. m. 144.

Aldrovandi 1603-ban Bologna szenátusára hagyta természettudományos gyűjteményét óriási könyvtárával együtt azzal a kéréssel, hogy a köz javára és hasznára fordítsák. A tárgyakat 1617-ben szállították át a *Palazzo Pubblico*-ba, ahol hat szobát rendeztek be velük, és egy custost is kineveztek az élére, akinek a gyűjtemény gondozása és a látogatók bebocsátása volt a feladata, a két legjelentősebb közülük: Johann Cornelius Uterwer 1610–1619 és Bartolomeo Ambrosini 1632–1657 között.¹² A gyűjteményt 1657-ben egyesítették Ferdinando Cospi (1606–1686) bolognai nemesember múzeumával, majd egy közös tudományos-illusztrált katalógus is megjelent Lorenzo Legati tollából (*Museo Cospi Annesso a quello del famoso Ulisse Aldrovandi*, Bologna, 1677). A tárgyak 1742-ig maradtak itt, majd a *Palazzo Poggiba*, a mai őrzési helyükre kerültek.¹³

Aldrovandi hatalmas írásos hagyatéka ma a Bolognai Egyetemi Könyvtárban található. Az elektronikus formában is elérhető katalógus¹⁴ mintegy 3500 tételnyi kéziratot tartalmaz kódexek formájában: levelezések, feljegyzések, cédulák, kiadott és kiadatlan műveinek kéziratai, könyvkatalógusok, bibliográfiák, beszédek képezik a grafomán tudós írásainak fő vonulatait.

*Aldrovandi művei és kiadásai a korai újkorban*¹⁵

Aldrovandi legelső kiadott műve csodálkozásra adhat okot: a római antik szobrokról írt humanista értekezése egy gyűjteményes kötet részeként jelent meg Rómában 1556-ban.¹⁶ Ez a koraiújkorai Róma egyik legfontosabb vezetője az antikvitásban gazdag magángyűjteményekről, amelynek anyagát Aldrovandi akkor állította össze, amikor az inkvizíció döntésére várakozott.¹⁷ Ezt egy a gyógyszerrekről szóló mű követte *Antidotarii Bononiensis* címmel (Bologna, 1574). A tervezett természettudományi sorozatának első kötete azonban csak 1599-ben jött ki a nyomdából, ekkor már a 77. évében járt Aldrovandi, s mintegy 50 év kutatás és anyaggyűjtés állt mögötte. A késői publikálást anyagi természetű problémák okozhatták: a magas színvonalú illusztrációk jó része csak az 1590-es években készült el, s igen költségessé tették a kiadást. Az *Ornithologia* című művéhez tekintélyes pártfogókat sikerült megnyernie, az első kötetet VIII. Kelemen pápának, a második és harmadik kötetet a pápa bolognai követének, Alessandro Peretti bíborosnak dedikálta.¹⁸ Mindegyiküknek az *Ornithologia* egyes részei-

¹² FINDLEN 1994, i. m. 25.

¹³ LAURENCICH-MINELLI 1985, i. m. 22–23.

¹⁴ A kéziratok katalógusa az alábbi oldalon érhető el: <http://www.filosofia.unibo.it/aldrovandi> [letöltés: 2014. 02. 17.]

¹⁵ CAMPOS, Marc Filia, MAGNANI, Chiara, *Bibliografia cronologica su Ulisse Aldrovandi = Natura Picta* 2007, i. m. 620–646.

¹⁶ ALDROVANDI, Ulisse, *Delle statue romane antiche* (Róma, 1556, 1558, 1562)

¹⁷ BENTZ 2012, i. m. 975–983.

¹⁸ FINDLEN 1994, i. m. 354.

4. kép.

Aldrovandi VIII. Kelemen pápa előtt az őt támogató bíborosokkal (az *Ornithologiae* címlapja, Bologna, 1599) A címlapon látható még bal oldalon Arisztotelész, a jobb oldalon Plinius, az előbbi Nagy Sándornak, az utóbbi Vespasianus császárnak ajánlja a művét

tett, és támogatóinak köszönhetően 1619-től a városban tanított. A filológia és az etruszkok története iránt elkötelezett Dempstert²¹ a bolognai szenátus bízta meg a *Quadrupedum omnium bisulcorum historia* befejezésével, ahogy ezt az olvasónak szóló ajánlásában kifejtette.

Aldrovandi további kéziratának kiadása már a következő custoshoz, Bartolomeo Ambrosinihez köthető. Az 1640–1650-es években nem csupán új aldrovandianák kerültek ki a keze alól,²² hanem a korábban kiadott műveket is

nek bekötött, kézzel festett, különleges papírra nyomott változatával mondott köszönetet.

Életében összesen hat művét adták ki, az *Ornithologia* három kötete (Bologna 1599–1603) mellett még a *De animalibus insectis libri septum* (Bologna, 1602) jelent meg az urbinói hercegnek, II. Francesco Maria della Roverének ajánlva. A *De reliquis animalibus* kiadáshoz ugyan még hozzáfogott Aldrovandi, de csak felesége, Francesca Fontana fejezte be, aki dedikációjában azt kérte a bolognai szenátustól, hogy a tudományos hagyatékért cserében gondoskodjanak férje kéziratban maradt műveiről.¹⁹ Ez a 17. század folyamán valóra is válik: az Aldrovandi-múzeum custosai egyben műveinek gondozói is. A delfti származású Johann Cornelius Uterwer, aki 1600-ban az egyetemi botanikus kert vezetését is átvette az idős tudóstól,²⁰ három kéziratban lévő művét is napvilágra segítette: 1613-ban a *De piscibus*, 1616-ban a *De quadrupedibus solidipedibus volumen integrum* és 1621-ben a *Quadrupedum omnium omnium bisulcorum historiat*. Utóbbiban a skót nemes, Thomas Dempster (1579–1625) is szerepet játszott, akit hányattatott sorsa Bolognába ve-

¹⁹ FINDLEN 1994, i. m. 362–364.

²⁰ FINDLEN 1994, i. m. 62.

²¹ CERESA, Massimo, Thomas Dempster = Treccani.it L'Enciclopedia Italiana [http://www.treccani.it/enciclopedia/thomas-dempster_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/thomas-dempster_(Dizionario-Biografico)/) [letöltés: 2014. 02. 17.]

²² *De quadrupedibus digitatis* (Bologna, 1637); *Serpentum et draconum historiae libri duo*

megjelentette, így egy 13 főlíókötetből álló *opera omnia* jött létre Bolognában. A sorozat a 13. kötettel, a *Dendrologiae naturalis*-szal (az új custostól, Ovidio Montalbanitól) zárult 1667–1668-ban.²³ Paula Findlen szerint Aldrovandi művei a 17. században lezajló tudományos forradalom következtében az 1670-es évekre elvesztették a jelentőségüket, feltehetőleg ez volt az oka, hogy 1670 után újabb kéziratok (például a *Dendrologiae*n kívüli más növénytaniak) már nem kerültek nyomtatásra Bologna városának finanszírozásával.²⁴ Az Aldrovandi-művek nyomdai szempontból Bolognán kívül még egy európai városban örvendtek népszerűségnek, Frankfurt am Mainban, ahol a madarakról, rovarokról, halakról szóló legfontosabb köteteit több alkalommal is utánnymták 1613–1640 között a különben ismeretlen Johann Thaller közreműködésével.

Aldrovandi könyveiben több száz egész oldalas vagy kisebb állatábrázolás található annak a komoly művészeti műhelynek köszönhetően, amely megbízásából működött. Felismerve a vizualitás jelentőségét az állat- és növénytanban, a bolognai tudós kifejezetten ragaszkodott a jó minőségű, megfigyeléseken alapuló, a korábbi kiadványok sematikus ábráitól eltérő illusztrációkhoz. Rajzolókat, festőket, metszőket alkalmazott gyűjteménye darabjainak megőrkítéséhez: a firenzei Lorenzo Beninit, a frankfurti Cornelius Svintust (Schwindt), a veronai Jacopo Ligozzit, Giovanni Nerit, a nürnbergi Christoforo Coriolanót.²⁵ A legnagyobb név kétségtelenül a festő Ligozzié (1547–1627) a sorban, ő előbb a Habsburgok bécsi udvarában, majd 1577-től a Medicieknek dolgozott udvari művészként, növény- és állatfestményei, miniatúrái élethűség és részletgazdagság tekintetében a kortársakat is lenyűgözték.²⁶

Giuseppe Olmi becslése szerint Aldrovandi élete során legalább 8000 rajz, illetve festmény készült – ezek egyben a művei illusztrációi alapját is képezték –, közülük nagyjából háromezret ma is a bolognai Biblioteca Universitariában őrznek,²⁷ és 2006-ban Aldrovandi halálának 400. évfordulójára a teljes gyűjteményt digitalizálták.²⁸ A tudós műveinek képi világa nagy hatással volt a következő századok állattani ábrázolásaira.

(Bologna, 1640); *Monstrorum historia cum Paralipomenis historiae omnium animalium* (Bologna, 1642); *Musaeum metallicum* (Bologna, 1648)

²³ *Dendrologiae naturalis scilicet arborum historiae libri duo* (Bologna, 1667)

²⁴ FINDLEN 1994, i. m. 26.

²⁵ OLMI, Giuseppe, *Osservazione della natura e reffigurazione in Ulisse Aldrovandi (1522–1606)* = Uő., *L'Inventario del mondo: Catalogazione della natura e luoghi del sapere nella prima eta moderna*, Bologna, 1992, 61–90.

²⁶ BORTOLOTTI, Luca, *Iacopo Ligozzi = Treccani.it L'Enciclopedia Italiana* [http://www.treccani.it/enciclopedia/iacopo-ligozzi_\(Dizionario_Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/iacopo-ligozzi_(Dizionario_Biografico)/) [letöltés: 2014. 02. 17.]

²⁷ NERI, Janice, *The Insect and the Image, Visualizing Nature in Early Modern Europe 1500–1700*, Minneapolis, 2011, 32–33.

²⁸ A digitalizált kódexek a következő címen található: www.filosofia.unibo.it/aldrovandi/ [letöltés: 2014. 02. 17.]

5–6. kép.

Illusztrációk az Ornithologia első kötetéből (Bologna, 1599)

Aldrovandi magyar kapcsolatai

Aldrovandi magyar kapcsolatairól Ubrizsy Savoia Andrea tárta fel a legtöbb adatot a kéziratok alapján.²⁹ Aldrovandi – ahogy fentebb említettem – dokumentálta a hozzá érkező látogatókat, így a magyarokat is: Kakas Istvánt, Kecskés Andrást, Debreceni Jánost, Jordán Tamást, a pozsonyi Georgius Purkirschert, „baro Mechonick Ladislaus a Kemeni”-t, Berzeviczy Mártont, Kubinyi Lászlót.³⁰ Többségük a bolognai egyetemen tanult rövidebb-hosszabb ideig.³¹ Egy-két magyar tanítványával a későbbiekben is tartotta a kapcsolatot, információikat felhasználta műveiben. Közülük a leggyakrabban Balsarati Vitus Jánost idézi, aki 1558-ban Bolognában éppen az Aldrovandi elnöklésével tette le vizsgáját, s fejezte be orvosi tanulmányait rendkívül sikeresen.³²

²⁹ UBRIZSY SAVOIA Andrea, *Olasz–magyar botanikai kapcsolatok a nagyszombati egyetem megalapításáig* (1635), Pécs, 2002, 227–244.

³⁰ UBRIZSY SAVOIA 2002, i. m. 241–242.

³¹ Veress Endre adataira szerint Jordán Tamás 1564-ben, Kakas István 1584-ben, Kecskés András 1586-ban tanult Bolognában, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai 1221–1864*, kiad. Veress Endre, Bp., 1941, 101, 110–111.

³² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században = Orvostörténeti Közlemények*, 78–79(1976), 13–42, itt 24–25; UBRIZSY SAVOIA 2002, i. m. 228.

Aldrovandi fő forrása Calepinus szótára volt, illetve Conrad Gesner, aki viszont Pesthy Gábor *Nomenclaturáj*át használta – vagyis nyelvtörténeti értéke nincsen.³⁵ Gesner *Historia Animalium* (Zürich, 1551–1558) című könyvében valójában közel sincs ennyi magyar szó,³⁶ tehát Aldrovandinak más forrása is kellett, hogy legyen, talán Calepinuson is túl.

Magyar kifejezések Aldrovandi műveiben

Mű címe	Magyar kifejezések az indexben
<i>De Animalibus insectis libri septem</i> (Bologna, 1602)	31 magyar szó Baroni, Bergetoe, Daras, Eliegy, Eyel tuundoeck bogaratska, villantso, Fäterme fonijes es merges pock, Fenegobar, Fereg, Galisza, Hangya, Here, Louoldeck, Meh, Mez, Molzlij, Őszifereg, Palozk ferog, Poc, Pruutsock, Saska, Scorpio, Seliem, Tetuue, TzimaK, Vargo legy, Viasz, Zarhattobogor, Zaruas, Zu
<i>Ornithologiae tomus alter</i> (Bologna, 1600)	1 magyar szó Tschásarmadar
<i>De Reliquis Animalibus exanguibus libri quatuor</i> (Bologna, 1606)	3 magyar szó Rack, DrágaKo, Gyongy ibidem
<i>De piscibus libri V. et de cetis lib. unus</i> (Bologna, 1612–1613)	7 magyar szó Acchia, Czompo, Geczyge, Harcha, Kolcz, Tock, Tuck ibidem

Néhány magyar vonatkozású hírt is bedolgozott könyveibe, ezek minősége, mélysége nem mutat különösebb tájékozottságot Magyarország iránt. A *Serpentum et draconum historiae libri duo* című művében egy kígyókkal kapcsolatos morbid eseményről számolt be: Magyarországon a Tisza folyó mellett történt, hogy emberek gyomrában kígyók nőttek, s több mint 3000 ember eltűnt ennek következtében.³⁷ Honnan szerezhették tudomást Aldrovandi erről a rémhírről? Egyrészt német nyelvterületen több *Neue Zeitung* is tudósított róla, másrészt kortársak is felhasználták a történetet.³⁸ Az egyik Dillingenben kiadott német röplap képpel

³⁵ TOLNAI Vilmos, *Aldrovandi magyar szavai* = *Magyar Nyelv*, 1918, 143–144.

³⁶ ENTZ Géza, *Magyar vonatkozások Gesner Konrád állattani munkájában* = *Magyar Nyelv*, 1918, 60–62.

³⁷ ALDROVANDI, Ulisses, *Serpentum et draconum historiae libri duo* (Bologna, 1640), 16., majd megismétli még egyszer a 414. oldalon is a történetet.

³⁸ TÓTH G. Péter, *Tárgyak, férgek, démonok, Társadalmi válságtünetek és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon* = *Korall*, 35(2009), 5–42, itt 22–23.

is érzékeltette, ahogy 1564-ben Szikszón az emberekből kígyók másztak ki, sőt, egy nemes lánynak a gyomrát felvágva két vipera bukkant elő, és a lány szörnyű kínok között meghalt. Idézik a környékbeli nemest, Bebek Ferencet, aki szerint több mint 3000 ember halt meg a kígyók miatt.³⁹

Más magyar híreket a szörnyekről szóló könyvében tett közzé. Itt a *Praesagia* fejezetben tizenkét olyan szörnyalakot mutatott be, akik megjelenésükkel figyelmeztették környezetüket a várható kellemetlen eseményekre. Az 1577-ben Budán látott szörnynek a négy karja és patás lábai mellett a törzséből nőttek ki szárnyai, emberfején pedig számárfülek éktelenkedtek.⁴¹ Ugyanitt egy másik fejezetben a születéskori rendellenségek egyik példjaként idézte azt az 1565-ös Szönyön történt esetet, amikor egy csecsemő elefántfejű jött világra.⁴² Az ilyen típusú csodákkal, szenzációkkal kapcsolatos információk számos hasonló jellegű mű-

9–10. kép.

Röplap a szikszói kígyójárványról: Neue Zeitung im Land zu Hungern (Dillingen, 1564)⁴⁰
A szárnyas, négykezű szörny Budáról Aldrovandi Monstrorum Historia című könyvében

³⁹ KÖSSA Gyula, *Kígyó az emberben = Ethnographia*, 19(1908), 274–281, itt 279–281.

⁴⁰ A röplap hasonló kiadása: *A kereszténység védőbástyája, Magyar Művelődéstörténet*, 3. kötet, szerk. Lukinich Imre, Bp., é. n., 403.

⁴¹ ALDROVANDI, Ulysses, *Monstrorum Historia* (Bologna, 1642), 374.; CZEIZEL Endre, SIBELKA Perleberg Artúr, *Ulysses Aldrovandi 1642-ben kiadott „A torzszülöttek története” című művének ismertetése és értékelése = Orvostörténeti Közlemények*, 32(1986), 9–36, itt 21.

⁴² ALDROVANDI 1642, i. m. 430–431.; CZEIZEL, SIBELKA 1986, i. m. 24.

ben, antológiában előfordultak a korban, Aldrovandi is sok mindent átvett forrás-megjelöléssel vagy anélkül az általa olvasott és kompilált könyvekből, bár nem teljesen kizárható, hogy korábbi magyar tanítványai (Balsaráti Vitus és Jordán) is közvetíthettek neki érdekesebb információkat: naplójában megemlíti például Balsaráti Vitust a kígyókkal kapcsolatban.⁴³

Aldrovandi kötetei a Klebelsberg Könyvtárban

A szegedi Klebelsberg Könyvtárban az Ambrosini gondozta összkiadás 13 kötetéből 12 található. Az azonos minőségű, világos színű, kemény táblás pergamen kötések bordázott gerincén legalul feltűnő nagy fekete *H* jelzések a kötetek összetartozását jelentik. A kötetek többségében a címlap tetején ugyanaz a barna tollas possessor bejegyzés látható: *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*.

1. De Animalibus insectis libri septem cum singulorum iconibus ad vivuum expressis, Bononiae apud Clementem Ferronium 1638 (1644), pp. 767,
jelzet: RD 757
possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*
2. De Reliquis Animalibus exanguibus libri quatuor, post mortem eius editi Nempe De mollibus, crustaceis, testaceis, et zoophytis, Bononiae, sumptibus Marci Antonij Bernie, typis Io. Baptistae Ferronij, 1642 (1654), pp. 593.
jelzet: RD 758
possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*
3. De piscibus libri V. et de cetis lib. unus Ioannes Cornelius Uterverius... collegit, Marcus Antonius Bernia in lucem restituit, Bononiae, apud Nicolaum Thebaldinum 1638 (1644), pp. 718.
jelzet: RD 759
possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*
4. De Quadrupedibus digitatis viviparis libri tres et de quadrupedibus digitatis oviparis libri duo, Bartholomaeus Ambrosinus... collegit, sumptibus M. Antonij Berniae, apud Nicolaum Tebaldinum, 1645 (1645), pp. 732.
jelzet: RD 760
possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*
5. De Quadrupedibus Solidipedibus volumen integrum, Ioannes Cornelius Uterverius... collegit et recensuit, Marcus Antonius Bernia in lucem restituit, apud Nicolaum Tebaldinum, Bononiae, 1639 (1649), pp. 494.
jelzet: RD 761

⁴³ UBRIZSY SAVOIA 2002, i. m. 232.

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

6. Monstrorum Historia cum paralipomenis historiae omnium animalium, Bartholomaeus Ambrosinus... labore, et studio volumen composuit, Marcus Antonius Bernia in lucem edidit proprijs sumptibus, typis Nicolai Tebaldini, Bononiae, 1642, pp. 748., + Bartholomaeus Ambrosinus, *Paralipomena Accuratissima Historiae omnium animalium*, Bononiae, Typis Nicolai Tebaldini, 1642, pp. 159.

jelzet: RD 762

possessor: nincs

7. Musaeum metallicum in libros IIII distributum, Bartholomaeus Ambrosinus... labore et studio composuit. Cum indice copiosissimo, Marcus Antonius Bernia proprijs impensis in lucem edidit, typis Io. Baptistae Ferronij, 1648, pp. 979.

jelzet: RD 763

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

8. Ornithologiae, Hoc est de avibus historiae libri XII., Bononiae sumptibus Marci Antonij Berniae apud Nicolaum Tebaldinum 1646 (1645), pp. 893,

jelzet: RD 764

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

9. Ornithologiae Tomus alter, sumptibus m. Antonij Berniae, 1645 (Typis Io. Baptistae Ferronij, 1652), pp. 862.

jelzet: RD 764a

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

10. Ornithologiae (hiányzik a címlap), pp. 560

jelzet: RD 764b

possessor: nincs

11. Quadrupedum omnium bisulcorum historia, Ioannes Cornelius Uterverius Belga colligere inaecepit. Thomas Dempsterus... perfecte absoluit, Marcus Antonius Bernia Denuo in lucem edidit Bononiae apud Io. Baptistae Ferronii, 1642 (1653), pp. 1040

jelzet: RD 765

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

12. Serpentum et draconum historiae libri duo, Bartholomaeus Ambrosinus... summo labore summo labore opus concinnavit... cum indice memorabilium, Bononiae sumptibus Marci Antonij Bernia Ex Typographia Clementis Ferronij, 1640, pp. 427.

jelzet: RD 766

possessor: a metszetes címlap tetején *Ex libris Ser(enissi)m(i) Sigismundi Francisci Archiducis Austriae*

A 17. századi tulajdonos: Sigmund Franz főherceg

A 12 kötet tulajdonosa a bejegyzések szerint a tiroli Habsburg-főherceg, Sigmund Franz (1630–1665) volt. A Habsburgok tiroli ága a 16–17. században elsősorban jó itáliai kapcsolatairól és nagyszerű gyűjteményeiről volt ismert. Tiroli II. Ferdinánd (1529–1595) az Innsbruck közelében fekvő ambrasi kastélyban hozta létre sokrétegű Kunst- und Wunderkammerét,⁴⁴ a 17. századi utódok – köztük unokaöccse, V. Lipót – pedig a festményekért és az operákért rajongtak, talán a Mediciekkel szoros rokon kapcsolataiknak is köszönhetően. Amikor V. Lipót 1632-ben meghalt, a tartományait feloszthatatlannak nyilvánította végrendeletében, így két fia közül az elsőszülöttre, Ferdinand Karlra a kormányzás, a fiatalabbra, Sigmund Franzra (1630–1665) pedig az egyházi pálya várt. Sigmund egy darabig együtt nevelkedett bátyjával, majd jezsuita kollégium befejezése után fiatalon egyházi pozíciókba került: 1644-ben Gurk, egy évvel később Augsburg püspökének nevezték ki, majd a salzburgi püspök mellé rendelték.⁴⁵ Bátyja hirtelen bekövetkezett, himlő okozta halála 1662-ben azonban átrajzolta a pályáját. Mivel Ferdinand Karlnak az Anna de’Medicivel kötött házasságából nem született fiú utód, így ő lett a tartomány ura. Annak érdekében, hogy a tiroli ágat tovább vigye, házasságra kívánt lépni a sulzbachi örgróf lányával, ám ekkor egy váratlan fertőzés őt is elvitte. Ezzel a Habsburgok tiroli ága kihalt 1665-ben, a hatalom a fiatal rokonra, I. Lipótra szállt.⁴⁶

Az Aldrovandi-művek kiadási éve (többnyire az 1640-es évek) és a főhercegség időpontja (1662–1665) – amikor a bejegyzések keletkeztek – közötti

11. kép.

Ismeretlen, Sigmund Franz
tiroli főherceg portréja, 1660-as évek

⁴⁴ SCHEICHER, Elisabeth, *Die Kunst- und Wunderkammern der Habsburger*, Innsbruck, München, 1979; SCHEICHER, Elisabeth, *The collection of Archduke Ferdinand II at Schloss Ambras, its purpose, composition and evolution = The Origins of Museums, The Cabinet of Curiosities in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe*, ed. by Oliver Impey, Arthur MacGregor, Oxford, 1985, 29–38.

⁴⁵ RAUCH, Margot, *Sigmund Franz = Ferdinand Karl, Ein Sonnenkönig in Tirol*, Ausstellungskatalog – Schloss Ambras, Innsbruck, 25. Juni–1. November 2009, hrsg. von Sabine Haag, 28–29.

⁴⁶ *Uo.* 61–62

szűk időszávot tekintve Sigmund Franz valószínűleg a kötetek első tulajdonosa volt. Possessor bejegyzését tartalmazó más könyvekről nem találtam adatot, mint ahogy gyűjteményeiről, könyvtáráról sincsenek közzétett források, így a könyvek útja a Klebelsberg Könyvtárig csak nehezen rekonstruálható. A tirol-i Habsburgok Innsbruckban, Ambrasban és más kastélyokban található vagyona – bizonyos kivételektől eltekintve – helyben maradt. Ilyen kivétel volt, hogy Sigmund Franz halálát követően az ambrasi könyvtár legértékesebb darabjait, összesen 583 kéziratot és 1489 nyomtatványt a császári könyvtárba vitetett I. Lipót, a többit az adott rezidenciában őrizték.⁴⁷ 1746-ban, amikor az innsbrucki közkönyvtárat megnyitották, az állományát részben az egykori főhercegi, azaz az ambrasi és innsbrucki könyvtárakból képezték Mária Terézia utasítására. Mivel Sigmund Franz főherceg Aldrovandi-köteteiben sem a császári, sem az innsbrucki könyvtár tulajdonjegyei (bejegyzés, pecsét) nincsenek benne, így az feltételezhető, hogy magánkézben voltak évszázadokon keresztül, s egy privátgyűjtemény fel-számolásakor vásárlással kerülhettek Magyarországra.

A 20. századi tulajdonosok

A 12 kötetben lévő pecsétek a könyvek 20. századi sorsára is rávilágítanak.

1. A Kir. József Műegyetem Állattani Tanszéke

A Királyi József Műegyetem 1871-ben nyerte el az egyetemi státuszt,⁴⁸ a neve egy szervezeti megújulás után 1934-ben Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemre változott.⁴⁹ A pecsétet tehát ebben az időszakban üthették a kötetekbe. A Műegyetem központi könyvtára mellett kari és tanszéki könyvtárakat is fenntartottak, ez utóbbiak – így tehát az Állattani Tanszéké is – elsősorban professzoraik vásárlásaiból és hagyatékaiból gyarapodtak.⁵⁰ Az egyes tanszékek és azok könyvtárainak történetéről nincsenek további adatok. Forrásokkal alá nem támasztható, így csak óvatos feltevés, hogy az Állattani Tanszéknek a munkatárs-professzor Entz Géza ajándékozta a 12 kötetet. Entz 1889-től tanított a műegyetemen zoológiát,⁵¹ és hogy Aldrovandi munkásságát ismerte, azt jól érzékelteti, hogy az egyik tanulmányában Aldrovandi 1638-as *De Piscibus* című művéből idéz, s dicséri annak illusztrációit.⁵² 1907-ben pedig a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Természettudományi Társulat

⁴⁷ IRBLICH, Eva, *Die Ambraser Handschriften in Wien, Wege in den Jahren 1665, 1806 und 1936 = Natur und Kunst, Handschriften und Alben aus der Ambraser Sammlung Erzherzog Ferdinands II. (1529–1595)*, hrsg. von Alfred Auer, Eva Irblich, Wien, 1995, 20–23.

⁴⁸ MÓRA László, *A Műegyetemi Könyvtár története 1848–1948*, Bp., 1971, 43.

⁴⁹ MÓRA 1971, i. m. 131.

⁵⁰ MÓRA 1971, i. m. 132–133.

⁵¹ KARL János, *Id. Entz Géza emlékezete = A Természet*, 1920, 190.

⁵² ENTZ Géza, *A hatodik érzékről = Természettudományi Közlöny*, 1898, 1–15, itt 7.

delegáltjaként részt vett az Aldrovandi-ünnepségen Bolognában. A háromnapos rendezvényről írt beszámolójában említést tesz Aldrovandi műveinek 17. századi főlíóköteteiről.⁵³

2. M. Kir. Ferenc József Tudomány Egyetem Könyvtára Szeged

A Ferenc Józsefről elnevezett szegedi egyetemen – miután az 1. világháború után az országgyűlés itt jelölte ki a kolozsvári egyetem új helyét – 1921. október 9-én indult meg az oktatás. Mivel a könyvtár Kolozsvárott maradt, Szegeden egy új egyetemi könyvgyűjtemény fejlesztését kellett elkezdni. A két világháború közti időszakban a nagy budapesti könyvtárak főlös példányaiból, valamint magánadományok révén növekedett az állomány.⁵⁴ Mivel az egyetem 1940-ben Horthy Miklós nevét vette fel, ezért a pecsét alapján az 1921–1940 közötti évekre kell tenni a 12 kötet bevételezését. Ennél pontosabban is meghatározható azonban az Aldrovandi-művek egyetemi könyvtárba kerülése, a kötetek hátuljában ugyanis egy másik pecsét is található, amely az évkört jelöli meg: 1932/33.⁵⁵

3. József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára

Ez a pecsét a szegedi egyetem névváltozását mutatja (1962–2000 között hívták József Attila Tudományegyetemnek), a kötetek tehát 1932–1933 óta folyamatosan az állományba tartoznak.

A fenti adatok összegzéseként az állapítható meg, hogy az értékes sorozat 1932–1933 folyamán került Szegedre, közvetlenül a Királyi József Műegyetem Állattani Tanszékéről.

Aldrovandi a magyarországi olvasmánytörténetben a korai újkorban

Átvizsgálva a 16–17. századi könyvkultúra forrásait egyértelműen megállapítható, hogy Aldrovandi művei nem terjedtek el széles körben a magyar könyvtárakban. Néhány katolikus intézmény ugyan rendelkezett a majdnem teljes sorozattal, de például magánkönyvtárakban csak elvétve fordult elő egy-egy műve, leginkább a 17. században leg többször kiadott, madarakat tárgyaló három kötet. A nagyszombati jezsuiták gazdag állományában 1632-ben az *Ornithologia* három kötetének két különböző (bolognai és frankfurti) kiadása is megvolt, és ezen

⁵³ ENTZ Géza, *A bolognai Aldrovandi-ünnep = Természettudományi Közlöny*, 1907, 467–472. (Bolognában egyébként már a budapesti Tudományegyetemet képviselte, nem a Műegyetemet)

⁵⁴ MADER Béla, *Az Egyetemi Könyvtár az oktató, kutató és tanulmányi munka szolgálatában = A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene 1921–1998*, szerk. Rác B. Béla et alia, Szeged, 1999, 477–492, itt 478–479.

⁵⁵ A dátum melletti számok 1667-től 1682-ig tartanak, s feltehetőleg az ebben a tanévben 1667.-ként (és így tovább) bevételezett kötetet jelentették. Az első kötetstáblára felragasztott címkén még ez áll: *M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Könyvtára Szegeden* 26151.

kívül szinte az összes később kiadott Aldrovandi-mű is.⁵⁶ Hasonló tapasztalható az esztergomi érsekség könyvtárában is, ahol az 1674-es katalógusban az orvosi szakba osztva található 11 mű.⁵⁷ Ezekkel szemben a pozsonyi jezsuita kollégium könyvei között 1663-ban csupán a legkorábbi, művészeti tárgyú Aldrovandi-értékezés volt meg (*Antiquitates Romae in alba membrana in 8 Venetiis 1562*).⁵⁸

A magángyűjtők közül Csáky István igazából említésre méltó, akinek szintén 11 műve volt a bolognai tudóstól.⁵⁹ Csáky szepesvári könyvtárának különlegességére, egyediségére Monok István is utalt, s bár az 1671-es katalógus feltehetőleg nem teljes, így is egy érdeklődő, nyitott szellemiségű főúr műveltségének a lenyomata.⁶⁰ Forgách Ferenc,⁶¹ Zrínyi Miklós⁶² és Esterházy Pál a madarakról szóló három kötethez jutott hozzá.⁶³ Johann Heinrich Bisterfeld, Erdélyben élő német tudós a *Musaeum Metallicummal*,⁶⁴ Johann Heinrich Friedrich soproni orvos 1667-ben három meg nem nevezett művel rendelkezett.⁶⁵

A korai újkor folyamán Magyarországon latin vagy magyar nyelvű tudományos állattani művet egyáltalán nem adtak ki – eltekintve Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiájának* vonatkozó fejezetétől –,⁶⁶ ezért van nagy jelentősége, hogy a külföldi ilyen témájú modern vagy kevésbé modern irodalomból mi ért el magyar olvasókhoz. Az első magyar nyelvű állattan egyébként 1702-ben jelent meg Miskolci Csulyak Gáspár fordításában *Egy jeles vad-kert* címmel Lőcsén.⁶⁷

⁵⁶ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II. Nagyszombat 1632–1690*, kiad. Farkas Gábor Farkas, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2), 42., 47. és 165.

⁵⁷ *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726*, kiad. Zvara Edina, Szeged, 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1), 61. és 92.

⁵⁸ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, kiad. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1), 240 (rosszul átírva: *Ulyssis Ornit Theologia*).

⁵⁹ *Magyarországi magánkönyvtárak 1588–1721*, kiad. Varga András, Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2), 63.

⁶⁰ MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a 16–17. században*, Budapest, Eger, 2012, 254–259.

⁶¹ *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, kiad. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, Bp., 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4), 38.

⁶² *Magyarországi magánkönyvtárak 1588–1721*, i. m. 32.

⁶³ *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*, i. m. 240.

⁶⁴ VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia, Johann Heinrich Bisterfeld könyvtára*, Budapest, Szeged, 2003 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VI), 164.

⁶⁵ *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721*, kiad. Grüll Tibor, Keveházi Katalin, Kovács László József, Monok István, Ötvös Péter, G. Szende Katalin, Szeged, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1), 289.

⁶⁶ APÁCZAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia* (Utrecht, 1653), 7. fejezet

⁶⁷ STIRLING János, *Utószó = Uő., Egy jeles vad-kert Avagy az okatlan állatoknak historiája Mis-*

Csulyak a német evangélikus teológus Wolfgang Franz könyvét ültette át magyarra, aki viszont részben Aldrovandit is felhasználta forrásként.⁶⁸

VISKOLCZ, NOÉMI

Édition complète du 17e siècle des oeuvres d’Ulisse Aldrovandi dans la Bibliothèque Klebelsberg de l’Université des Sciences de Szeged

Ulisse Aldrovandi de Bologne était un des plus importants naturalistes du 16e siècle, qui, à côté de son activité d’enseignement de faculté, avait également dirigé le jardin botanique de l’institution. Dans sa maison, il avait installé son fameux musée de sciences naturelles, qui à l’époque, était une des curiosités de Bologne. De nombreux Hongrois l’avaient également visité, comme István Zálán-keményi Kakas, János Balsaráti Vitus, Tamás Jordán

Les ouvrages zoologiques de Aldrovandi n’ont été publiés qu’à la fin de sa vie, puisque les illustrations de très haut niveau y destinées – oeuvres de tout un atelier – avaient extraordinairement élevés les frais de l’édition.

Au milieu du 17e siècle, la ville de Bologne avait contribué à l’édition complètes des oeuvres de Aldrovandi en 13 volumes, plusieurs manuscrits du savants a été publié à cette occasion la première fois. Dans certains ouvrages on peut lire des glossaires hongrois, oubien des histoires hongroises. Des 13 volumes de l’édition opera omnia, aujourd’hui on trouve 12 dans la Bibliothèque Klebelsberg de Szeged. Selon les notes de possession, les livres avaient été en propriété de l’archiduc Sigmund Franz, le dernier descendant mâle de la branche de Tirol des Habsbourg. Les volumes ont été acquis par la Chaire de Zoologie de l’École Polytechnique Royale Joseph vers la fin du 19e ou début du 20e siècle. A la Bibliothèque universitaire de Szeged ils sont arrivés au cours des années 1932–1933, selon toute vrassemblance par voie de donation.

kolcz Gáspár által, sajtó alá rend. Stirling János, Bp., 1983 (Magyar Hirmondó), 479–502, itt 497; KABÁN Annamária, *A magyar tudományosság kezdete*, Keresztény Magvető 110(2004), 209–216, itt 214.

⁶⁸ STIRLING, *Glosszárium*, i. m. 505. Franz *Historia Animalium Sacra* című munkája 1612-ben jelent meg először, a 17. században többször kiadták, a tudományos jelentősége – lévén kompiláció – csekély.

VADAS ANDRÁS

**„Az elmúlt esztendőben fordítottam magyar nyelvre
deákul íratott Thuróczy János históriás könyvét”
– egy ismeretlen muravidéki nemes és a *Thuróczy-krónika****

Az irodalomtudomány és a történeti kutatás egyaránt nagy érdeklődéssel tekintett az elmúlt legalább egy évszázadban a középkori magyar historiográfia utóéletének kérdésére. Az utóbbi évtizedekben a középkori magyar történetírás olyan munkái is teljes egészében elérhetővé váltak magyar nyelven, amelyet korábban csak a latin nyelv ismeretében lehetett olvasni. Ezen fordítások közül az egyik utolsó volt Thuróczy János krónikájának magyar nyelvre való átültetése.¹ 1957-ben, amikor Geréb László fordításában, Kardos Tibor előszavával megjelent a krónika negyedik és ötödik könyve, majd mikor 1978-ban Horváth János krónika teljes magyar szövegét közreadta, s nemkülönben 1989-ben, a krónika latin nyelvű kritikai kiadásának megjelenése idején, a kutatás egyöntetűen úgy gondolta, hogy a modern korig a munkának nem készült teljes magyar fordítása.² Annál is inkább tűnhetett ez valószínűnek, mert még kisebb töredékek sem kerültek elő, amelyek legalább egy-egy szakaszt magyar nyelven közzétettek volna, miközben a középkori és kora újkori humanista történetírás számos munkáját már régen lefordították. Elég csak Istvánffy Miklós krónikájának megjelenése után szinte azonnal elkezdett³ vagy Anonymus 18. század közepi Bél Mátyás általi „újrafelfedezését” követő 18. század-végi Lethenyei-féle, majd további számos fordítására utalni.⁴

* Ezúton köszönöm Dominkovits Péternek (MNL Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltár Soproni Levéltára), Pálffy Gézának (MTA BTK Történettudományi Intézet), Szende Katalinnak (CEU Medievisztika Tanszék), Szilágyi Emőke Ritának (MTA BTK Irodalomtudományi Intézet), Mikó Gábornak (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) és Péterfi Bencének (MTA BTK Történettudományi Intézet) a tanulmány elkészítése során nyújtott segítségét. A főszövegben a leveleket szövegghű átirásban, a függelékben az idézett levelek teljes szövegét közöljük.

¹ THURÓCZY János (THWROZ, Johannes de), *Magyar krónika (Chronica Hungarorum)*, Ford. és jegyz. Geréb László, bev. Kardos Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1957 (Monumenta Hungarica, 1); THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. Horváth János, jegyz. Horváth János, Boronkai Iván, Bp., Magyar Helikon, 1978 (Bibliotheca Historica – Történelmi források).

² A szöveg kritikai kiadása: THUROCZ, Johannes de, *Chronica Hungarorum*, Textus et commentarii, I–III, Textus ed. Elisabeth Galántai, Julius Kristó, commentarii ed. Elemér Mályusz, Bp., MTA, 1985–1988 [1989] (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova 7–9).

³ BENITS Péter, *Bevezető = Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában*, I/1–3, s. a. r. Benits Péter, Bp., Balassi Kiadó, 2001–2009 (Történelmi források, 1), I/1.

⁴ Anonymus fordításaira többek között: HOLLER László, *Anonymus és „Kleopátra városa”*,

Jelen írásban egy középkori történeti munka, jelesül a bevezető elején említett *Thuróczy-krónika*, egy alig ismert muravidéki köznemes, bizonyos Czellecz Miklós általi magyar fordításának lehetőségét szeretnénk felvetni, amely a fordítás szövegének hiányában is érdekes adalékokkal szolgálhat a 17. század közepének kultúrtörténetéhez.

Czellecz Miklós és a Batthyányak

A kiterjedt Batthyány uradalom 1630-ban Batthyány I. Ádám (1610–1659) kezébe került, aki minden korábnál jobban szervezett uradalmi rendszert alakított ki apjától megörökölt tekintélyes méretű birtokán.⁵ Ennek révén az általa irányított birtokokról jóval nagyobb mennyiségű forrással rendelkezünk, mint akár apja, II. Ferenc (1573–1625) vagy Ádám fiai, II. Kristóf (1637–1687) és Pál (1639–1674) földesurasága idejéből.⁶ A már Batthyány Ádám idejében szisztematikusan rendezett családi levéltár révén olyan familiárisokkal történt levelezések is fennmaradtak, akikről az elmúlt évszázad igen gondos és szisztematikus forrásfeltáró munkáinak ellenére is alig tudunk valamit.⁷ Hasonlóval nyugat-dunántúli családok esetén – legyenek azok akár az Erdődyek, az Esterházyak vagy a Nádasdyak – a korszakból nem, vagy csak elvétve rendelkezünk.

A kisebb uradalmakra oszló Batthyány-birtokegyüttes bizonyos részeit alaposan feltárta a történettudomány, ugyanakkor előfordulnak olyan települések és személyek, akikkel kapcsolatban a vonatkozó kutatások szinte teljesen hiányoznak. A rohonc–szalónaki, a németújvári vagy a körmendi uradalom forrásait akár csak a 20. században tucatnyi kutató vette kezébe, ehhez képest a muraszombati uradalom Batthyányakhoz tartozó része jóval kisebb hangsúlyt kapott.⁸ E dolgo-

A 800 éves Anonymus-geszta = Helynévtörténeti Tanulmányok, 2012, 61–79. – *A Gesta Hungarorum és Bél viszonyára legújabbban: Tóth Gergely, A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum = Történelmi Szemle*, 2013, 4, 593–617.

⁵ BÁN Péter, *A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében = Agrártörténeti Szemle* 1977, 24–71; KOLTAI András, *Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr, Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012 (Győri Egyházmegyei Levéltár, Források – feldolgozások, 14) passim; PÓKA Ágnes, *A Batthyány-birtokkomplexum igazgatása Batthyány Ádám alatt (1632–1659) = Tanulmányok Badacsonyból, A Fiatal Levéltárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2010. július 9–10, szerk. Mihalik Béla Vilmos, Zarnóczki Áron, Bp., ELTE, 2011 (Fiatal Levéltárosok Egyesületének Kiadványai, 1), 44–59.*

⁶ A család legpontosabb genealógiájára: KOLTAI 2012, i. m. 511–534. Ádámra és gyermekeire, *Uo.*, 521, 525–526.

⁷ KOLTAI András, *A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete = Levéltári Közlemények* 2000, 1–2, 207–231; KOLTAI 2012, i. m.; IVÁNYI Béla, *Gróf Batthyány Ádám, a levéltárrendező = Levéltári Közlemények*, 1942–1945, 290–309.

⁸ Főként lásd: ZIMÁNYI Vera, *A rohonc–szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968. Emellett elsősorban Zimányi egyéb írásait, N. Kiss István,

zat nem az uradalom egészével kíván foglalkozni, csupán egyetlen, az uradalomban élő familiáris, Czellec Miklóssal, s neki is főként néhány kultúrtörténetileg fontos levelével.⁹

Azonnal le kell szögezni, hogy Czellecéről még a fent már említett Istvánffy-fordítónál, Tállyai Pálnál is sokkal kevesebbet tudunk.¹⁰ Néhány bekezdésben összegezhető élettörténete, amely szinte kizárólag az általa írott misszilik, a muraszombati uradalom adminisztrátoraihoz kapcsolódó levelek és néhány, a Batthyány levéltár központi igazgatásához kapcsolódó összeírás alapján rajzolódik ki. Életrajzát a jelenleg rendelkezésre álló források alapján vakmerőség lenne felvázolni – a Batthyányak levéltárának néhány iratán kívül a családnak is alig találjuk nyomát. Az elmúlt évtizedekben két kutató, a már hivatkozott Bán Péter és Koltai András tért ki röviden Czellecze. Mindketten a Batthyány-adminisztrációban betöltött, nem kifejezetten jelentős, de jól adatolható működésére hivatkoznak. A muraszombat-rakicsáni uradalomban élő nemesi származású Czellec ugyanis 1649-ben mint a birtokkomplexum *rationum exactorja* jelenik meg rövid idő alatt több forrásban is. Mint a Batthyány-adminisztráció képviselője, ő volt 1649-ben az összes uradalom inventálásával megbízott személy.¹¹ Czellec életéről ezen túl két további információnk volt. Az egyik kapcsolódik az előzőhöz, ugyanis az alighanem kissé népszerűtlen inventálási megbízatást azért volt kénytelen vállalni, mert fiai vagy saját maga – itt eddig volt némi ellentmondás a két vonatkozó, Koltai által közölt forrás között, melyre alább visszatérünk – a török fogságból való kiváltását volt kénytelen részletekben ledolgozni urának. (Ezen források nyilván egyben utalnak arra is, hogy ekkoriban családos emberről van szó.) Hogy végül sikerült-e ledolgozni a kívánt összeget, erősen kétséges, ugyanis a három év helyett, amelyen keresztül a 169 forintnyi (113 tallérnyi) sarcot kellett volna törleszteni, mindössze alig több mint egy esztendeig tudjuk adatolni Czellec tevékenységét e poszton. A másik adatot Iványi Béla kutatásainak köszönhetjük. Iványi egy Batthyány Ádám levéltárrendezői tevékenységével foglalkozó írásában szemeztet a Batthyány által készített iratlajstromokból, s em-

Tóth István György és Koltai András munkáit kell kiemelni, végül az újabban a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen megélénkült Batthyány család levéltárát célzó kutatásokat.

⁹ Neve több formában is megjelenik autográf leveleiben: Czelec, Czellec, Chellec. A leggyakoribb alakot használok, itt és alább mindenütt.

¹⁰ BENITS 2001–2009, i. m. I/1. 7–23 (Történelmi források), legutóbb pedig: FAZEKAS István, *Homonnai Drugeth III. György familiárisainak jegyzéke 1622-ből, Adalék Tállyai Pál pályájához = Archivarium historicorumque magistra*, Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára, szerk. Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron, Bp., Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2013, 277–292.

¹¹ KOLTAI 2012, i. m. 351–352. Megbízására lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) P 1322 (A herceg Batthyány család levéltára, Batthyány család körmendi központi igazgatósága) A földesúri familiára vonatkozó iratok No 326/b; MNL OL P 1322 Batthyány Ádám udvari konvencióskönyve I. 179. p.; MNL OL P 1322 Tisztartókkal való levelezés No 63.; MNL OL P 1322 Szerződések No 8. (Az eredeti irat elégett, mikrofilmjét: MNL OL Filmtár 4502. tekercs). A Czellecnek adott instrukciót: MNL OL P 1322 Instrukciók No 256. (Utóbbira még: BÁN 1977, i. m. 64.)

líti meg, hogy több olyan írásra utalnak ezek, amelyeket ma nem ismerünk, így Czellez Miklósnak egy íratára „valami História-rol, melyet meg akart csinálni.”¹²

A következőkben, a rendelkezésre álló, a Batthyány család misszilisei között fennmaradt Czellez által írott levelek és a muraszombati uradalomra vonatkozó urbáriumok alapján igyekszünk vázolni, amit róla tudunk. Czellez leveleinek száma, ahhoz képest, hogy a Batthyány uradalmi rendszerben csak igen rövid ideig volt adminisztratív feladata, még akár nagynak is mondható.¹³ A negyven-hét levél ugyanakkor kevés adalékkal szolgál Czellezet és családját illetően, ugyanis azok nagyobb részük keletkezése a fent említett adminisztratív feladathoz köthető – az egyes uradalmakban folyó inventálásról szólnak, 1649-ben és a következő esztendő első felében.

Czellez születési idejére két lényegesebb támponttal rendelkezünk. Egy 1650. augusztus közepén kelt levelében – alighanem válaszul az őt ért kritikára – azt írja Batthyány Ádámnak, hogy fent említett fogságát – mert valójában nemcsak fiai, hanem maga és családja is kanizsai fogságba került – megelőzően, huszonnyolc (!) esztendeig ugyanúgy készített „ráció”-t a Széchyek és Zrínyiek számára, mint most, Batthyánnak.¹⁴ Török fogságának kezdetét egy Temlin Balázs rakicsáni tisztartó által írott levél alapján pontosan tudjuk datálni: 1647. november 8-án vitték el – ez magyarázza, hogy 1648-tól szegődik el inventátornak Batthyány Ádámhoz.¹⁵ Amennyiben pontos információkkal szolgál Czellez a szervitori működésének hosszát illetően, 1620 körül kezdődött kapcsolata a Széchyekkel és Zrínyiekkel. Ha ez idő alatt valóban inventálással, urbáriumok készítésével, vagy ahogyan ő fogalmaz, rációkészítéssel foglalkozott, nem gondolhatjuk, hogy körülbelül húsz évesnél fiatalabb lehetett 1620 táján. Ez alapján születésének idejét az 1600 körül esztendőkre tehetjük. Meglettebb 1640-es évekbeli életkorát erősíti egy alább még tárgyalandó másik forrás is, amely 1622-ben egy könyv általa történő kinyomtatását említi.¹⁶

¹² Az irat lelőhelye: „Az minemő egyformanvaló diófábúl csinaltatott két új sraibtisem vagyon, azoknak fiókáiban numerusuk szerént amirül való írások vannak, úgy mint jószágink jövedelmirül és egyéb állapotokról való registrumok, levelek, leveleknek párjai, s külömb-külobmféle ...nak la-istromiban...” – MNL OL P 1337 I. csom. No 1. (1648) 39. p.; IVÁNYI 1942–1945, i. m. 298; KOLTAI 2012, i. m. 352.

¹³ MNL OL P 1314 (A herceg Batthyány család levéltára. Missiles) No 9362–9409. (MNL OL Filmtár 4799. tekercs)

¹⁴ *Czellez Miklós Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 9400. (1650. augusztus 13.)

¹⁵ „Nagodnak azt akaram megh irnom, mivel it a Rakitsani joszagban Mura mellet Nagdnak egy Tropocz nevő faluiat tegnap regvel az kanizsaj törökök epensegel el raboltak (...) Az szegeni szegeni Czellez Miklostis mind felesegestül es gyermekestül el vitek...” – *Temlin Balázs Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 48856. (1647. november 9.) Ehhez lásd még: No 48857. (1647. november 19.). A portya kapcsán Lippich Márton megemlíti a falu kritikus helyzetét: „az török az minemő rablast teth Tropoczon (...) imar azon Tropocz pusztan marad, ha Ngod kiegielmes dispositioia nem leszen felöle” – *Lippich Márton Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 29396. (1647. december 12.)

¹⁶ Lásd a melléklet 3. levelét.

Czellecz élete első évtizedeiben a fent említett 1648. évi levél szerint a Széchyek és Zrínyiek szolgálatában állt. Miután úgy tűnik, hogy élete nagy részét a Batthyány birtokok muraszombat-rakicsáni – esetleg kisebb részt a dobrai – részében élete le, a Széchyek számára alighanem az előbbi települések egyikében tevékenykedett, hiszen a Muravidék egy része társbérletben volt a Széchy és a Lobkowitz Poppel (majd Batthyány Ferenc és Poppel Éva házassága révén a Batthyány) család kezén.¹⁷ A Zrínyiekkel való kapcsolatra még vissza fogunk térni, ugyanis egy közvetett, de Czellecz műveltségére és kapcsolati hálójára nézve igen fontos szál összekapcsolja őt e családdal.

Származásáról gyakorlatilag semmit sem tudunk, egyetlen, leveleiben gyakran visszatérő ügy segít valamit családi kapcsolatainak jobb megismerésében. Számos ponton utal Czellecz egy bizonyos hagyatéki vitára, amelyben Batthyány pártfogását kéri.¹⁸ A rá vonatkozó források alapján egy sematikus családfát fel tudunk rajzolni, ugyanakkor ezek kevésbé Czellecz, mint inkább felesége, bizonyos Szalaszeghy Sára famíliájára nézve bírnak információértékkel. Czellecz saját családjára három adattal szolgálnak a vizsgált levelek és urábiumok. Az első, egy, a kamarai misszilisek között fennmaradt darab, melyet bizonyos Czellecz János küldött előbbinek.¹⁹ A levél tartalma szempontjából nem kifejezetten érdekes – a dobrai uradalom vetéséről és állatvásárlásról szól, ugyanakkor kiderül, hogy a feladó János Czellecz Miklós testvére volt. A második, egy, a Nádasdy család muravidéki birtoklásához kapcsolódó adat. Az 1636. évi birtokösszeírásban szerepel Tropic falu, ahol egy bizonyos Stephanus Czellecz bírt egy telket.²⁰ Ugyanezen összeírások között fordul elő egy másik, bizonytalan adat, amely talán Czellecz Miklósról szól. 1632-ben szintén Tropic faluban bizonyos Nicolaus vajda bírt szántóval.²¹ A Czellecz János és István melletti harmadik Czellecz-családtagra vonatkozó adat szintén egy urbáriumból származik. A családnév és a helyszín alapján biztosan kapcsolódik Miklóshoz – azonban nem tudjuk miként –, s bizonyos Chellecz (sic!) Jurkóra vonatkozik. Muraszombat 1645. évi összeírásakor az inventátor az alábbi bejegyzést tette: „Chellecz Jurkó sessio integra családostul meghalt”.²² Bár Jurkó rokonsági fokát Miklóssal nem tudjuk

¹⁷ KOLTAI 2012, i. m. 145, 538–539. A birtokos Széchyek rokoni kapcsolataira a Zrínyiekkel: NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, I–XII, Pest, Ráth Mór, 1857–1868, repr. [Bp.], Helikon Kiadó, 1987–1988, XI. 436. Czellecz Lobkowitz Poppelekre való kapcsolatára lásd: MNL OL P 1314 No 9364. (1644. április 3.). Amennyire tudjuk, Czellecz a Batthyányak részében lakott. Erre: Melléklet: 3. levél.

¹⁸ A hagyatéki vitára nézve lásd Temlin Balázs számos levelét is: MNL OL P 1314 No 4871. (1646. február 6.), 48828. (1645. szeptember 15.), 48829. (1645. november 30.), 48832. (1646. június 30.)

¹⁹ „Nobili ac Egregio Domino Nicolao Czellectz, nunc commoranti Muražzombatini etc Domino et Fratri suo Observando” – Czellecz János Czellecz Miklósnak, MNL OL E 204 (Magyar Kamara Archivuma, Missiles) 9. csom. 1629. április 9. A levél kiadását lásd a függelékben.

²⁰ MNL OL E 185 (Magyar Kamara Archivuma, Archivum Familiae Nádasdy), A gazdasági ügyvitel iratai, Fasc. 50. Felsőlendva, Muraszombat (1624–1636). 1636-os összeírás, p. 309.

²¹ MNL OL E 185, A gazdasági ügyvitel iratai, Fasc. 50. Felsőlendva, Muraszombat (1624–1636). Pastiae decima frugum pro Anno (1632) Pertinentia Arcis Felső Lyndva... p. 240.

²² MNL OL P 1322 IV. Urbáriumok 67. sz. Rakicsán, Muraszombat (1645) 15. p.

megállapítani, mégis fontos lehet az adat: a vezetéknev alapján is gyanítható volt, hogy a Muravidékre költözött horvát (esetleg szlovén) családról van szó, de a Jurkó keresztnév használata szinte kétséget sem hagy e felől.

A fenti családtagok közül Czellectz János személye fontos lehet, mert bár róla még kevesebbet tudunk, mint testvéréről, de úgy tűnik, hasonló műveltséggel rendelkezett, mint Miklós. Bizonyítja ezt egyrészt, hogy latin nyelven levelezett testvérével, ami a korszakban kifejezetten szokatlannak mondható, de még inkább egy 1594-ben Frankfurtban kinyomtatott kötet első három lapján található latin bejegyzése. János, a jeles németalföldi orvos–fizikus, Lemnius Laevinus által írt *Természet titkos csodái* (De miraculis occultis naturae) elé írt latin epigrammát, s egy jelentősebb tudománytörténeti olvasottságra utaló körülbelül két oldalas értekezést, amelyben több antik (Arisztotelész, Thálész, Dioszkoridész, id. Plinius), középkori és kora újkori (Albertus Magnus, Pierre de Besse) szerzőre utal, gyakran a pontos szöveghely megjelölésével.²³ Az epigramma és az azután következő szöveg önmagában is egy kisebb írás alapját képezheti. Jelen tanulmányban azért utalunk rá, mert igen plasztikusan mutatja, hogy milyen olvasottsággal rendelkezhetett a két testvér.²⁴ A Lemnius-kötet előzőkfüzetének epigrammája alatt egy rövid bejegyzés arról árulkodik, hogy János – hasonlóan az alább közölt, Miklóshoz szóló levélhez –, a kötetbe tett bejegyzéseit Grazban írta. A latin műveltség és a többi, két évvel korábban itt keletkezett források fényében – a matrikulákból való hiányzás ellenére – sem lehet kizárni, hogy a testvéreknek valamilyen közük volt Graz egyeteméhez.²⁵

A Czellectz familiáról származó kevés adat mellett azért Czellectz Miklós feleségének családja is szolgál egy apró adalékkal a Thuróczy-fordító hátterére nézve. Az alábbi levelek egyikében említett Szalaszeghy Jánosról, Czellectz apósáról ugyanis tudjuk, hogy Martjánc (Martjanci, Szlovénia) prédikátora volt.²⁶ A martjánci plébánia 17. századi felekezeti hovatartozásával kapcsolatban ellentmondásos adataink vannak, de alighanem 1650-ig, azaz Czellectz idejéig református

²³ Ezúton köszönöm meg Péterfi Bencének, hogy a kötetre felhívta a figyelmem és Mezei Zsoltnak (Pápai Református Könyvtár), hogy a vonatkozó oldalakat rendelkezésemre bocsátotta. A kötet adatai: LEMNIUS, Laevinus, *De Miraculis occultis naturae Libri III*. Frankofurdi, Ex Officina typographica Iohannis Wechelli, 1593. A vonatkozó példány: Pápai Református Gyűjtemény Könyvtára, Rksz. 0.1073. (F. IV. 491.).

²⁴ Példaként közöljük az epigrammát. Az értekezést szövegét elemzés híján nem e tanulmányban tesszük közzé: *Cryptica naturæ pandit miracula Doctor / Levinus docta Lemnius arte sagax. / Bis duo si cui non sapiunt elementa Galeni, / Perlegat hos libros, abdita plura sciet. / Corporis hic reteggit penetralia morbida læsi, / Antidotumque jubet, qua ratione, dari. / Naturæ quiquis cupis indagator haberi, / Quattuor hos debes volvere sæpe libros.*

²⁵ *Die Matrikeln der Universität Graz*, szerk. Johann von Andritsch, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1977–2002.

²⁶ *Források a Muravidék történetéhez, szöveggyűjtemény / Viri za zgodovino Prekmurja : zbirka dokumentov I, 871–1849*, szerk. Mayer László, Molnár András, Szombathely, Zalaegerszeg, Vas Megyei Levéltár, Zala Megyei Levéltár 2008, 139–143, No 49. (Martjánci egyezés. 1643. január 1.) Ehhez még: STELE, France, *Gradivo za prekmursko zgodovino*. 2, Slovenska listina iz l. 1643. = *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1927, 6–9, a forrás közlése itt 8–9.

volt,²⁷ ennek megfelelően gyaníthatóan Czellec magá is e felekezethez tartozhatott Szalaszeghy Sárával kötött házassága idején.

Annak ellenére, hogy szinte csak felesége családi hátterét tudjuk megrajzolni, fontos lehet ez Czellec kapcsolati rendszerének, társadalmi státuszának felderítésében. Vagyoni és társadalmi helyzetéről ugyanis felesége családján kívül alig van adatunk. Egy urbáriumban megjelenik, hogy Czellec nemesember volt, és Tropócon (Tropovci, Szlovénia) bírt házat. A misszilisek ennél valamivel több támpontot adnak. Először is egy levélben megjelenik, hogy Czellec Batthyányt három lóval tudta szolgálni.²⁸ Másrészt egy bizonyos Malakóczy Miklós szécsiszigeti ispánnal,²⁹ Vas megye nemesi közgyűlése előtt folytatott vita alapján pedig azt feltételezhetjük, hogy rendelkezett legalább egy jobbággal.³⁰ A birtokokban való szűkölködést jelzi, hogy a család különböző tagjaival éveken át pereskedik Czellec a Szemes János által bírt, majd Suták Mihály által elfoglalt földek némelyikéért – levele szerint –, hogy „háza népét elláthassa”.³¹ E földet ekkor még bizonyosan nem kapja meg, mert még 1651 januárjában, egyik utolsó ismert levelében is ezek egyikének, egy Vancsaveszen (Vanča vas, Szlovénia) lévő pusztateleknek, a fia részére bocsátását kéri Batthyánytól.³² A vancsaveszi telek vagy telkek jövedelmére már az 1640-es években igyekezett rátenni a kezét Czellec, ahogyan a Szemes-örökségből, egy, a bokrácsi (Bokrač, Szlovénia) hegyen lévő szőlőt is ő kapálta az 1640-es évtized közepén.³³ A család legnagyobb értékű ingó vagyontárgyai egy-egy, alighanem évtizedeken át – az ifjabbik Suták Mihálynál – zálogban lévő és a leírása alapján igen jelentős értéket képviselő aranylánc és aranygyűrű lehetett, amelyeket Czellec elkeseredetten, és tegyük hozzá, sikertelenül igyekezett visszaszerezni.³⁴ Az évekig tartó próbálkozás a vancsaveszi pusztatelek megszerzésére és az ékszerért való elkeseredett küzdelem, valamint a tropóci egyetlen, bizonyosan Czellec által bírt telek jól mutatja a család vagyoni helyzetét.³⁵

²⁷ A martyánci plébániára: MAYER, MOLNÁR 2008, i. m. 151–152, No 54. Ezzel ellentmondó Uo., 144, No 50. bevezetése, amely szerint a plébánia 1592–1672-ig evangélikus volt.

²⁸ MNL OL P 1322 IV. Urbáriumok 61. sz. Rakicsán, Muraszombat (1642) 21. p.

²⁹ Lippich Márton levele Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 29412. (1644. augusztus 8.)

³⁰ Czellec Miklós Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 9364. (1644. április 3.)

³¹ Czellec Miklós Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 9379. (1649. április 19.)

³² Czellec Miklós Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 9404. (1651. január 24.) A vancsaveszi telek birtoklására lásd még: Temlin Balázs levelei Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 48828. (1645. szeptember 15.), 48829. (1645. november 30.), 48885. (1649. február 19.)

³³ Lippich Márton levele Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 29397. (1649. augusztus 13.) A levél szövegét lásd a függelékben.

³⁴ Czellec Miklós Batthyány Ádámnak, MNL OL P 1314 No 9367 (1645. november 29.), No 9376. (1649. március 2.) Ezen Suták Mihály alighanem a leszármazottja a genealógiai táblázatban szereplő grebeni tisztartónak.

³⁵ A muraszombati házhoz lásd a melléklet 3. levelét. Kronológiai okokból a misszilisek alighanem két Suták Mihályra utalnak, közülük az idősebb Grebenben tisztartóként tevékenykedett,

1. ábra. A Szalaszeghy és Czellectz család genealógiája (a szerző munkája)³⁶

Ennek megfelelően érthető, hogy az egyébként is a kisnemesek közé tartozó család számára miért teremtett a már említett török általi fogság váltságdíjának előteremtése kritikus helyzetet. A Czellectz által írott levelek alapján világos, hogy mind ő, mind családja fogságba került egy 1647-es – a Zrínyi-levelekben és másutt sem említett – török portya során.³⁷ Czellectzen és feleségén kívül két fiát is elvitték, harmadik fia azért nem került hasonló sorsra, mert az a portyázók érkezésének idején éppen iskolában volt.³⁸ Az 1647-es, ismeretlen tropóci portya³⁹ és a család váltságának magas összege, az amúgy is rossz anyagi helyzetű családot alighanem a teljes elszegényedés peremére sodorta. Czellectz fogságba

a fiatalabbról nem tudunk semmit, azon kívül, hogy Szemes János testvéreként említi Temlin egy levele, s, hogy ő birtokolta Czellectz alább tárgyalt zálogát.

³⁶ Ehhez lásd: Szemes István és Szalaszeghy János közötti megegyezésről szóló levelet: MNL OL P 1314 No 9371. [melléklet] (1601. március 7.); *Czellectz Miklós Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 9372. (1647. augusztus 8.); 2. melléklet; *Temlin Balázs levele Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 48829. (1645. november 30.)

³⁷ Zrínyi ebben az időben igen gyakori levelezést folytatott Batthyány Ádámmal a muraközi helyzetről, de nem számol be ekkor lejátszódott portyáról. A vonatkozó levelek kiadása: *Zrínyi Miklós összes művei*, szöveggyűjt. és jegyz. Kovács Sándor Iván, Kulcsár Péter, Hausner Gábor, Bp., Kortárs, 2003.

³⁸ *Czellectz Miklós Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 9373. (1648. április 27.) Amennyire tudjuk a 17. században valóban volt iskola a településen. Erre: Tóth István György, „Mivel-hogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17), 15–16, illetve: *Branik György muraszombati iskolamester kérelme Poppel Évához* MNL OL P 1314 No 7671. (1632. június 16.) Ennek kiadására: MAYER, MOLNÁR 2008, i. m. 136–137, No 47.

³⁹ A dúlásokra: ILLIK Péter, *Török dúlás a Dunántúlon, Török kártételek a nyugat-dunántúli hódoltsági peremvidéken a 17. század első felében*, Doktori értekezés, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2009. Online dokumentum: http://www.btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/illik_peter (2013. 10. 05.). Tropócon Illik csak 1643-ban adatol dúlást: *Uo.*, 121.

kerülésükről szóló leveléből kiderül, hogy távollétükben tropóci házukat teljesen kifosztották, ennek megfelelően a jelentékeny összegű váltságdíj előteremtésére Batthyány Ádám támogatása nélkül esélye sem lett volna.

1647 után a fent már említett inventálással töltött bő egy év következik, amelyről viszonylag sok, de Czellec életére nézve irreleváns levéllel rendelkezünk. Többször megjelenik Czellec váltságának díja „400 tallér, 15 rőf vörös posztó és két puská”, amit három éven keresztül kellett törlesszen. Ha ehhez hozzávesszük a fiai – feleségéről, annak fogságba esése után semmilyen információval nem rendelkezünk – után fizetendő további 113 tallérnyi sarcot, valóban jelentékeny összegről volt szó. Fiait nem is tudja azonnal kiváltatni, Czellec 1649 tavaszán még mindig csak kiszabadításukra (váltságdíjuk kifizetésére) kéri Batthyányt.⁴⁰ Jól jellemzi Czellec fogságba vetés utáni anyagi helyzetét, hogy még új csizma vásárlására is támogatóját kérte meg, minthogy nem volt rá pénze.⁴¹ Egy Lippich Márton muraszombati provizor által írott misszilis plasztikusan mutat rá, hogy milyen problémákat okozott az elfogása és a sarc kifizetése. Több Muraszombat környéki falu lakóinak kellett kezességet vállalnia a pénz kifizetésére. Miután ugyanakkor a sarcot ezen időpontra – több mint másfél évvel az utánra, hogy elvitték Czellect Kanizsára – még mindig nem tudta egészében előteremtteni, félő volt, hogy a török, a kezességet vállaló falvak bármely lakóját fogságba veti.⁴²

Czellec és fiai életéről az 1650-es évek elejét követő időszak után nincs információnk, nem tudjuk, hogy a Batthyánnak tett szolgálat után végül hol telepedett le Czellec, mert bár mint arra kitértünk, többször kért a család a Muravidéken lévő falvakban házakat, a Batthyányak birtokrészén az urbáriumokból ezt követően teljesen hiányzik a család neve, miként a muraszombati uradalomban társbirtokos Széchy családhoz tartozó urbáriumokban sem találkozunk nevének említésével.⁴³

Czellec és a Thuróczy-krónika

Bár Czellec iskolázottságáról nem rendelkezünk semmilyen forrással, bizonyos adatok arra mutatnak, hogy a korszak helyi viszonyai között mindenképpen kiemelkedő latin műveltséggel rendelkezett. Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a neve alatt fennmaradt misszilisének mindegyike saját kezű. Ez önmagában, bár nem jellemző, nem lenne kivételes a 17. század közepi nemesség körében.⁴⁴ A levelek stílusa ugyanakkor annál inkább figyelemreméltó. Több olyan latin

⁴⁰ *Czellec Miklós Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 9381. (1649. május 11.)

⁴¹ *Czellec Miklós Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 9391. (1649. december 4.)

⁴² *Lippich Márton levele Batthyány Ádámnak*, MNL OL P 1314 No 29397. (1649. augusztus 13.)
A levél szövegét lásd a függelékben.

⁴³ Ezekre: *Urbáriumok, XVI–XVII. század*, szerk. és bev. Maksay Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1959 (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok, 7), 49–82.

⁴⁴ A körmendi uradalom írásbeliségére: Tóth István György, *Jobbágyok, hajdúk, deákok: a kör-*

terminus fordul elő a levelekben, amelyekkel csak elvétve találkoztunk a korszak általunk vizsgált levelezésében. A magyar nyelvű misszilisek szövegébe nem egy helyütt hosszabb latin kifejezések kerültek, mint: „Nagyságod énnekem kegyelmesen megbocsásson, hogy annyiszor kell levelemmel Nagyságodat molesztálnom, *sed quia necessitas frangit legem*, kénytelen vagyok vele” vagy „Kelcz János vejei *contra fas et nefas* az tilalom ellen október 3-án beszálltak a házba”.⁴⁵

Ennél azonban rendelkezünk fontosabb adatokkal is Czellec műveltségéről. Az egyik egy kötethez kapcsolódik, amely a 17. század közepén a Zrínyi család könyvtárába került. Az elmúlt évszázadban sokat kutatott Bibliotheca Zriniana állományában a 144. katalógusszámú kötetben ugyanis több Czellecchez kapcsolódó bejegyzést is találunk.⁴⁶ A Jansonius (Michael von Isselt [1550–1597]) által írott, s a *Mercurius Gallobelgicus*, a kor legelterjedtebb folyóirata által megjelentetett, az 1590-es évekkel foglalkozó történeti munkát tartalmazó kötet előzékfüzete második lapjának rectóján az alábbi verses possessorbejegyzést találjuk: „Hunc mihi perpulchrum sincero corde libellum / Franciscus Christi, Ladoni Mysta dedit / Posuit et scripsit Nicolaus Czelleczy m[anu] p[ro]p[ri]a.”⁴⁷ Azaz Zrínyi Miklós könyvtárának e köteté valamikor nem másnak, mint Czellecnek volt a tulajdonában. Nemcsak possessor voltának tényét lehet bizonyítani, hanem annak időpontját is. Klaniczay Tibor megállapítása szerint Czellec 1647-ben – ez az évszám valóban ott szerepel az előzék második oldalának rectóján – a kötet első két lapjára, annak tartalmára vonatkozó megjegyzéseket tett, valamint több általa írott disztichont is feljegyzett.⁴⁸ A kötet Czellecet megelőzően talán Ládonyi Ferenc tulajdonában volt, esetlegesen bár, de őt feltételezhetjük az epigramma *Ladonija* mögött. Ládonyi légrádi lelkész volt, majd az 1620-as évektől a légrádi evangélikus egyházmegye első esperese lett, s 1639-ig szolgált e hivatalban. Működési területe igen közel volt Czellec életének állomásaihoz, s életkori okokból is könnyen elképzelhető, hogy találkoztak.⁴⁹

A disztichonok minden kétséget kizáróan Czellec kezétől származnak, egyrészt az íráskép egyezik a possessorbejegyzésével, másrészt a két disztichon után

mendi uradalom társadalma a 17. században, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új sorozat, 115), 117–137. Továbbá: TÓTH 1996, i. m.

⁴⁵ Ezekhez lásd a 2. és 3. mellékletet. Kiemelés tőlem (V. A.).

⁴⁶ A könyvtárra lásd: *A Bibliotheca Zriniana története és állománya / History and stock of the Bibliotheca Zriniana*, szerk. Klaniczay Tibor, [Bp.], Argumentum Kiadó, Zrínyi Kiadó, 1991 (Zrínyi-könyvtár, 4). A vonatkozó kötetre: *Uo.*, 185–189. (No 144.) A példány jelenleg a zágrábi Nacionalna i Šveučilisna Biblioteka Kézirattárában a Bibliotheca Zriniana (=BZ) különgyűjteményében kutatható (Katalógusszáma: 79/III.). A Klaniczay által vezetett kutatás anyaga hozzáférhető online is: <http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/> (2014. 01. 05.).

⁴⁷ KLANICZAY 1991, i. m. 186.

⁴⁸ KLANICZAY 1991, i. m. 186. Ezúton köszönöm Marina Miladinov szíves közreműködését a vonatkozó oldalak digitális másolatainak elkészíttetésében.

⁴⁹ MESTERHÁZY Sándor, *A somogyi ágostai hitvallású evangélikus keresztyén egyházmegye története*, Nagykanizsa, Gutenberg és Délzalai Nyomda, 1932, 35, 45; PÁYR Sándor, *A dunántúli evangélikus egyházkerület története. 1. kötet*, Sopron, Székely és társa, 1924, passim.

ezt le is jegyezte Czellec (,Sum Nicolaus Czelleczi, illetve Nic[olaus] Czellecj posuit et s[cripsit] mppa.”). A többi, az előzékfűzet két lapján található bejegyzés ugyanakkor más kéztől származik, sem az autográf levelek, sem a disztichonok írásképeivel nem azonosíthatók e sorok, ezért ezek alighanem a kötet egy másik tulajdonosától származnak. Az első lapon különböző kiadásokról szóló feljegyzések kaptak helyet, s a bejegyzést író személy olyan tartozásokról ír – bőrrrel adós neki több környékbeli sáfár és bíró, stb. –, amiket nem tudunk hozzá kötni.⁵⁰ A második lapon pedig a kötet bizonyos oldalaira hivatkoznak megint egy másik kéz, szintén latin bejegyzései. Ezen túl, mint arra utaltunk, két rövid epigramma (illetve részlet) kapott helyet, amelyek közül az egyik, szemben a Klaniczay által leírtakkal nem Czellec saját költeménye. A második lap rectójára feljegyzett disztichon (,Peccat ab eventu mentem qui pensat amici / Semper in officijs est voluisse satis”) Janus Pannonius műve,⁵¹ a disztichon költőjének kilétével, a vers feletti halvány, de olvasható „Pan(non)io” bejegyzés alapján, Czellec maga is tisztában volt. Szemben e két sorral, a valamivel lejjebb, de ugyanezen lapon található másik vers viszont alighanem tényleg Czellec munkája (,Regnorum varias variorum perlege clades / Mercurius Gallobelgicus inserit has”).

Ezen adatok Czellec viszonylag jól körülhatárolható latin műveltségére utalnak, amely vagyoni helyzetéhez és társadalmi státuszához mérten, ha nem is teljesen példa nélkülinek, de legalábbis meglepőnek számít. Koltai András, a már említett 1648-as levéllajstromban szereplő, Czellecze vonatkozó bejegyzés kapcsán megemlíti, hogy az inventátor történettudománnyal is foglalkozhatott, ezt a fenti possessor bejegyzés is megerősíti. Ennél ugyanakkor valamivel pontosabban adatolható Czellec történettudományhoz kapcsolódó tevékenysége, ez pedig Thuróczy krónikájának magyar fordítása.

Czellec negyvenhét levele közül a függelékben közölt első háromban utalt valamilyen formában e fordítói munkára. Az első ezek közül a legkevésbé bizonyos. Egy, az örökségi pere ügyében kért segítség kapcsán utal Czellec egy bizonyos „magyar fordítás”-ra, melyet „újságul” küldött Batthyány Ádámnak. Nem tudjuk, hogy ezen bejegyzésben már a *Thuróczy-krónika* fordításának egy részletéről van szó vagy valamely más műről, de a következő két, időben ettől nem túlzottan távol keletkezett misszilis alapján inkább gondolhatjuk, hogy Czellec már ekkoriban is ezen a jelentős terjedelmű fordításon dolgozott, s küldött mutatványt belőle támogatójának. Ez azért lehet fontos, mert a további két levél nem utal arra, hogy a munkának – legalább egy része – Batthyányhoz jutott volna.

A másik két levél ennél valamivel hosszabban ír a fordításról. Czellec 1645. december 8-án kelt levelében az alábbi írja Batthyálynak:

⁵⁰ A kötet ezen oldala hozzáférhető online: http://www.eruditio.hu/zrinyi3d/rekonst/A_index03/144not01.jpg (2014. 01. 02.).

⁵¹ *Janus Pannonius összes munkái / Jani Pannonii opera omnia*, közread. V. Kovács Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, Epigrammák, 406. sz. (*Ad Antonium / Antalhoz*).

„Thuróczy János históriás könyvét, mely foglal magába Magyarország királyoknak születését, hadakozásokat, életüket és halálukat Attilától fogva utolsó Lajos királyig, ha költségem léssen alkalmatosságot találnám, az Nagyságod úri neve alatt kinyomtatni akarom, az fordításban még egy kevés restál, de azt is végbe viszem.”

A misszilis alapján Czellec kétségkívül Thuróczy krónikáját fordította ekkoriban. A mű tartalmára nézve a legfontosabb támpontot a krónika által elbeszélte történetek kezdő és végpontja jelenti. A Czellec által említett kezdőpont, a szkíta–hun történet és Attila uralkodása, valóban az 1488-ban Brünmben, majd másik változatban röviddel később Augsburgban kinyomtatott *Thuróczy-krónika* első jelentősebb egységét jelöli.⁵² Ez nem okoz tehát problémát, ami ugyanakkor több fejtörést okozhat, az „utolsó Lajos király” és a *Thuróczy-krónika* viszonya. Itt több verzió is felmerülhet, s a harmadik levél is csak egy erősen közvetett utalása ad némi támpontot arra nézve, hogy mit fordított Czellec (és mit nem). Lajos király néven két uralkodó ült a középkori magyar trónon. Valószínűtlen ugyanakkor, hogy I. (Nagy) Lajosról lett volna szó. Bár a *Thuróczy-krónika* magában foglalja az eseményeket Lajos uralkodásáig tárgyaló Küküllői-féle krónikát, hacsak nem egy töredékes Thuróczy kiadás járt Czellec keze alatt, amelyben az események csak a Küküllői által írott Lajos-életrajzig jutottak, nem feltételezhetjük, hogy I. Lajosról lenne szó. Nem töredékes szöveget pedig még kevésbé feltételezhetünk, mert a kora újkorból nem ismerünk olyan összefoglalót a Magyar Királyság történetéről, amely az eseményeket csak I. Lajosig örökítette volna meg – s főképpen nem Thuróczy tollából.⁵³ Thuróczy munkája saját koráig, az 1487-es esztendőig rögzítette az eseményeket, s miután a munka első megjelenése nyomtatásban történt, s bár eredetileg alighanem több példányban készült kézírata, azok kora újkori sorsáról semmit sem tudunk, így bátran feltételezhetjük, hogy nem kézírt szöveg fordításának elkészítéséről volt szó.⁵⁴ Ennek megfelelően a Czellec által említett utolsó Lajos nemigen lehet más, mint az évtizedekkel Thuróczy halála után uralkodó II. Lajos. Ugyanakkor annak felderítése, hogy

⁵² A *Thuróczy-krónika*: MÁLYUSZ Elemér, *Thuróczy János krónikája*, Bp., MTA, 1944 (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXVI, 3); MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967 (Tudománytörténeti tanulmányok, 5). Első kiadásainak szövegvariánsaira: MÁLYUSZ Elemér, *A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai = Magyar Könyvszemle*, 1967, 1–11.

⁵³ Küküllői részletesebb tárgyalására: KRISTÓ Gyula, *Magyar historiográfia*, Bp., Osiris, 2002 (A történettudomány kézikönyve), 89–97.

⁵⁴ A középkori magyar krónikaredakciókra: KRISTÓ 2002, i. m., illetve összefoglalóan: VESZPRÉMY László, *Az Ősgesztától Bonfiniig, A Magyarok Krónikájának évszázadai = Iskolakultúra*, 1997, 11, 29–38. A krónikák kora újkori folytatásaira: BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, S. a. r. Ritoók Zsigmondné, bev. Klaniczay Tibor, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, MTA Könyvtára, 1975. A kora újkori krónikákhoz lásd még: SZABADOS György, *A magyar történelem kezdeteitől, Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Bp., Balassi Kiadó, 2006.

mely latin krónikát forgathatta Czellec, amely Thuróczy neve alatt jelent meg és II. Lajosig ölelte fel a magyar történelmet, már annál problémásabb.

A harmadik levél, amelyet Czellec részben a fordításnak szentelt, ismét csak közvetett információkkal szolgál:

„Thuróczy János historikus könyvét jó rendben majd végbe viszem, jóllehet, hogy még a fordításban valami kevés restál, mivel a könyv tíz konc papirost foglal magában, idő is kell hozzá.”

Czellec két sorral később még kitér a krónika kiadásának jelentőségére. Szerinte mindenképpen érdemes lenne a munkát megjelentetni, lévén:

„immár az Bonfinius Antal deák s magyar krónikája csak ritkán találtatik az országban az sok rebellióknak változása miatt.”

A fordítás, ha hihetünk Czellec levelének, tíz konc, azaz ív terjedelmű munka magyarra való átültetését jelentette. Ez a tekintélyes iratmennyiség ugyanakkor jelentősen nem szűkíti le a szóba jöhető munkákat.⁵⁵ Mindkét 1488-as Thuróczy-ösnyomtatvány ennél rövidebb volt, önmagában 168 (brünni), illetve 174 (augsburgi) fólió. Ha hitelt érdemlőnek fogadjuk el, hogy tíz konc a munka hossza, aligha lehetett volna e kötetekről szó, nem beszélve arról, hogy ezen, a Magyar Királyságban ritka, korai kiadások aligha juthattak volna Czellecchez.

A második forrásrészlet valamivel fontosabb adalékkal szolgál legalább arra nézve, hogy mit *nem* fordított Czellec. Mint írja, a fordítás jelentőségét növeli, hogy Bonfini munkája egyre kevésbé található meg az országban. Bonfini krónikája kapcsán azt is hozzáteszi, hogy latin és magyar munkáról van szó – ez a *Rerum Ungaricarum Decades* természetesen nem áll. Itt is csak találgathatunk, de a legvalószínűbb az lehet, hogy a korszakban igencsak elterjedt, magyar Bonfininek nevezett, Heltai-féle, s főképp Bonfiniből táplálkozó, 1575-ben – Heltai halála után egy évvel – megjelent *Magyar krónikáról* lehetett szó.⁵⁶ Bonfini munkáját, bár a 16. században, majd a 17. század elején többször is újra

⁵⁵ A koncra lásd: BOGDÁN István, *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltártan és történeti forrástudományok, 7), 477–478.

⁵⁶ HELTAI Gáspár, *Chronica az magyaroknak dolgairól, mint iöttec ki a nagy Scythiából Pánnóniában, es mint foglaltac magoknak az országot, es mint birtac aszt hertzegről hertzege es királyról királyra, nagy soc tusakodásockal és szántalan soc viadallyokkal, mellyet Heltai Gaspar meg irta magyar nyeluen, es ez rendre hoszta az Bonfinius Antalnak nagy könyüéből és egyéb historias könyuekből nem kiczin munkáual*, Kolozsvár, Heltaj Gasparne, 1575. Modern kiadása: *Krónika az magyaroknak dolgairól*, s. a. r. Kulcsár Margit, bev. Kulcsár Péter, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca historica). A mű elterjedtségéhez lásd utóbbi bevezető tanulmányát; VESZPRÉMY 1997, i. m. 37; BARTONIEK 1975, i. m. 109–117.

megjelentették, s készült például német fordítása, de egészében nem adták ki magyarul a 20. század végéig, s töredékei is csak e század elejétől láttak napvilágot.⁵⁷

Ha feltételezzük, hogy Thuróczy históriás könyve alatt – ennek megfelelően – nem a *Thuróczy-krónika* Bonfini általi folytatásának valamely további kiegészítésekkel megtoldott változatát értette Czellect, továbbra sem tudjuk, hogy mely munkáról lehetett szó.⁵⁸ Nem jutunk sokkal többre akkor sem, ha megvizsgáljuk, hogy a Czellect által elérhető könyvtárakban, így például Batthyány Ádám és Poppel Éva példásan feldolgozott könyvgyűjteményeiben milyen köteteket találunk, amelyek szóba jöhetnének. A Thuróczyt jelentősebben használó történeti munkák közül egyedül Bonfiniét találjuk meg, az ő munkájának 1568-as kiadását pedig aligha tulajdonította volna Czellect Thuróczynak, főképp, hogy éppen arra utal, hogy Bonfini szövege nehezen hozzáférhetővé vált a háborúk miatt.

Egyetlen hipotézist vetünk fel, amely legalább elfogadható lehet arra nézve, hogy mely munkát használhatta Czellect. Lehetséges, hogy a kora újkorban igen népszerű és a Magyar Királyságban is gyakran forgatott, Jacques Bongars által összeállított, magyar vonatkozású terjedelmes forrásgyűjtemény vagy annak egy töredéke volt, amely Czellect kezébe jutott.⁵⁹ A gyűjtemény legnagyobb önálló egységét az első közel kétszáz oldalon található *Thuróczy-krónika* tette ki. Ezt követték a magyar humanista történetírás rövidebb munkái. A munka, bár eredetileg nem a magyar piacra készült, itt is kifejezetten elterjedt műnek mondható, s mint ilyen, többek között Zrínyi Miklós már említett könyvtárában is megtalálható volt. A könyvtár Czellect idején még nem állt össze abban a formában,

⁵⁷ Az első teljes magyar fordítására: BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. és utósz. Kulcsár Péter, Bp., Balassi Kiadó, 1995.

⁵⁸ Bonfini, Zsámboky János által összeállított első nyomtatott kiadásának is számos függeléke volt, melyek részben folytatták, részben kiegészítették (Oláh Miklós, Ransanus, stb.) Bonfini munkáját. Maga Zsámboky is tett kiegészítéseket II. Ulászló uralkodásának idejéről. Utóbbit: SAMBUCUS, Johannes, *Brevis Appendix de eodem Ladislao et reliquis* = BONFINI, Antonio, *Rerum Ungaricarum Decades Quatuor, Cum Dimidia. Quarum Tres priores, ante annos XX, Martini Brenneri Bistricensis industria editae... multis in locis emendatiores: Quarta vero Decas, cum Quinta dimidia...*, Ioann. Sambuci Tirnaviensis... opera ac studio nunc demum in lucem proferuntur: Una cum rerum ad nostra usque tempora gestarum Appendicibus aliquot... Accessit... rerum et verborum... index, Basileae, Bartholomaem Franconem et alii, 1568, 734–756. (OSZK, Régi Magyar Könyvtár [=RMK] III. 570.) Kiadásra és Zsámbokyra: BARTONIEK 1975, i. m. 94–100. Bár e kötet hozzáférhető volt Batthyány Ádám könyvtárában, aligha e munkáról van szó. Batthyány Ádám könyvtára I. KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp., Szeged, OSZK, Scriptum Rt., 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 4). Online: <http://mek.oszk.hu/03200/03234/html/> (2014. 01. 06.) A korabeli nemesi főúri könyvtárakra lásd legújabbán: MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Eger, Kossuth Kiadó, 2012.

⁵⁹ *Rerum Hungaricarum scriptores varii, historici, ex veteribus plerique, sed iam fugientibus editionibus revocati, quidam nunc primum editi. Auctores exhibet pagina a praefatione proxima. Indices additi auctorum quos illi citant, vtrum minus frequentium, et rerum memorabilium*, [ed., Jacques Bongars], Francofurti, Glaudius Marnius, Ioannes Aubrius, 1600. (RMK III. 943.) A munkára lásd: BARTONIEK 1975, i. m. 220–221.

ahogyan a modern korban ismerjük, de lehetséges, mint ahogyan a Czellectz possessorbejegyzésével ellátott történeti munka, úgy a Bongars-féle gyűjtemény is megfordult kezében, vagy éppen le is fordíthatta e kötet egy részét. A Bibliotheca Zriniana Bongars-kötetében szintén találunk possessorbejegyzést: „Ex libris Comititis Petri Erdődi et Dono datus ab spec. Reuerendissimo Georgio Ratkaj.”⁶⁰ A kötethez köthető két személy közül Batthyányakkal kimutatható kapcsolata csak Erdődy III. Péternek volt, a hírhedt klerikus-történetíró Ráttkay György és Batthyány Ádám viszonyáról alig-alig tudunk.⁶¹

A levelek alapján csak a sötétben tapogatózunk azzal kapcsolatban, hogy pontosan mely mű lefordításáról szólt a három levél vonatkozó szakasza, ugyanakkor az bizonyosnak tűnik, hogy a történeti és irodalomtörténeti kutatás számára, ha nem is ismeretlen, de alig-alig említett Czellectz alighanem ténylegesen szereplője volt a korszak történetírásának.

Hogy a fordítást nemcsak Batthyáynak szánta, arra világos utalást találunk a harmadik, alább közölt levélben. Mint Czellectz írja: „van pedig másfél eszten-deje, hogy a könyvnek kinyomatására Hollósy Gáspár uram ígért tíz forintot.” Azaz, bár a fordítás még 1646 elején sem volt készen, a kiadásra történő kalapozás már jóval hamarabb megkezdődött. Miután erre nézve ad némi támpontot Czellectz, érdemes lehet kitérni arra, ki lehetett a kötet tervezett közönsége. Erre főként Hollósy személye szolgálhat adalékkal, bár róla megint csak alig tudunk. Hollósy neve a Zala megyei nemesi közgyűléseken időről időre feltűnik, általában mint esküdté. Hollósy Czellectzhez hasonlóan Lobkowitz Poppel Éva szolgálatában állhatott, az 1638. május elején, Körmenden tartott zalai vármegyei közgyűlésen ugyanis éppen őt képviselte. Hollósy nevével ezt követően, az 1640-es években is rendre találkozunk.⁶² A Nádasdy Darabos családdal felesége révén rokon Hollósy azon kevesek egyike, akivel Czellectznek, úgy tűnik, nem vitás ügye volt, hanem támogatói között tudhatott. A megyei nemesség alsó rétegéhez tartoztak mindketten, s alighanem jól ismerték egymást. Az, hogy Hollósy valamennyi pénzt szánt a kötetre, jól mutatja, hogy nem csak Batthyányban és a magyar arisztokráciában látta Czellectz a reménybeli olvasótábort.

A korabeli krónikák magyar fordításainak célközönségéről viszonylag keveset tudunk. Tállyai esetében az elmúlt évek kutatása arra a figyelemre méltó

⁶⁰ KLANICZAY 1991, i. m. 30, 162–163. (No 112.) Zágráb, Nacionalna i Šveučilisna Biblioteka. BZ 128.

⁶¹ Így *Monyorókeréki Erdődy III. Péter Batthyány Ferencnek*, MNL OL P 1314 No 11738–11744. Ráttkay Györgyre (beleértve a Batthyányakkal való kapcsolatára): BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága, Ráttkay György horvát históriája*, Bp., Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti füzetek, 148) Online kiadása: Bp., Neumann Kht., 2004. <http://mek.oszk.hu/04600/04674/#> (2013. 12. 27.)

⁶² Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára. Zala vármegye nemesi közgyűlésének jegyzőkönyvei. 1638. május 6., Körmend. No 1355. (II. 17.) Regesztáját lásd: TURBULY Éva, *Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1611–1655*, [Zalaegerszeg], Zala Megyei Levéltár, 1996 (Zalai gyűjtemény, 39), 76. Hollósyra még: MOLNÁR András, *Zala megye archontológiája 1138–2000*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2000 (Zalai gyűjtemény, 50), 421.

eredményre jutott, hogy a munka, szemben például Istvánffy latin szövegének kiadásával, az alacsonyabb társadalmi helyzetű vitézlő rend – kevés olvasni tudójának – igényeit volt hivatott kielégíteni.⁶³ Tállyai modern kiadója, Benits Péter figyelt fel arra is, hogy a kötet megjelenését Tállyai környezetében nemcsak a vagyonosabbak támogatták, de a Batthyány-familiárisi réteg egy tagja, Bessenyei István kiskomáromi kapitány is. Nem lenne ennek fényében meglepő, ha akár a vasi, akár a zalai köznemesi réteg, nyilván részben fegyverforgatásból élő tagjai is áldoztak volna – ahogyan tette azt Hollósy – egy hasonló kötet megjelentetésére, mint abban Czellez is reménykedett: „tudom, hogy több nemes uraim is segítséggel lesznek.”

Azzal kapcsolatban, hogy Czellez kéziratával mi történt, természetesen megint csak találgathatunk. Az utolsó adat, amely valamilyen formában utal a munkára, az alább idézett harmadik levélből, 1646-ból származik. Kézenfekvő lehet azt gondolni, hogy a kézirattal kevéssel ezt követően, 1647 végén, Czellez török rabsága idején történt valami, hiszen a következő évek több tucat levelének egyike sem utal a fordítás készülésére, elkészültére. Az első alább közölt levél szerint ugyanakkor egy rész másolata eljuthatott Batthyányhoz, ám ennek sorsa éppúgy ismeretlen.

Czellez, a keresztúri nyomda és a Zrínyiek

Czellez harmadik levelében még utal egy olyan problémára, amely mindenképpen említésre méltó. Hasonlóan ugyanakkor a *Thuróczy-krónika* fordítása körüli kérdéshez, itt is inkább felvethető, mint megválaszolható kérdésről van szó. A ki nyomtatandó *Thuróczy-krónika* várható költsége kapcsán Czellez arról ír Batthyálynak, hogy a

„könyvnyomtató, minden arcus papirostól egy tallért vesz, csepregi könyvnyomtatóval olcsóbban is végezhetném, mivel ennek előtte is 1622 esztendőben, azon könyvnyomtatóval nyomtattattam ki Keresztúrott kétszáz arcus deák verseket gróf Zrínyi Miklós úrnak neve alatt.”.

Amellett, hogy a korabeli nyomdai költségekre nézve is érdekes ez az adat, két olyan információ is található e szakaszban, amely nyomdász- és könyvtörténeti újdonság lehet. Az egyik az a tény lenne, hogy a nyugat-dunántúli evangélikus nyomda 1622-ben Keresztúron (Deutschkreutz, Ausztria) működött, valamint, hogy az itteni nyomdában, ebben az évben kinyomtattak egy gróf Zrínyi Miklós nevével fémjelzett kötetet.

A nyugat-dunántúli evangélikus nyomda ismereteink szerint Johannes Manlius, majd Farkas Imre neve alatt működött a Dunántúl három településén: Keresztúron, egy rövid epizód erejéig Sárváron, majd a nyomda 1643-as megszű-

⁶³ BENITS 2001–2009, i. m. I/1, 16.

néséig Csepregen.⁶⁴ Amennyire tudjuk, 1608 és 1620 között a nyomda termékei Keresztúron készültek,⁶⁵ a *Régi Magyar Nyomtatványok* az első Csepregen készült munkáról pedig csak 1625-ből tud. Kovács József László rövid, a csepregi nyomdát ismertető írásában Payr Sándor alapján utal egy 1620-ban készült, 1621. évi kalendáriumra, amely Csepregen került kinyomtatásra, amelyet ugyanakkor ma nem ismerünk.⁶⁶

Két nyomós érvet lehet felhozni a mellett, hogy a nyugat-dunántúli evangélikus nyomda még 1622-ben is Keresztúron működött, nem pedig Csepregen. Az egyik ezek közül egy régen ismert, és sokak által feldolgozott politikai esemény, a Bethlen Gábor nyugat-dunántúli hadjárata idején zajló császári dúlás, ami az egyik legsúlyosabban éppen Csepreget érintette. Az ezernél is több áldozattal járó 1621. évi prédálásról igen hosszú forrás maradt fenn: egy diák írta meg az ostrom és az azt követő események történetét. Számos pusztításról külön megemlékezik, többek között kitér a templomok könyveinek pusztulására, de nem említi, hogy lett volna nyomda, illetve, hogy azt kifosztották volna.⁶⁷

E negatív adathoz sokkal fontosabb támpont lehet Czellecz levele, aki egy 1622-ben Keresztúron kinyomtatott kötetet említ – ez nemcsak hihető, hanem valószínűnek is látszik. Ezek alapján az tűnik a leglogikusabb forgatókönyvnek, hogy a nyugat-dunántúli evangélikus nyomda 1620 és 1625 közötti kiadványainak hiátusaira a közvetlen magyarázat nem a dunántúli hadi események és Csepreg kifosztása lehetett, mert a nyomda ezen időszakban még Keresztúron mű-

⁶⁴ A nyomdára lásd: ZÁTONYI Sándor, *Könyvnyomda Csepregen a XVII. század első felében* = Vasi Szemle, 1963, 2, 85–89; SEMMELWEIS, Karl, *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts (1582–1823)*, Eisenstadt, Michael R. Rötzer, 1972, 16, 53–63; KOVÁCS József László, *Farkas Imre sopronkeresztúri és csepregi nyomdája (1608–1643)* = Magyar Könyvszemle, 1973, 359–364; SOLTÉSZ Zoltánné, *A csepregi Farkas-nyomda ismeretlen kalendáriumma és Árgirus-kiadása* = Magyar Könyvszemle, 1984, 224–233; V. ECSÉDY Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában, 1473–1800*, Bp., Balassi Kiadó, 1999, 103–104; V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század I. Nyugat- és Észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi Kiadó, OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, 2), 45–49, 102–106, 255–276. (Nyugat-dunántúli evangélikus nyomda [1582]–[1601–1643])

⁶⁵ *Régi magyarországi nyomtatványok II. kötet (1601–1635) (=RMNy II.)*, szerk. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1983, 277. No 1183. (A kiadvány léte e tétel esetében csak feltételezés a megelőző évek alapján.) SEMMELWEIS 1972, i. m. korábban teszi az átköltözést, s már 1619-ben a Farkas-nyomda csepregi működését feltételezi.

⁶⁶ A legkésőbbi ismert keresztúri nyomtatású termék egy evangélikus agenda 1620-ból: *RMNy II*, 307–308. No 1221. A legkorábbi csepregi nyomdatermék 1625-ből származnak: *RMNy II*, 383–386. No 1323–1326. Az 1620-ban nyomtatott megkérdőjelezhető kalendáriumra: KOVÁCS 1973, i. m. 362; PAYR 1924, i. m. 82.

⁶⁷ Csepreg 1621-es feldúlásáról legrészletesebben lásd: FARKAS Sándor, *Csepreg mezőváros története*, Bp., Franklin, 1887, 119–136. repr. [Csepreg], [Önkormányzat], 1996 (a vonatkozó vers közlésével); SÁGI Ferenc, *Csepreg feldúlása 1621-ben = Tanulmányok Csepreg történetéből*, szerk. Dénes József, Csepreg, Önkormányzat, 1996, 149–181. (Sági sem ír a nyomda ottlétéről Csepregen az ostrom idején – Uo., 175–176.) A hadjáratra és a korabeli politikai helyzetre újabban: PAPP Sándor, *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1621)* = Századok, 2011, 915–973.

ködött, és csak valamikor 1622 és 1625 között költözött az ekkoriban újjáéledő Csepregre. Ennél valamivel bonyolultabb az a változat, hogy ha elfogadjuk azt a könyvtörténeti szakirodalomban elterjedt feltételezést, hogy Keresztúrt 1620-ban elhagyta Farkas és nyomdája. Ha ennek ellenére hitelt adunk annak, hogy 1622-ben Keresztúron került kinyomtatásra a hivatkozott, Zrínyi Miklós neve alatt megjelent mű, úgy ez azt jelentené, hogy az 1620-ban, a háborús állapotok közepette Csepregre költöző nyomda, a település felprédálása után visszaköltözött a megelőző helyére, Keresztúrra, hogy azután 1625-ben már bizonyosan ismét Csepregen működjön. Ez utóbbi hipotézis sem zárható ki, de már csak a politikai helyzet alapján is ésszerűbb lenne az első feltételezésnek igazat adni.

Czellecz ezen, 1622. évhez kapcsolódó könyvkiadásának másik kérdése az, hogy mely munkáról van szó. Ennek megválaszolása nem lehetséges. Kétszáz arcusnyi,⁶⁸ terjedelmes, latin verseket tartalmazó kötetet nem ismerünk a Farkas-nyomda termékei között sem az ezt megelőző, sem az ezt követő időszakból, olyat pedig főképp nem, amelyhez köze volt Zrínyi Mikósnak. Az 1622-es évszám alapján itt minden kétséget kizáróan VI. Miklósról, a költő és hadvezér nagybátyjáról lehet szó.⁶⁹ Ugyanakkor ennél többet nemigen tudunk mondani arról, hogy kinek és mely munkája lehet a Farkas-nyomda ismeretlen kiadványa, és a *Régi Magyar Nyomtatványok* egy újabb tétele.

VADAS, ANDRÁS

Un gentilhomme inconnu de la région du Mure et la chronique de Johannes Thuróczy

Les représentants les plus importants des recherches de l'usage de l'écriture de l'Ere Nouveau précoce, Béla Iványi et István György Tóth dans leurs ouvrages fondamentaux démontrent à de nombreuses reprises, quelles surprises peuvent être cachées dans les fonds des missiles de la famille Batthyány et d'autres familles nobles de la Transdanubie.

Iványi sans aucune doute avait rencontré lors de ses recherches la correspondance de Czellecz, tout de même dans ses nombreuses études d'histoire de livre, il ne s'est jamais occupé de l'activité de traducteur du serviteur. Par les missiles de Czellecz nous pouvons supposer l'existence de nombreuses pareilles données dans les correspondances des familles aristocrates de l'Ouest de la Transdanubie

Les épîtres de Czellecz, publiées ci-dessous, et les quelques sources, subsistant ailleurs, démontrent plastiquement la pénétration de l'humanisme dans les confins du Royaume de Hongrie. Un gentilhomme, disposant, en meilleurs cas d'un ou deux paysans serfs, savait non seulement écrire et lire, mais il possédait lui-même des livres, avait une activité de traduction et écrivait des distiques en latin. Aucune signe ne renvoie à une fonction ecclésiastique quelconque, ses rapports personnels le lient, autant que les membres de sa famille, plutôt à la couche de petite noblesse des confins de l'époque.

⁶⁸ BOGDÁN 1991, i. m. 474.

⁶⁹ NAGY 1857–1868, i. m. XI, 436, 440.

*Melléklet*⁷⁰**1. levél**

Czellec Miklós levele Batthyány (I.) Ádámnak
 Muraszombat, 1644. február 14.
 MNL OL P 1314 No 9363.

Alazatos szolgálatomat áyanlom Nagodnak mint kegmes Uramnak aldgya megh az UrIn Nagodat kedves jo egessegel, es sok joknak böüsséges aldasival;

Evel imar harmadszor talaltam megh Nagodat könyeörgeő levelem altal, az minemeő contro-versiam vagyon Szemes Janossal, es az mit igassagh szerint tüle kivanok, im, levelemben Nagodnak inclusive küldöttem, Nagod kegmes deliberatioia legien rayta, es könyeörgeők Nagodnak mint kegmes Uramnak, Nagod fogion melletem igassagomban, kitt vagy három loval szolgálok érette, Im valamj magyar fordításal uyssagúl kültem Nagodnak. Nagodtul mint kegmes uramtul jo valazt várok. Éltesse In Nagodat sokaigh jo egessegeben. Datum Muray Zombath, 14 die Febr Ao 1644

Nagod
 szegeni alazatos szolaia
 Czellecj Miklos

2. levél

Czellec Miklós levele Batthyány (I.) Ádámnak
 Dobra (Neuhaus am Klausenbach, Ausztia), 1645. december 8.
 MNL OL P 1314 No 9368.

Alazatos szolgálatomat áyanlom Nagodnak mint kegmes Uramak, kedves jo egesseget, es boldog-sagos szerencheket Intül kivanok Nagodnak megh adatni.

Nagysagod ennekem kegyelmesen megh bochason, hogy anyszor köllyk levelemmel Nagodat molestálnom, sed quia necessitas frangit legem, kételen vagyok véle. Ez elmúlt Novembernek 28 napian Szemes Janos germeke holta utan az Nagod Rakychanj Számtartóia Temlin Balas deák, mellýe vevén kétt varosý polgar eskütet velem edgyüt menven Szemes Janos hazához és az Nagod szavának tiltata megh, hogy sem azon familia sem Kelcz Janos familiaia, sem más valakj be ne szallyon az Murayzombathj házban de evel az prohibitioval nem gondolván Szechy Uram felén lakozo Zmódis Janos neveő nemes ember kelcz Janos Veý contra fas et nefas az tilalom ellen 3 die xbris be szallot az házban, holot keves köze volt az házhoz, ugyanazon nap Zmodis Janos, Bornemissza Mathiastul, Szemes Janos ezüst myat töb nala leveő morhával edgyiüt kü kerte es el occupa-palta igy megh holt Suthak Mihalj keresminyet, azon sayat zalogommal edgyüt idegen kezrül kezre fordult, azon Zalogom penigh Suthak Mihalinál az volt; egý arani láncz, kiben száz arani vagyon, az láncz vegýben fűgvén, kétt arabiny géánt es egý rubint kö, es volt húz forintért zalogban Suthak Mihalinál megint is volt Zalogban egý aráni gyűró kiben tizenket arani vagyon, es kétt ezüst pohar kiben tizen hat taller v(agio)n, mely megh irt Zalogrul az nemes vármegdiétül testimonialis levelem vagyon Annak okart könyörgők Nagodnak mint kegmes Uramnak, aký megh zalogom vagyon Suthak Mihalj ezüst myt ködöt Nagod ennekem szegeni alazatos szolgálaiának adatna kü, az arani láncz felől azt hallom, hogy megh Suthak Mihalj es Szemes Janos valahova eldeputálták ha in

⁷⁰ A magyar nyelvű levelek kiadása során a betűhű átírást igyekeztünk követni. Ehhez lásd: BAK Borbála, *A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései* = Fons, *Forráskutatás és történeti segéd tudományok*, 2000, 1, 91–137. A levelek átíráskor az elválasztásokat nem jelöltem, a kis- és nagybetűket az eredeti formában hagytam, a 'v' és az 'u' hangot pedig értelem szerint írtam át. Az utolsó levélnél az Oborni Teréz által javasolt kiadási elveket tekintettem mérvadónak: OBORNI Teréz, *A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról* = Fons, 2000, 1, 67–76.

opcio nem talaltatik az arany lãnc in valore ejus Suthak Mihaly moriabul, Nagod engem contenttaltasson azonis kõniõrgõk Nagodnak mint kegmes Uramnak, Suthak Mihalj acquisitumiarulis germe-kimnek jarando portio reszetis quantum tantum Nagod tribualltassa, azt az Nagod kegmes gratioiara hadgyõm, kiert mig êlek Nagodnak hala ado es alazatos szolgália leszek, mivel feleségemnek az êdes attya Szalaszegy Janos, Szemes Janosnak az anyã Szalaszegy Mártha, es Suthak Mihalj anyul edgyek voltak. Szalaszegy Janos es Martha penigh attyul anyul edgyek voltanak, Nagos kegmes Uram, az el mult eztendoben fordutatam magyar nyelvre, deakul iratot Thuroczy Janos historias kõnjvet mely foglal magában magyar orszaghj kiralioknak születesseket hadakozásokat életjeket, es halalokat attilatul fogva utolso Laios kirality ha kölchegem leszen alkotmatossagot talalnam, az Nagod uri neve alat kü nyomtatattni akarom, az forditasban megh egy keves restal, de aztis vegbe viszem. ezen kõnjõrgeõ levelemre Nagodtul mint Kegmes Uramtul, kegmes valazt varok. Êltesse In Nagodat sokaigh jo egessegeben. Datum ex Dobra 8 die Xbris Anno Chri 1645

Nadognak

Szegeni alazatos szolgália

Czellecz Miklos

3. levél

Czellecz Miklós levele Batthyány (I.) Ádámnak

Tropóc, 1646. január 16.

MNL OL P 1314 No 9369.

Alazatos szolgálatomath ayanlom Nagodnak mint kegmes Uramnak kedves jo egessegeel, es boldogsagos szerenckekel aldgyã megh In Nagodath.

Turocz Janos historicus kõnyvet jo rendben maýd veghbj viszem jollehet hogý megh az fordításban valamj keves restál, mivel az kõnyv tiz konc papyrossat foglal magaban, idõis kel hoza, es mihelen opere le irom azontul az Nagod parancholatiara Nagodnak magam bepraesentalom, Nagod az maga kegmes offeralásatis in expensis az nyomtatásban ha complealia, igen dicheretes leszen, mert imar az Bonfinius Antalnak deak s- magyar kronikaia chak ritkan talaltatik az Orszaghban az sok rebellioknak változasa myat vagyon penigh masfel eztendeje, hogý az kõnyvnek ki nyomtatására Hollossy Gaspar Uram igert tiz forintot, tudom hogý az több nemes Uraimis segetsegeel leznen, mert az kõnyvnyomtato, minden arcus papyrostul egy tallert veszen, chepregi kõnyvnyomtatoval ochobanis vegezhetnem, mivel ennek elõtis 1622 eztendõben azon kõnyvnyomtatoval nyomtatattam kü kereszturot kett száz arcus deak verseket Groff Zrinj Miklos Urnak neve allat. Megis Nagodnak alazatossan kõnyeõrgeõk mint kegmes Uramnak, Nagod mutatván hozam kegmes gratiaiat minden jot Nagod chelekedgyek velem szegeni alazatos szolgáliaival, kinek, migh elek, Nagodnak hala ado alazatos szolgália leszek, Nagod küldene Muray Zombatban ket törvény tudo embert, kikel en közõtem es kelcz Janos familia közõt Nagod juridiciater revidealtatna kit illetne Suthak Mihalj keresmenie es azon sayat arani ezüst Suthak Mihalinal leveõ zalogomrul, azon ingo morhakrul Nagod engem szegeni alazatos szolgáliait contentaltatna, azonis alazatossan kõnyeõrgeõk Nagnak mint kegmes Uramnak, azt az Muray Zombathj Suthak Mihalj hazát hellestül, adgyã Ngod ennekem szegeni szolgáliainak, mivel falu helien lakom, az törõkõk myat maradhatlan vagyok, az mely fölleül megh nevezet zalogrul az nemes Varmedgyetül testimonialis levelem vagyon meghis azon Zmodis Janos director [sic!] vel dissipator, az tilalom ellen lakik az hazban, az morhabanis naprul napra kevesebbül, egy tehen boriustul az jazolban megh elle magad az masikat Zmodis Janos föl meszarlota Nagodtul mint kegmes uramtul kegmes valazt varok. Eltesse In Nagodat sokaigh jo egessegeben. Datum Tropocz penes fluvium Mura 17 die januãry Ao Chri 1646

Nadognak

Szegeni alazatos szolgália

Czellecz Miklos

4. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1645. szeptember 15.

MNL OL P 1314 No 48828.

Alazatos szolgatalamat ayanlom Nagdnak mint keglmes uramnak aldgya megh In Ngodat minden jovaivall. Az Nagod levelet vetem melibül megh ertetem az Nagod parancholatiat; En azert az Ngod parancholatia szerint mindgiart vice szolgál birot Mszombatban ala hivatam es eskütekel egiüt oda mentünk az szegenj megh holt Szemesi Janosnak hazához. Es megh elsöben a hazat Sellerkkel es hellekkel egiüt az Ngd számára foglaltuk, Ezenkívül a haznal levő portekat es marhat akartuk inventalni de nem szükségesnek talaltuk, hanem szegenj szemesi janos megh eltében az minenmő dispositiot es Testamentumot tet, annak az massat ime Nagodnak föl kültem, Ngod abul mindenek-re böven megh ertj imar Ngod lasa, Ngod keglmes gratiaia raita, Ugy vagion mégh az testamentumon kívül vagion a haznal alkalmas hazi eszköz, ugi mint üres hordok fa talak es tanjerok, sörtes marha egi aztagh gabona, fel paita szenával rakva, s batam embere, az ki az marhanak gondiat viselj es az haznak, s benne lakik. Ez ellen Zmodis Janos szegenj megh holt kelcz janosnak a vej el iüt es be szalot mind feleségstül a hazba nem tudom kj akaratiabul, esmit akart kj hozni belöle, hanem ngd paranchol en ki üzöm belöle, mert chak mellete vagion, megh holt kelcz Janosnak a haza, aban senki nem lakik, s elakhatik ottis ha akar. Ivanchaveszi haznalis vagion egi tungh méz es kas meh tizeneöt. Eltesse In ngodat sok eztendeigh jo egesseghen. Datum in Rakitsan 15 7bris Anno 1645

Nagodnk szenegj alazatos szolgálja migh ell

Temlin Balázs mpp

5. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1645. november 30.

MNL OL P 1314 No 48829.

Alazatos szolgatalamat ayanlom Nagdnak mint keglmes uramnak aldgya megh In Ngodat minden jovaivall. Nagodnak chiak azt akaram megh irnom, mivel it Mszombaty városban szegenj szemesi Janos Suthák Mihalnak az eötse, az elmúlt eöszel mind feleségstül meghholt, chiak egy gyermeke maradot, aztat sogoranak Bornemissza Mihalnak mind marhastul Testamentumban hagiöt volt, hogi gondgiat viseljen nevelne giermeneknek. Ezen Bornemissza Mihal is az el mult napokban megh holt, az szemesi giermek is ma harmadnapia, hogi megh holt, Es az mint ertetem megh elteben sok szep ezüst mivet, es szep portekat s hazi eszközet, mind el horta volt szegenj szemesi Janos hazatul, az utan az batjais Bornemissza Mathias a mit el vihetet. Ez a marha peniglen nem Bornemisszakat illetj, hanem kelcz Gorios es Czelcei Miklos familiat, ezek mind attiafiak voltak, szegenj Suthaknak es szemesi Janosnak es ezek közül nemeljek mindgirt akartanak a hazba be szalanj es mégh azon haznal levő es maradot marhaval es portekaval az kit Bornemisszak el nem vitek oztolni. De mint hogi Ngod fundussa en megh tiltatam hogi ki egik ki masik ki harmadik se a hazban be menjen, se semminemő marhaiahoz ne niuljon migh ennekem Ngodtul ezen dologh felöl valjos informatiom nem leszen, mit fogh Ngod parancholnj mind ezikről rendölt emberek is vannak a haznal az kik az marhához latnak adigh. Azon szemesi haza Seler fundusson vagion ezenkívül egi egez helt birt Mszombatban Ivanchiaveszen ket egesz helt, es egi Sellert, Ferukoczoniks egi Sellert, Bokrachi hegienis a szölnöl ottis egi Sellert, mind hagiomantul ezeket megh ugi veszik migh az szegeni Suthaknak holt Aszonjom eö Nagha inferibalta volt, imar Ngodtul varom ezeket a helleket es Selle-reket, Ngod számára parancholnj Ngod foglalanam avagi nem Ngod kglmes jo akaratia. Eltesse In ngodat sok eztendeigh jo egesseghen. Datum in Rakitsan ultima dye 9bris 1645

Nagodnak szegeni alazatos szolgálja

Temlin Balázs mpp

6. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1646. június 30.

MNL OL P 1314 No 48832.

Alazatos szolgatalamat aĵanlom Nagdnak mint keglmes uramnak aldgĵa megh In Ngodat minden kivansaghyszerintvalo sok jokkal es kedves egessegell. Nagodnakchiak azt akaram megh irnom, az Ngodtul akaram erteni az szegenj megh holt szemesi Janos joszaganakes marhaianak allapotia miben legĵen, hogy az utan nagodtul valami nehezteles ne legyen ream hogĵ Nagodnak megh nem irtam volna, mert ottan mind titkozlasban megyen az dologh ugĵvagon a harom Seller motis ide szolsi Ngd zamara, nemis botsatom senkinek az Ngd parancholatia nelkĵl De az egik szĵlĵt Bokratsi hegien Czelleczi Miklos foglalta es kapaltatia, a mĵsik szĵlĵt kĵchichi hegyen Zitsi Ferencz kelcz Janos arvainak a batyioi kapaltatia, Mszombatj hazba Zmodis Janos Kelcz Janosnak vej szallot, es azon haznal, valami hazi ezkĵz lĵbos, marha gabona es zab volt eĵ niult hoza mindenhĵz, Ivantsaveszi haznalis volt valami tiz kepe ros aztat penigh Czelleczi Miklos el vitete, az szanto fĵldeketis egi arĵnt szantiak, s Ngdtul az mint latom semmi dispositiot nem variak most az joszagokert es mas haiert niomakodnak de az mikor betegen es halva fekĵt, akor senki azok kĵzĵl felleje sem ment.

(...) Datum in Rackitsan 30 dye Junj Anno 1646

Nagodnak szegenj alazatos szolgálta

Temlin Balas

7. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1648. szeptember 1.

MNL OL P 1314 No 48873.

Alazatos szolgatalamat Aĵanlom Naghodnak mint kglmes uramnak aldgĵa megh In Nagdat minden jovaivall. Keglmcs uram Ngnak azt irhatom szegeni Czelleczi Miklos rabsagos allapotia felĵl, hogĵ mikor kezesegre ki jĵt volna Kanisarov az Tĵrĵkĵk hatak nekj hogi egi holnapra masfel szaz tallert vidgien be sarczaban, de az idĵ allat szegeni megh kergĵlt volt, az hat hetigh betegeskĵdĵt, az penznek szeret nem vehete es Kanisara sem mehete, mind az altal ket izben ket honap akat kĵldet be sarczaban szaz hatvan tallert; De az cziganj tĵrĵk azt kivanja hogi epen egiszersmind az sarczot adgĵa ki, es magatis be kivanja de gyermekenek adgia elenk tĵrĵk quarteiat mire velni itt (?). Azert ngdull ertetni akaram, ha most mikor tĵb penzt kiviznek, kĵllek maganak az penzel egiĵt Kanisara be menni avagi nem, mivel vagion mostis kit az utan szerzet szazhusz tallera es ezen kĵvĵl imar chiak szaz tizenharom taller restalna, Ez el mult heten ket embertis megh tartoztak es vasban verek Kanisan ezert Annakokaert klmes uram, ha Ngod klmes jo akaratia volna, Ngd iratna szegeni mellet egi levelet az Alaĵ Beknek, hogi tuszul tenni most prefĵgalnanak az restantia penznek es sarczanak letethire mert ezt Agĵnak elĵb keresnĵs kĵl, az hogi erete senkit ne marasztalnanak mikor lez fizetve, chiak hogi hitelen penzt nem talalni ngod mutasson minden irlgalmatossagot szeginhĵz. ajanliais ngdnak holtigh valo alazatos szolgataltiat. Eltesse In ngdat sok eztendeigh jo eghessegben. Datum in Rakitsan 1 die 7bris Anno 1648

Ngdnak szegeni alazatos szolgálta migh ell

Temlin Balas

8. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1648. szeptember 7.

MNL OL P 1314 No 48874.

Alazatos szolgálatomat ayanlom Nagdnak mint kglmes uramnak aldgya megh In Nagdat minden kivansaghi szereint valo sok jokal es kedves egessege. Nagdnak chiak azt akaram megh irnom mivel az Nagod kglmes parancholatia szerint az Ngd masodik levelet az Kanisai Alaj Beknek szolot bizonios emberem által Kanisara be kültem volt, de megh semi valasztot nem adot az Ngd levelere, hanem az pustat megh verete volna, hagi ha azon törökje vele nem let volna. Nagnak aztis akaram ertesere adnom, hagi az szegeni Czellecz Miklos restalt sarczaert, az utan ismegh egy Tropoczi embert Ngd jobagyat azki most Lipits Marton urammal vagion zalogban Kanisan arestaltak, meljnek vagion imar egi holnapia, hagi az szegeni ember ot vasban nyomorkodik, Nagnak azert mint kglmes uramnak könyörgök ngd talajon ollý modot, hagi valami firman legyen az szegeni embernek szabadulasa, mert In utan Ngd tehet rola. (...)

Datum in Rakitsan 7 die 7bris Anno 1648

Nagodnak szegeni alazatos szolgálta

Temlin Balas mpp

9. levél

Temlin Balázs levele Batthyány (I.) Ádámnak

Rakicsán, 1649. február 19.

MNL OL P 1314 No 48885.

Alazatos szolgálatomat Ayanlom Nagdnak mint kglmes uramnak aldgya megh In Nagdat kedves io egessege es boldogsagos szerencheke. Az Ngd levelet vetem, meliből megh ertetem mit irion Ngd az Muraiszombati szegeni Sutak Mihalj helseghe felől, hagi ngod informaljam felöle, mitsoda karban legien, es hanj köbelre szanto föld vagion hozza. Azert ngdnak azt irhatom hagi vagion szanto földre Buza, ros es zab ala, valami tizenennyolcz köbelre abbanis sok sovanj föld vagion, Haidina alais vagion valami eöt köbelre valo, az hol minden eztendőben chiak haidina terem, Anekülis még h vagion Suthak Mihalnak Ivanchaveszi faluban sz Ngod fundusan ket egez helle ket ahoz ket Seller, de az egik megh holt mind feleseghestül a hazais el puztult az masik Seller ide ala Rakitsanhhoz szolgal, imar Ngk dispositioian el. Az Muraiszombatj hazis szegeni Suthak uram ideepitet jo es ep haz volt, de mi utan Zmodis Janos eloccupalta es maga kezehez vette igen dülő felben, es mulandoban vagion, mert senki semitsem epit raita, Egi jo paitais volt az haz vegiben aztis az el mult eztendőben mind el eget gondviseletlensegh miat. Ezenkívül Suthak Mihalnak feltet marhaiat Zmodis Janos maga hazahoz vette, ugi búza s ros aztagot, haz Eökret het tehenet, három vassas szekeret, vasas bornat es Eket, huz sertes marhat, s ezüst nemut es mas hazi ezközt fellyt, ruhat otot es fegivert. Hagi igi veghen Ngodtul Czellecz Miklos uram azon hazat es helt solicialita tudgiuk mas embereketis hagi jobban Czellecz Miklos uramat, es fiat illeti hagi sem mint Zmodis Janost az Mszombati varosis jól tudgya mert Czelleci Miklos uram felesegenek az Attia, szegeni Suthak Mihalial egi volt. Eltesse In Ngdat sok eztendeigh jo egessegeben Datum in Rakitsan 19 die Febr Anno 1649

Ngdnak szegeni alazatos szolgálta

Temlin Balas

10. levél

Lippich Márton levele Batthyány (I.) Ádámnak

Muraszombat, 1649. augusztus 13.

MNL OL P 1314 No 29397.

Kegielmes uram az minemő nagy insegben es saniarusagban legienek enihani falubeliek nemlieket noha most masok biriak de az Ngod öröket Czelecz Miklos miath, ki hirek nélkül az akarattioek ellen az kezesegben be iratho őket, most nyavaliasok semi utal kanisara nem mernek mennj, mert csak be vetetne őket, ell ad benne ha penigh be nem mennek ell rabolia niolcz falu meliekben Czelecz Miklos ügyezesben atta az Töröknek; kerem enis alazatosan ngodath az szegensegh meleth ökis szegeniek hogy rabsagban vessenek feleseghell, gyermekekell köniörgenek, ngod paranczolna megh Czelecz Miklosnak, vagy küldene be sarczat, avagi igazitana ell dolgath, en penigh mindenkor ellenzettem hogy polgar ne lenne kezes erette megis mit ir chak Tropoczi ispania nagnak im szinte küldöm, seregell vannak nalam az szegensegh, sirvan remelődnek hogy irnek nagk nyomorusagok felöl, mert egiebekpenis eleg nyavaliakban vadnak ngk kegielmes resolutioiat varvan; Tarcha es elesse In eő Szent Fölseghe sok esztendeigh ngodat boldogul s szerencsessen Muraiszombatban 13 August 1649

Illustrissime ac Excellentissime Domini vestrae

Martinus Lippich mpp

11. levél

Czellecz János levele Czellecz Miklósnak

Grác, 1629. április 9.

MNL OL E 204. 9. dob. 1629. április 9.

Egregie Domine, Frater mihi observande;

Salutem et servitiorum meorum commendationem.

Miror te mihi nihil scribere, quid et quomodo se res habeat, et qua forte versetur illa sessio? Ego domino Paulo Petheo nunc scripsi ille certo certius negotium peracturus est, imo oretenus hic Græcý multa mecum locutus est de sessione illa. Quare, his literis visis te subito Dobram conferas, ibi erit Domina Magnifica et Dominus Petheö ad festa ista, et acciperes commissionem a domina Magnifica, quam Dominus Paulus Petheö procuraturus est, uti se mihi humanissime hic pollicebatur. Ibidem Muraÿzombatini provisor sponndit se sub iuramento, quod velit tantum avenæ inseminare, quantum 4 cub. tritici et 2 cubuli siliginis valerent; iam videas, et age cum provisor et terram illi ostende; sin minus; vel si tarde iam esset; tum tantum valoris speltarum pete, quantum valerent cubuli supra nominati frumenti. Quæso non negligas quia periculum in mora. Dominus Paulus Petheö tibi ad manus daturus est commissionem Dominæ Magnificæ ad Michaëlem Sutak, quare ut citius habere possis, festines, ne per ignominiam alii possideant sessionem illam. His felicissime vale, et me de omnibus certiore reddere, Datum Græcý Styriae 9 Aprilis Anno 1629

P.S. An domum ædificaveris, vellem scire?

Si non: contende ut eam ædifices citius.

Denique procura tibi 4. bonos boves, multum proderint

Egr(egiae) D(ominationi) V(estrae)

benevolus Frater

Joannes Czellecz mpp

CSORBA DÁVID

Debreceni Ember Pál ellopott és eltűnt könyvei*

Debreceni Ember Pál (1661–1710) az első református egyháztörténet, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* (Utrecht, 1728),¹ közkeletűbb nevén a Lampe-féle *historia ecclesiastica* megalkotója. Egyháztörténetét megjelenése óta idézik a protestáns egyháztörténeti kiadványok, a 19. században megtalálták ennek a kéziratait, a 20. században pedig az egész életművét elemezték többen is.² Az életmű kulturális jelentősége miatt kiemelten fontos a kálvinista egyháztörténet számára. Ember Pál tudatos olvasó és könyvtárgyűjtő volt, sokat is írt, de nem maradt utána fenn a könyvtára. Már életében megfogytakozott bibliotékájára, annak nyomtatott és kéziratok darabjaira több helyen utalt.

Jelenleg azokat az adatokat közöljük, melyeket Ember Pál elveszett könyvtárából felleltünk a sárospataki és a debreceni könyvtárak régi könyves állományának szisztematikus átnézése közben. Egy hosszabb kutatásnak ez az első lépcsője, s reménység szerint kerülhet még elő egyéb adat is. Az itt közölt leletek eltűnt vagy ellopott kiadványokra utalnak, újra megerősítve a régi latin mondást, *habent sua fata libelli*, melynek a Debreceni Ember Pál halála óta eltelt 300 év számtalan módon igazolta az érvényességét.

- 1) Debreceni Ember Pál, *Garizim és Ébál, (...) Az isteni örök elválasztásnak, és elhagyásnak dékrétomának nagy titkáról*, Kolozsvár, Tótfalusi, 1702, 8° (RMK I, 1650). Helye: TTREK és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 603.

* Ez a tanulmány az OTKA K 101840 számú pályázatának és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ LAMPE, Adolf [DEBRECENI EMBER PÁL], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728 = DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, s. a. r., Dienes Dénes, Kovács Józsefné, et al., Sárospatak, SRKTGy, 2009.

² L. LADÁNYI SÁNDOR, *Debreceni Ember Pál* = ÚMIL² I, 447; HARSÁNYI ISTVÁN, *Debreceni Ember Pál ismeretlen kéziratok* = *Protestáns Szemle*, 1915, 128–140; KATHONA GÉZA, *Debreceni Ember Pál 1661–1710* = *Theológiai Szemle*, Ú. F. 1961, 219–224; CSORBA DÁVID, „A sóvágy lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 191–243.

Ez egy családban elajándékozott kötet, tehát nem a lelkész saját könyvtári állományának része. Két dolog miatt kell itt mégis megemlítenünk: egyrészt mivel Ember Pál ajándékozási bejegyzését tartalmazza, s kevés kiadványról mondhatjuk el azt, hogy járt az ő kezében, és ránk maradt a példánya. Másrészt mint a Debreceni Ember-család egyik könyvét jelenítjük meg.

Az 1702-es *Garizim és Ébál* című kötetében Ember Pál több teológustól közölt szemelvényeket (Luther, Brentz, Lipsius mellékletben, illetve Kálvin és a svájci Turretini írásaiból szöveg között hosszan idézett lapnyi terjedelemben). A kettős predestináció dogmatikai tételét taglaló műnek nemzetközi visszhangja is lett: a wittenbergi egyetemen megvitatták, és művét a cáfolttal együtt külön kötetben jelentették meg (1707).³ Ilyen módon vált ez a kiadvány a 17. század végének protestantizmuson belüli felekezeti polémiaának a tárgyává és eszközévé.

A *Garizim és Ébál* egyik példányát küldte a szerző a kassai Collegiumban tanuló „öccsének”: „A Cassai Reform. Collegio[m]ban tanuló jó reménységű ifjúnak, Debreceni E. István ötsém[ne]k küldöm DEP. Mp. – Vettem kezemhez Debr. Ember István 23 Decembris 1702-ben”.⁴ Aki ugyan „öcsémnek” van titulálva, de a patriarchális gondolkodás értelmében lehetett Ember Pál fiatalabb testvére és lehetett az unokaöccse, például a bátyjának a fia. Tudjuk azt, hogy Debreceni Ember István 1701. február 18-án subscribált a pataki vándorló kollégium törvényeinek Kassán. Valamivel korábban, 1690. március 6-ától Debreceni Ember András volt a kassai kollégium seniora, idősebb Csécsi János tanársága idején; illetve ismét egy lehetséges rokon, Debreceni Ember János pedig ugyanitt 1699. május 2-án lett tógátus.⁵ Ember Pál közeli vagy távoli rokonsága tehát a pataki kollégiumban tanult.

A fenti kötetnek más olvasója is akadt: a hasonló nevű Királyi István, aki nemes egyszerűséggel lesatírozta az Ember nevet, és főlé írta a saját családnévét, minden egyéb megjegyzés nélkül. Ő szintén ennek a száműzetését élő kollégiumnak volt hallgatója, nagydiákká 1702. október 10-én vált, de mivel iskolatársak voltak Debreceni Ember Istvánnal, bármikor megkaphatta (vagy ellophatta, vagy halála után megvehette) tőle. Debreceni Királyi István élete azt mutatja, hogy szegény ember lehetett. A megyszói rektoriáról 1706-ban visszatért az immáron Patakon létező kollégiumába újra tanulni. Később azonban világi munkát vállalt, s debreceni polgárként halt meg 1747-ben.⁶ Azt nem tudjuk, hogy mikor került a kezébe a fenti Ember Pál-kötet, de az életút vége Debrecenben érthető: ugyanis ez az egyik útja annak, hogy ez a fenti kolozsvári kiadvány kassai ajándékkötetként jusson a debreceni kollégiumi könyvtárba.

³ BUCSAY Mihály, *Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen, Egy hitvita és háttere*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1989, 111–119.

⁴ L. TTREK Kollégiumi Nagykönyvtára, jelzete: RMK 603, belső előzéklapon.

⁵ HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai, 1617–1777*, s. a. r.: Dienes Dénes, Sárospatak, SRKTGY, 1998, 201, 199.

⁶ *Uo.*, 202.

- 2) *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi... / AZ EDGYHAZI jó rend-tartásoknak írot törvényi, mellyek öt reszekben foglaltattak...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1642, 8° (RMK II, 612; RMK I, 1731; RMNy 1975). Helye: TTREK és Kollégium Nagykönyvtára (Debrecen), jelzete: RMK 1021.

Ez a kötet a Debreceni Református Kollégium állományában található, de halmozottan téves katalogizálás (névelírás, éspedig a rögzített számítógépes katalógusban) miatt eddig hiába rendelkezett Ember Pál possessorori bejegyzésével, nem volt egyértelműen kutatható. A műemlék katalógus H. 997.a) jelzetének a terjedelemtől szóló rovatában a könyv történetére vonatkozó 19. századi könyvtárosi megjegyzésben csak ez áll: „*kezdődik a 92-ik lapon s tart 183 ig. ezután kézirattal pótolatik. Ezen kötet eleje Szoboszlai Pap István által kimetszetvén 1852 Okt 30-ik Bécsbe küldetett L. elől a jegyzetek. Egy db kis 8% bk*”.⁷ A számítógépes katalógusban betűhívnek álcázott, de félrevezető, jó 30 évvel ezelőtti leírás azonban már a cím első szavait sem pontosan hozza, viszont legalább négyszer jelenik meg a kereső mezőben és három különféle „betűhív” leírással (úgy látszik, a szinkronizálás elmaradt), Ember Pál nevének említése nélkül. Az újabban az RMK 1021 szám alatt immáron tényleg betűhíven közölt cíMLEÍRÁSBAN már majdnem minden helyesen lett megadva.⁸

Úgy tűnik, hogy Ember Pál volt az első tulajdonosa a kis kötetnek: ennek az elején, a belső táblán legfelül olvasható a bejegyzése („Ex Libris Pauli Ember Debreczeni”) és ismert szimbóluma a 111. zsoltárból („Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum”), és emellett még Ladányi János vásárlására utaló bejegyzés,⁹ és Szilágyi T. István exlibrise olvasható.¹⁰ Bármelyik Ladányi vásárolta is meg a kötetet, ez előbb történt, mint az utóbbi diák tulajdonlása, a valamelyik

⁷ A magyar alcímre keresve l. a DEENK és TTREK Kollégiumi Nagykönyvtár közös Corvina-katalógusát: <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=669865&pos=1>.

⁸ Kivéve a megjegyzések rovat több elírását, pl. éppen a possessorori bejegyzést: „Ex Libris Pauli Ember Derbeczeni” néven; viszont az egyéb nevek rovatban már helyesen áll, s így visszakereshető a cím alapján. L. <http://webpac.lib.unideb.hu/WebPac/CorvinaWeb?action=onelong&showtype=longlong&recnum=830486&pos=6>.

⁹ „Ex Libris Johannis Ladányi compar. A1726. 12. Febr.”. Zoványi nem tud rólok, de a kollégiumi diáklistán két személy is szerepel ezen a néven. Az egyik Debrecen Ember Pál előtt egy évvel, 1677-ben lett tógátus (l. *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. Szabadi István, Debrecen, TTRE, 2013, I, 320, 2829. sz.), a másik jóval fiatalabb, csak 1702-ben lett nagydiák, majd diószegi rektoriára ment a peregrinációja előtt (l. *Uo.*, I, 364, 3840. sz.).

¹⁰ „Ex Libris. Stephani T. Szilágyi, mp.”. Zoványi szintén nem ismeri, a nevében álló T. egyik lehetséges feloldása alapján azonosítható Szilágyi Tönkö Márton fiával. A kollégiumi diáklistán található egy 1707-es (*Uo.*, I, 370, 4031. sz.); illetve egy 1756-os tógátusi adat (*Uo.*, I, 462, 7057. sz.). Utóbbi esetben csak egy könyvkölcsönözésről beszélhetünk, mivel a kötet 1751 óta visszakerült a könyvtárba.

Szilágyi ugyanis lehúzta a két előző tulajdonos possessorori bejegyzéseit. A debreceni kollégium könyvtáros diákja, Balogh Ádám már 1751. szeptember 28-án katalogizálta a példányt, mely ilyen módon épp csak egy évszázadot töltött a könyvtárban ép formában, majd a kötet első része útra kelt Bécsbe a debreceni püspöknek köszönhetően.

Az egyházi törvényeket, egykor két kolligátumban tartalmazó kis kötet történetéről (amit már fentebb idéztünk a régi katalógusból) és tartalmáról a belső táblán tájékoztat (Fekete Csaba szóbeli közlése alapján) feltehetően Lugossy József, a korabeli könyvtáros jegyzete (mind írásstílusát, mind a bejegyzés korát tekintve az övé lehet). Eszerint *Canones ecclesiastici* néven az ún. *Komjáti kánonok* váradi kiadása áll előttünk, egy gyakran használt egyházi törvénytár, ezt adta el a püspök a 19. században. A kolligátum második része, „*Az edgyhazi jó rend-tartásoknak irot törvenyi, mellyek öt reszekben foglaltattak*” alcímen futó magyar fordítás maradt a csonka kötetben egyedül. Az elküldött példány azonban nem található meg a bécsi Hofburg régi könyves állományában (ÖNB), sem a fiókkönyvtáraiban, ezért itthon jártunk utána a Lugossy-féle bejegyzésnek.

A TTREK Levéltárában (Debrecen) a Szoboszlai Pap István hagyatékának anyagai között a püspök naplójában találtuk meg a megerősítő bejegyzést a fenti dátumnál, 1852. október 30-án, a 2121. sorszám után. „NB. Ma tétettem postára a' 2100. szám alatti Feliratot Cultus Minister ő Ex[cellenciá]jához a' Canonok tárgyában”.¹¹ Az utaló az az évi október 26-iki bejegyzésre vonatkozik, ahol gróf Thun kultuszminiszter sürgető levelének megválaszolását jelzi. Ez még hátrább utal, az 1253. szám alá, ahol Leo Thunnak május 16-án bevételezett német nyelvű levelét idézi meg a szöveg, mely felkéri a magyar református egyházat, hogy igazolja állításait a tervezett egyházi reformok ügyében, és küldjön ehhez Bécsbe kiadványt. A püspök ekkori bejegyzése szerint a zsinat szerepe, az előjárók jogai, kérdésében, tágabban a kálvinista egyházszervezeti és iskolai önállóság jogállásában a II. Lipót-féle 1790/91-es országgyűlési törvény 26. cikkelyének betartása segítene („*hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar nyelv pedig megtartassék*”).¹² Hosszú előkészületek után végül ezért küldette el a püspök ezt a kálvinista hagyományt latinnyelven is igazoló törvénygyűjteményt Bécsbe.

Ezt az esetet az 1849 utáni abszolutizmus folyamatában kell látni: a püspök részint az egyházi önállóság (ld. a Kuzmány-féle 1850-es új egyházalkotmányi tervezet), részint az iskolai (8 osztályos gimnáziumi átalakítás, a teológiai fakultás megalakulása etc.) reformok ügyében tevékenykedett ez időtájt. A Bach-korszak rendszerében ekkor kristályosodik ki az *Entwurf* tervezete (életbeléptetése 1853), tartanak a tárgyalások és küzdelmek a protestáns pátenst (1859) kiváltó egyházjogi folyamatok ügyében. Állandóak az ellenőrzések: börtönben ült Könyves Tóth Mihály lelkész, elvitték az egyik professzort (Lugossy József), s kínlódtak a helyettesítésével. A Kozma Andor által a *Karthágói harangok* című vers-

¹¹ Szoboszlai Pap István püspöki iratai = TTREL, I. a. 5., XXI. k., 1852. okt. 30., 2121. sz.

¹² Az 1790/91. évi XXVI. tc. = <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=4890>.

ben megénekelt pápai tanár, Bocsor István esete nem egyedülálló a korban. És érkeztek a püspöki hivatalba az egyházi visszajelzések, hogy az adott legációban szerencsére egyik diákot sem vádolták meg rebellióval, és nem küldték vissza. A püspök úr minden évben prédikációt mondott a kamarilla által kijelölt, de meg nem választott és meg nem koronázott Ferenc József születésnapján, imádságot adott ki a király felgyógyulására, üdvözlétet küldött a királyi gyermek születésére. És járt vizitálni a császárvárosba (pl. kinyilvánítani, hogy a debreceni protestánsok nem tudtak az 1853-as Mák-féle merényletről, és gyógyulást kívánnak a Fenségnak).

Amikor 1852. június 19-én maga a felség érkezett a cívisvárosba, megfelelő lelkendezéssel kísérték végig a kollégiumon, mutatták be neki a könyvtárat, melyet a király „igen szépnek” talált.¹³ A püspök úr a naplójában négy oldalon örökítette meg a találkozás sikerét. A reformáció napjának vigíliáján feladta a postát Bécsbe, de ez nem hatotta meg Thun kultuszminisztert túlzottan: már 1852. december 14-én a minisztertanács elé vitte oktrojált tervezetét. Az 1855. május–júniusi bécsi tárgyalásokat még Szoboszlai Pap István püspök vezette, de ezt követően két hónappal később meghalt. A fölötte elhangzott halotti beszédek tartalmazó kötetet pedig elküldték Bécsbe, mely ma is az ÖNB állományában található.¹⁴ Az általa elkönfiskált 1642-es *Komjáti kánonok* latin szövegét a belügyminiszter iratkezelői hivatalnokai, ha egyáltalán megőrizték – ugyanis nem levéltári, hosszában kétrét hajtott fölió méretű egységről, hanem egy nyolcadrét kiadványról van szó –, akkor a Thun–Hohenstein levéltárban keresendő, Děčínben (Csehország). Bár ismerve Ember Pál szolid olvasási szokásait és a törvénytár műfaját, ha rálelnénk is a kis formátumú kiadványra, feltételezzük, hogy nem remélhetnénk túl sok különleges margináliát.

Ezt a kánonos kötetet mellesleg illet ismernie minden 17. századi kálvinista lelkésznek. Elég gyakran találkozunk könyvtárakban ehhez hasonló kánonoknak olyan példányaival, melyek neves vagy névtelen tulajdonosok seregének bejegyzéseitől tarkállanak. Ennek a váradi kiadványnak a használatát Ember Pál esetében szöveg szerint is dokumentálhatjuk. Egyrészt ennek a kötetnek a margináliáin néhol egy-két egyházi vagy országgyűlési törvény referenciája áll, éspedig az Ember Pál kezevonásával. Másrészt Ember Pál az egyháztörténetében nagyon gyakran hivatkozott az egyházi előírásokra, sőt azokat a kötetnek a rítusokról szóló III. szakaszában kivonatossan közölte is. (Ezek számba szedése itt kimerítené a terjedelmi korlátokat, de elég csak beletekinteni a *historia ecclesiastica*-ba, s nyilvánvalóvá válik, hogy a leggyakrabban idézett forrásmunkáról van szó, a zempléni traktus kéziratos anyakönyve mellett.) Ezt megerősítendő a kis kötet utolsó lapjának verzóján az ugyancsak gyakran hivatkozott 1608-as és az 1647-es országgyűlések egy-egy articulusa jelenik meg. Elöl s hátul egyaránt találkozunk a *Tripartitum* és Szent László törvényeinek említésével, melyek az 1728-as kiadványban is gyakran olvashatók.

¹³ Szoboszlai Pap István püspöki iratai = Uo., XXI. k., 234.

¹⁴ Ld. www.onb.at, jelzete: 73223-B. = <http://data.onb.ac.at/rec/AC09989129>.

Debreceni Ember Pál csonka kötetének kötetstábláján és az előzéklapokon található megjegyzésekre irányítjuk ezentúl a figyelmet. Az első tábla előtti előzéklapokon pedig Ember Pál kézírásával jegyzett szövegeket találunk, kétfélét. Az elsőként olvasható szöveg az első előzéklap rectóján található „Formula Juramenti, quae in nostris Eccl[esi]is observatur...” kezdetű latinnyelvű felirattal, de magyar szöveggel, s folytatódik ennek hátlapján, s zárul egy latin forrásmegjelöléssel: „Ex Protocollo S[eu] Matricula Dioeceseos Zempleniensis”. A másik szöveg ennek mintegy folytatásaként, ekként hangzik: „Ezen Forma berint esküttem meg a Praedikátori tißtre én D. E: P. a Lißkai Templomban. Að. D. 1683. SPataki Praedikátorságomb[a]n.” A második előzéklap rectóján pedig egy teljes latin bejegyzés látható, „Formulae, Tempore ordinationis...” kezdettel, három pontban, mely az előző utalásnak, az 1683-as beiktatásnak a formuláit és résztvevőit jegyzi le.¹⁵

Az utolsó lap verzóján Ember Pál írásával olvashatjuk a korszak híres prédikátorának, Medgyesi Pálnak az eddig ismeretlen mondasát. Lorántffy Zsuzsanna pataki udvari lelkészének, akit a kazuista, lélekindító prédikáció kora újkori legjelentősebb magyar képviselőjeként tartunk számon, éppen a kegyességről szóló aforizmáját jegyezte fel, amit egyetlen írásából sem ismerünk. Ekként hangzik: „Pietatis genus est, impiu[s] esse pro Domino, dixit olim b[e]ata m[emoria] Paul[us] Medgyesi. Neminem in accusatione haereseos tacentem esse decet. Si accusasse sufficiat, nemo innocens erit”. Ez a hitelvi kiállás ismét a fenti eskünek látszik megerősíteni a jelentőségét.

Mindenesetre szimbolikus ez a jelenet, amelyet személyes történetként beékelte Ember Pál az ágendatörténeti áttekintésébe. Az 1682-ben Thököly révén harccal visszaszerzett felső-magyarországi protestáns városok (Kassa, Patak) közül a patakiak Debrecenbe küldtek kérvényt, hogy a vándorló kollégiumuk helyreállítása kapcsán új lelkészt igényeljenek, és az egymaga négy osztályt vivő köztanító, Debreceni Ember Pál lett a kiválasztott, aki 1682-ben megtarthatta beiktató beszédét, s az 1683-as lisszakai egyházmegyei gyűlésen már be is iktatták. Thököly támogatásával indult nemsokára Németalföldre, s tért vissza Patakra szolgálni 1686 őszén, amikor már Thököly csillaga lehanyatlott. A beiktatási fogadalomtételben elhangzott, hogy a református hitet, akár a végsőkig is meg kell tartani, s védeni minden eretnokség ellen is. 1687-től a pataki kollégium újra útra kelt, és Ember Pált is eltiltották a pataki lelkészi szolgálattól. Ennek ellenére a szomszédos Hotykárról folytatta munkáját, többször bebörtönözték, de ő még 8 éven át kitartott a kis kálvinista közösség mellett. Nem véletlenül emlékezett még idősebb korában is a beiktatásának szereplőire, s hangulatára, s rögzítette emellett Medgyesi Pálnak azt a jelmondatát, amely az ő vallomása is lehetett volna.

- 3) *Dissertatio theologica De specie criminis, in deserto perpetrati, quod Deus Israelitis exprobat apud Amosum cap. V. 25. 26...* Praeside Campegio Vitringa... defendenda ab Henrico Bernsau..., Franeker, Gyselaar, 1684, 4°. Helye: TIREK Kollégiumának Nagykönyvtára (Sárospatak), jelzete: SS 119.

¹⁵ Ennek kéziratos hagyományát terjedelmi okok miatt egy másik publikációban tesszük közzé.

Ember Pálnak ez a könyve ebben a címleírásban németalföldi tanárának, Campegius Vitringának a nevét is tartalmazza, jöllehet jelenleg a címben jelölt tanítványnak (H. Bernsau) a neve alatt van raktározva. Ennél nagyobb öröm az, hogy kézbe vehető: ez a kötet szintén a sárospataki könyvtár azon ritka könyveinek gyűjteményéhez tartozik, mely a második világháború előestéjén mint a védett állomány része előbb Pestre, aztán a győztes orosz seregekkel világháborús zsákmányként a Nizsnij Novgorod-i egyetemi könyvtár (Oroszországi Állami Rudomino Idegennyelvi Könyvtár) állományába vándorolt.¹⁶ Ember Pál tulajdonosi bejegyzése ott látható a címlapon, de itthon 2006-ig csak egy címlapfotóval rendelkezünk. A kézbevételt követően az is kiderült, hogy ez nem egy néhány lapos kisnyomtatvány, s hanem egy németalföldi disputációkat tartalmazó kollektakötet. Viszont félrevezető, ha Bernsau neve alatt tartják számon, mivel Vitringához is csak részint kapcsolódik. De mivel közös címlapja nincsen, a bordán erre könyvtári, kötetői közös név nem utal, szokás az első kiadvány neve alatt jelölni a hasonló gyűjteményes köteteket.

A második előzéklap két oldalán olvasható egy korabeli tartalomjegyzék, *Contenta hac collectione* címmel 26 szövegről, 1680–85 közt Leidenben és 1682–86 közt Franekerben elhangzott disputákat foglal magába, majdnem egyenlő számban (14 leidenit és 12 fríziait). Az RMK III-hoz és pótlásaihoz 8 kiadvány tartozik, mind ismert. Ennek szerzője, Paulus Securius sem szerepel a Zoványiban, csak Szinnyei említi meg a Szabó Károly-féle adattárra hivatkozva. Egy zsidó lexikon keresztyén hebraistákat tárgyaló szócikkében találjuk meg a tömör életrajzi adatokat, a kálvinista lelkésznek tanuló diákról (1659–1721).¹⁷

Ember Pál 1684–86 közt tanult külföldön. Tanulmányait előbb Leidenben (1684. augusztus 15-től), majd Franekerben végezte (1685. augusztus 20-tól).¹⁸ Valószínűleg ekkor szerezhetette be a kiadványokat, de erre semmilyen bejegyzés nem utal. Láthatólag kurrens kiadványokat vett/kapott, és úgy tűnik, a vizsgákra való készülés eszközeként tette ezt. Franekerben az idősebb Vitringánál (tanított: 1681–1722) és az idősebb vander Waeyennél (tanított: 1677–1701), Leidenben Wittichnél hallgatott órákat. A tanárválasztás mellett szólt, hogy mindannyian bölcseész és teológiai kurzusokat is oktattak, ezzel szemben a klasszikus bölcseész órákat adó tanárok ebben az időben nem disputáltattak.¹⁹ Franekerben pedig

¹⁶ *Translatio librorum : Tanulmányok az Oroszországból Sárospatakra visszaszolgáltatott könyvek kapcsán*, szerk. Jekatyerina Jurjevna Genyijeva, Kiss Ilona, Monok István, Bp., OSZK, 2007 = <http://mek.oszk.hu/05600/05633/05633.pdf>.

¹⁷ http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/judaica/ejud_0002_0008_0_08624.html.

¹⁸ ZOVÁNYI Jenő, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, kiad. Ladányi Sándor, Bp., 1977,³ 574–576; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918, Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten, 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 79, 258.

¹⁹ Pl. Franekerben J. Schotanus (aktív: 1678–99) 1684-ben még a következő korszak nagyhírű professzorát, Andalát vizsgáztatja, de 1685–87 között senkit. Haosnlóan Tobias Andreae (aktív: 1680–85) 1684–91 között nincs, Jacob Perizonius (aktív: 1681–93) pedig 1684–87 között nem

Vitringa és vander Waeyen egymást kiegészítve vizsgáztattak, ezért pl. Ember Pál is az egyiptomi tízcsapásról szóló disputációjának az első felét vander Waeyennél, a másodikat Vitringánál védte meg.²⁰ Ehhez hasonlóan látjuk ezt Nagybányai Fűsi Lőrinc esetén,²¹ de az itteni listán szereplő többi diák (pl. Bernsau, Hoppenroht, van der Meer) is ekként vizsgázott. A két franekeri tanár közül a nagy magyarbarát Vitringát megelőzte a hírneve a kortárs peregrinusok között. Tőle írásokat, önálló műveket és disputákat később is szerzett be magának Ember Pál.

A lelkész láthatólag tudatosan szerkesztette műfajilag koherens egészként ezt a kötetet, de ezeket direkt módon később nem idézte sehol. A disputák közül egybetartozik több: a 1682-es elemzések a sátánról vander Waeyennél (24–26. sz.); Vitringánál pedig az 1684–86-os viták közül alig van olyan, amit nem szerzett be Ember Pál. A Korinthusi levél exegézise 1685–86-ban zajlott (7–12. sz.), s ezek között volt néhol közben 1–2 érdekesebb vegyes teológiai téma is, ami megjelent (1. sz., textusa: Ám 5,25–26; illetve a 2–3. sz., melyeknek a témája: a coccejánus típus-tan). Leidenből hasonló rendszerrel válogatta ki az ide szerkesztett kiadványokat. A kor egyik teológiai vitájának, a jezsuita Sandeus ellenes vitáknak két elemét (5–6. sz.), illetve egy majdnem teljes Római levél exegézist, mindkettőt Wittichtől (14–24. sz.) adja a leideni csomag nagy részét. Két, látszólag magányos szöveg található még ezek közt, az egyik az Aquinói Tamás óta tárgyalt aranylánc teológiai tézisé (4. sz.), a másik Jézus vérének megtisztító erejét (13. sz.) tárgyalta. A sorozatok beválogatása praktikus okokat mutat (ti. jól használható, egységes elemzéseket nyújtanak), a magában álló disputák az egyedi érdekességet, érdeklődési irányt sejtetik. Az itt jelölt témákat pedig természetesen többször is érintette (pl. predestináció, típus-tan, úrvacsora-tan, a Sátán nevei, az aranylánc, a megváltás etc.) kéziratos prédikációiban és az 1700-ban kiadott *Szent Siklus* című beszédgyűjteményben. Így a németalföldi tanulmányainak szövegei szervesen beépültek lelkészi felkészülésének metódusába.

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
1	<i>Dissertatio theologica, de specie criminis, in deserto perpetrati, Sub Praeside (tovább: SP): C. Vitringa, Resp. H. Bernsau</i>	Franeker, J. Gyselaar, 1684	AAF, 91/1684.5

indított disputát. A fiatal Jacob Rhenferd (aktív: 1682–1712) és a nagyhírű HA. Röell (aktív: 1685–1704) pedig csak 1686-tól kezdtek publikáltatni. L. ehhez az AAF adattárát.

²⁰ RMK III, 3389, ill. AAF 85/1686.2 és AAF. 91/1686.2.

²¹ RMK III, 3403; ill. AAF 85/1686.1 és AAF. 91/1686.1.

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
2	<i>Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum,</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. van der Meer	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.4
3	<i>Dissertatio de [empürismo] sacrificiorum, Pars altera, De Antitypo,</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. van der Meer	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF-ben nincs külön száma, ld. az előbbi alatt!
4	<i>Disputatio theologica, de Aurea catena,</i> SP: S. Le Moyne, Resp. AFG. Kaplinski	Leiden, A. Elzevier, 1685	
5	<i>Disputatio theologica, [11], Causam Spiritum Sanctam Vitricem,</i> SP: C. Wittich, Resp. Szathmárnémeti Sámuel	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681	RMK III, 3124, aj. Kolozsvár
6	<i>Disputatio theologica, [17], Causam Spiritum Sanctam Vitricem,</i> SP: C. Wittich, Resp. Szerencsi PH. Gerzson	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1681	RMK III, 3125, aj. Nagyenyed
7	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [1],</i> SP: C. Vitringa, Resp. D. Thomsonius	Franeker, J. Gyselaar, 1684	AAF, 91/1684.6,
8	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [2],</i> SP: C. Vitringa, Resp. M. Sluyter	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.1
9	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [3],</i> SP: C. Vitringa, Resp. F. Bomble	Franeker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.2, M. Szathm. P. Tokajini 1712 die 4. July. (20)

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
10	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [4],</i> SP: C. Vitringa, Resp. A. Hoppenroht	Franecker, J. Gyselaar, 1685	AAF, 91/1685.3
11	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [5],</i> SP: C. Vitringa, Resp. P. Jorna	Franecker, J. Gyselaar, 1686	AAF, 91/1686.4
12	<i>Exercitatio in Difficiliora loca prioris Epistolae D: Pauli ad Corinthios, [6],</i> SP: C. Vitringa, Resp. Georgius P. Batai	Franecker, J. Gyselaar, 1686	AAF, 91/1686.5a, RMKP 6907, aj. Várad
13	<i>Disputatio theologica, de efficacia Sanguinis Christi,</i> SP: F. Spanheim, fil., Resp. Szilágyi Mihály	Leiden, Haer. J. Elzevier, 1680	RMK III, 3052 aj. Debrecen és Kassa
14	<i>Disputatio theologica, [2], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. M. Cob-Mooijer	Leiden, A. Elzevier, 1683	
15	<i>Disputatio theologica, [5], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Kisfalvi P. Sámuel	Leiden, A. Elzevier, 1683	RMK III, 3248 aj. Püspöki
16	<i>Disputatio theologica, [6], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. C. Langenhert	Leiden, A. Elzevier, 1683	
17	<i>Disputatio theologica, [8], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. F. Brouwer	Leiden, A. Elzevier, 1684	

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
18	<i>Disputatio theologica, [10], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. H. Selen	Leiden, A. Elzevier, 1684	
19	<i>Disputatio theologica, [12], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. P.J. de Haan	Leiden, A. Elzevier, 1684	
20	<i>Disputatio theologica, [13], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. C. Wassenbergh	Leiden, A. Elzevier, 1684	
21	<i>Disputatio theologica, [14], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Füsi Lőrinc	Leiden, A. Elzevier, 1684	RMK III, 3294 aj. Nagybánya
22	<i>Disputatio theologica, [17], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. Muzsnai Mihály	Leiden, A. Elzevier, 1684	RMK III, 3295 aj. Nagyenyed
23	<i>Disputatio theologica, [18], continens Paraphrasin Epistolae Pauli ad Romanos,</i> SP: C. Wittich, Resp. J. van Staveren	Leiden, A. Elzevier, 1684	
24	<i>Disputatio theologica, [1], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. Paulus Securius, Pannonius	Levágva: [Franecker, J. Gyselaar, 1681]	AAF, 85/1681.11 RMK III, 3178 letépve az alja: Ex dona[ti] or[um]..., Ex...
25	<i>Disputatio theologica, [2], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Wigtersma	Franecker, J. Gyselaar, 1682	AAF, 85/1682.4

Sorszám	Cím	Kiadási adatok	Könyvtári bibliográfiai szám
26	<i>Disputatio theologica, [3], de [Sair el-Azazel],</i> SP: J. vander Waeyen, Resp. J. Curicke	Franecker, J. Gyselaar, 1682	AAF, 85/1682.5

A kötéstáblán csak a tulajdonos adatait olvashatjuk, és egyetlen közvetett jelzés utal az egyik kiadvány útjára. A listán a 24. tételként szereplő vander Waeyen-disputáció alján volt olvasható két ajándékozás (az egyik meglehetősen nehézkes írással, de még 17. századi betűkkel): azonban a lap mintegy harmadát az impresszummal együtt levágták. Ha Ember Pál tette, akkor ez utalhat arra is, hogy más ajándékát vette meg, s ezért törölte a felesleges információt. Mindenesetre ez a kötet biztosan Debreceni Ember Pál tulajdona volt. A kötet belső tábláján áll a szignója (Pauli E. Debreceni), a jelmondata („Arcanu[m] Jehovahe adest reverentibus ipsum”, [Psal. 111,10]), a birtokbavétel ideje („Losonczeni. 12. 7embr. 1695.”) és módja („Compagit Bibliopolus Lißnyai Rimaßombatiensis”). Az első előzéklap rectóján pedig a könyvkötést követő második nap egyik eseményéről olvashatunk a NB. jel után, mégpedig egy egri ferences barátnak az Ember Pál losonci parókiáján tett látogatásáról. Ez azt jelzi, hogy a peregrinációt követően a pataki ellenreformációt sokáig (1687–95) tűrő fiatalember már egy félévi losonci nyugalmat követően kezdhette rendezni könyves állományát, s beköltette nyugati diákeveinek kortárs disputációit, jóllehet katolikus részről az „érdeklődés” a lelkész munkája iránt továbbra is napi jelenség volt. Ezekről az évektől számolja a szakirodalom Ember Pál egyháztörténeti fellendülését, a Pápai Páriz Ferenc-féle *Rudus redivivum* folytatásának munkálatait, a könyv- és kéziratgyűjtéseket.

A vaskos, negyedrért kötetben Ember Pál olvasói attitűdjét megjelenítő bejegyzést csak elvétve találni,²² személyes jellegű kommentár a fenti felekezeti polémia kívül nem található. Ennek másik oldalán, az előzéklap verzóján, ez áll: „Collectio Dissertationum ab Ao. 1680. ad 1686 editorum Emberiana. id est facta opera Pauli Emberi Debreczini cujus Manuscript[um] facie paginae hujus anteriori occuverit. Post mortem ejus transcit in possessionem Michaëlis P. Szatmári, qui filiam ejus Juditham habebat in Matrimonio. Denique Bibliotheca Collegii Refr. S. Patak accessit Ao. 1790. Notante Joanne Szombathi mpr.” És szintén a sárospataki kollégium 1783–1823 közti tudós tanára és könyvtárosa, Szombathi János kezével olvasható a tartalommutató, amiről már szoltunk korábban.

A kötet ezek szerint a családban öröklődött tovább. Ember Pál veje, Szatmári

²² Egy-két marginális NB., vagy egy-egy plusz ígehely elvétve szerepel. Az utolsó szenny-lap rectóján egy „Index scriptis” található, a szent nyelvek szövegbeli kulcsszavaiból szerkesztve; a hátsó táblán pedig két exemplum (az egyik Cato minorról, a másik egy „Agnes matrona nobilis-„ről), mindegyik Ember Pál kezevonásával.

Paksi Mihály pedig már inkább reflektált az olvasására: keze nyomát több helyen ott lehet találni. A sorrendben az első kiadvány címlapjára mindkét későbbi tulajdonos rávéste possessorji jegyét: a vő a jelmondatával („Dominus providet Michaëlis Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”), a könyvtáros a megszokott módon („Lib. Kollg. Ref. S. Patak 1790.”). A 9. kiadvány Vitringa felügyelete alatt tartott 1685-ös disputa, melynek a Corollariajába már Paksi Mihály javított bele, és tett hozzá éles hangú megjegyzéseket. Ezek végén áll a coda ismét: „M. Szathm[ári] Tokajini 1712. die 4. July”. És végül a hátsó táblán belül olvasható a már ismert módon a jelmondat, név és évszám kombináció („Dominus providet Michaëli Szathmári Tokajini Ao. C[hristi]. 1712.”). Ezek a jelölések Debreceni Ember Pál halálát követő eseményekről adnak hírt. Szatmári Paksi Mihály már 1708-tól Tokajban volt rektor, s németalföldi peregrinációját követően is ide tért vissza 1711 végén, immáron lelkésznek. Debreceni Ember Pál 1705 után, Debrecenből menekülve Liszkan dolgozott valószínűleg 1710-ben bekövetkezett haláláig. A szomszédos Tokajban rektorkodó, erdélyi származású Szatmári Paksi Mihály innen (is) ismerhette őket. Ismeretségük nem lehetett csupán kollegiális: az 1710-es franekeri tanulmányai idején ő másolta a diáknévsort Ember Pál tervéhez.²³ S amikor a diák 1711 végén hazatért, s mecénás városa lelkésznek hívta el, hamar feleségül vehette a szomszédos falu lelkészárvédjét, ha 1712 nyarán már az Ember Pál örökség egyik, máig fennmaradt kötetében már ő az új possessor.

Az Ember Pál könyvtárának sorsa azért is olyan mostoha, mert az örökös, a Szatmári Paksi-család nemcsak zempléni, hanem gyulafehérvári iskoláztatású lévén, a vándorló pataki kollégium tanárának választotta Kaposi Juhász Sámuel halálát követően 1716-tól Erdélybe tette át székhelyét. 1734-től azonban ismét visszatértek a Patakra hazaérkezett Collegiummal (István, Ábrahám és Dániel nevű később szintén lelkészként tevékenykedő fiaikkal, akik iskolát váltottak, immáron családi hagyományként). A hirtelen elhunyt „após” kéziratát pedig Szatmári Paksi Mihály másolta, s küldte el Lampéhoz: erre az egyik fiának Szatmári Paksi István, debreceni professzornak az egyháztörténet 1728-ban megjelent példányában található leírása tanúskodik.²⁴ S ez alapján jutott arra a következtetésre Ritoók Zsigmondné, hogy ez azonos a jelenlegi ún. oxfordi kézirrattal.

Debreceni Ember Pál írásainak, kis köteteinek possessorji bejegyzéseit vizsgáltuk (a tulajdonlás idejének kronológiájában haladva): 1) Egy 1642-es kánonos kiadvány kötéstábláiba életének jelentős eseményét írta Ember Pál, az 1683-as lelkészi beiktatását jegyezte be, és a zempléni traktus jegyzőkönyvének egy adatát, melyet megtehetett 1683 és 1706 között bármikor. A kötet első, latin nyelvű része az *Entwurf*, és a protestáns pátens tárgyalásai kapcsán Bécsbe küldetett, s eltűnt. 2) Ember Pál az 1684–86 közti németalföldi peregrinációja során vásárolt kurrens latin disputációkat, s köttette egybe losonci prédikátorságában 1695-ben egy rimaszombati könyvkereskedővel. A kötet mint védett kincse a pataki

²³ RITOÓK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratjai I = Magyar Könyvsemlé, 1973, 179.*

²⁴ A példányt látta 1884-ben Révész Kálmán, és 1973-ban Ritoók Zsigmondné is, l. *Uo.*

könyvtárnak abba a vagonra került, amelyet az orosz hadsereg hadizsákmányként Budán elcsatolt. A régi könyves állományt 60 évig a Rudomino Könyvtárban őrizték, mely 2006-ban tért haza a Bodrog-parti Athénbe. 3) Ember Pálnak az 1702-es saját kiadványa, melyet a sárospataki menekült kollégiumnak éppen Kassán tanuló egyik diákjának, az öccsének dedikált, akitől a kötet egy tulajdonosváltást követően jó félévszázaddal később kis kerülővel jutott a debreceni könyvtárba.

CSORBA, DÁVID

Die weggestohlene und verkommene Bücher von Paul Debreceni Ember

Paul Debreceni Ember (1661–1710) ist der Hersteller, der Redakteur der ersten kalvinistischen Kirchengeschichte. Ich mitteile in diesem Anlass einige Daten von seiner zerrissenen, verlorenen Bibliothek, was unter des Bestandes der Alten Bücher der Bibliotheken Sárospatak und Debrecen vorgefunden waren. Ich habe nämlich entschieden, eine systematische Übersicht der sogenannten early books der grossen Bibliotheken in der obengenannten Instituten und noch in der Telekis zu machen, sich nach der ehemaligen Bibliotheken von Debreceni Ember zu forschen. Dieser Anlass ist der erste Schritt in der Forschung, was mit der Unterstützung von Stipendium Bolyai wirkt. Debreceni Ember's Possessor-Einträgen habe ich in drei Bücher erfunden, die in der Reihe der Verfügungstermin sind die folgenden. 1) Im Deckel der Ausgabe des kalvinistischen kirchlichen Gesetz, publiziert in Gross-Wardein im Jahre 1642, schrieb der Possessor über ein wichtiges Ereignis seines Lebens auf, die Prozess seiner Investitur im Jahre 1683 mit dem Text des Eides. Die Zeit des Eintrages kann zwischen 1683–1706 festgelegt werden, weil dieser Inscription auch in der Kirchengeschichte des Authors erscheint worden ist, deshalb spätestens bevor 1706 geschehen sein kann. Der erste Teil dieses Buches, der lateinische Version des Kanons wurde durch Bischof István Szoboszlai Pap ausgeschnitten, und im Jahre 1852 nach Wien geschickt, wegen der Verhandlungen über den Protestantischen Patent und den Entwurf, aber dort ist dieser Teil verkommen. 2) Unter des Perodes der peregrinatio academica (1684–86) hat sich Debreceni Ember in der ehemaligen Holland 26 lateinische Disputationen erworben, und hat sie in Ungarn umgefasst, und durch einen Buchbinder von Rimaszombat / Rimavská Sobota/ Gross-Steffelsdorf hat binden lassen. Es passierte im Jahre 1695, wenn Debreceni Ember in Losonc / Lizenz als Pastor wirkte, wie es im Deckel des Bandes markiert ist. Als gebogener Schutz der Bibliothek Sárospatak wurde das Band mit manchen anderen Bücher und Manuskripten im Period der Zweiten Weltkrieg nach Budapest geschickt, und dorthin als Kriegbeute nach Nisnij Novgorod transportiert. Sein Heimkehrs Jahr nach Athenaeum jenseits des Flusses Bodrog (Sárospatak) ist der Jahr 2006. 3) Sein Buch *Garizim und Ebal* (Klausenburg, 1702), was sich über die Prädestinationslehre handelt, hat Debreceni Ember seinem jungen Bruder mit Eincription in derselber Jahre nach Kaschau geschickt. Ein neue Possessor hatte sich den Buch verfügt, aber weil er in halben Jahrhundert wahrscheinlich in Debrecen gestorben sei, gibt es das Band im Bestand der Reformierten Kollegiums.

LAUF JUDIT

Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör*

*A középkori magyar passióhagyomány nyomai
a 18. századi kegyességi irodalomban*

Középkori nyelvemlék-kódexeink közül több is tartalmaz olyan későbbi lapszé-
li bejegyzéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy ezeket a kódexeket a későbbi
századok során is használták. Rendszeresen olvasták, sőt jóval később, még
a 17–18. század folyamán is másolták őket.¹ Az is ismeretes, hogy az *Érsekúj-
vári kódex* azon passióelmélkedéséből hiányzó levél szövegét, amely Krisztus
kínzóeszközeit – arma Christi – taglalja, a 17–18. század fordulóján pótolták.²
Olyan szövegeket azonban, amelyeknek eredetije és későbbi másolata egyaránt
fennmaradt volna, egészen a legutóbbi időkig nem sikerült találni. Nyilvánvaló
pedig, hogy ilyen jellegű szövegek meglete számos olvasmány- és kegyességtör-
téneti tanulsággal szolgálhat, középkori irodalmunk recepciótörténetéről is sok
mindent elárulhat, s a nyelvtörténeti, nyelvfejlődési kutatásoknak is páratlanul
érdekes forrásait jelentheti.

Ezért számított jelentős eredménynek, amikor egy 18. század eleji nyomtat-
ványban két, azonos kódexből származó nyelvemlékünknek, a *Piry-hártyának* és
a *Máriabesnyői töredéknek* a szövege is felbukkant. Erről egy korábbi tanulmá-
nyomban már részletesen beszámoltam, és közzétettem a szövegek 15. század
végi és a 18. század eleji változatát is.³ Bevezetésként röviden összefoglalom
eddigi eredményeimet.

* A tanulmány az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoportban készült. Ennek a ta-
nulmánynak kéziratos változatára hivatkozik bevezető tanulmányában az *Érsekújvári kódex* 2012-
ben megjelent faksimile kiadása. Vö. *Érsekújvári kódex 1529–1531*, A bevezetést írta Madas Edit
és Haader Lea, Bp., 2012, Tinta Kiadó, 18, 19 (Régi Magyar Kódexek, 32).

¹ A legjellegzetesebb példák: a Cornides-kódexben: „ez az legelső Példa az kit kelim” = *Corni-
des-kódex*, Hasonmás és kritikai szövegkiadás, közléteszi, jegyz. és sajtó alá rend. Bognár András,
Levárdy Ferenc, Bp., 1967, 417, 778. (Codices Hungarici, 6); a *Példák könyvében*: „ez is hozza valo
ezt is lekel irnya” = *Példák könyve*, Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyz. ell., bev. és sajtó alá
rend. Bognár András, Levárdy Ferenc, Bp., 1960, 61, 190 (Codices Hungarici, 4).

² *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 35r–35v. Volf György az írást a 17. századra datálta. Vö.
Érsekújvári Codex, Közléteszi VOLF György, Bp., 1888, I. VOLF György előszava: VI. (Nyelvem-
léktár, 9). – Itt szeretnék köszönetet mondani Földesi Ferencnek, aki a másolás idejét pontosította;
véleménye szerint a 17. század második felében, illetve a 18. század elején egészíthették ki a passió
szövegét.

³ LAUF Judit, *Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése, A Piry-hártya egykori kó-
dex és a Makula nélkül való tükör* = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 234–255; Uő., *Egy középkori*

Újfalusi Juditnak, a nagyszombati klarisszák főnöknőjének könyvéről, az 1712-ben napvilágot látott *Makula nélkül való tükör*ről van szó, „melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szüléinek életét, úgy keserves kinszenvedését adgya elé”. Ebben a műben a két említett nyelvemléknek,⁴ amelyek Krisztus kinszenvedésének történetéből őriznek három epizódot, sokkal hosszabb részleteit lehetett azonosítani, mint amennyi a fennmaradt töredékeken ma megtalálható. Ezt a Getszemáni kertben Jézus imája közben játszódó, a bibliai történetet kibővítő három jelenetet a szakirodalom⁵ „égi pör”-nek, „prófétajáték”-nak és „arma Christi”-nek nevezi. Ezek a *Makula nélkül való tükör*ben is olvasható, enyhén stilizált, az eredeti, 15. század végi állapottal mégis szorosan egyező szövegrészek nem találhatók meg Újfalusi Judit *Makula nélkül való tükör*höz felhasznált forrásmunkájában, a német kapucinus szerzetes, Martin von Cochem *Das grosse Leben Christi* cseh nyelvű fordításában.⁶ Ezen tény – és számos kodikológiai érv – alapján sikerült bizonyítani, hogy a *Makula nélkül való tükör* szerzője, Újfalusi Judit, miközben művét írta, felhasználta a nagyszombati klarissza kolostorban rendelkezésére álló *Piry-hártya* mára már elveszett anyakódexét, vagy annak egy későbbi másolatát. Beigazolódott, hogy a cseh fordításban nem található, de a magyar változatban föllelhető szövegek a *Piry-hártya* kódexéből vagy esetleg annak másolatából kerültek a nyomtatványba. Ezzel a felfedezéssel végül a *Makula nélkül való tükör* segítségével a két nyelvemléktöredék egykori kódexének szövegéből 14, mára már elveszett, összefüggő levelet sikerült rekonstruálnom.

Ez a felfedezés adta az indítást a további kutatáshoz: kigyűjteni a *Makula*

nyelvemlék, a *Piry hártya* kódexe ismeretlen szövegének felbukkanása a kegyességi irodalomban = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28., szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka. Miskolc, 2012, Miskolci Egyetem BTK, 377–384. Ezekben a tanulmányokban részletesen kitértünk Újfalusi Judit életére, munkásságára és a nyelvemlékek sorsára. Ezért a jelen tanulmányban ezekről a kérdésekről már csak a szükséges mértékben esik szó.

⁴ *Piry hártya*, Közzéteszi, Katona Lajos, Bp., 1908, Magyar Tudományos Akadémia, 43, 357–360. (Nyelvemléktár, 15); JABLONKAY GÁBOR, *A máriabesnyői töredék* = *Magyar Nyelv*, 1910, 20–25.

⁵ KEDVES Csaba, *Magyar nyelvű drámatöredék a 15. század végéről* = *A magyar színház születése*, Az 1997. évi konferencia előadásai, Szerk. Demeter Júlia, Miskolc, 2000, Miskolci Egyetem, 200–209; TÓTH Péter, „Rendelj nékem más halált!” *Krisztus apokrif imája a Getszemáni kertben* = *Vallástudományi Szemle*, 2009, 4, 27.

⁶ Már Vida Tivadar is utalt rá, aki a *Makula nélkül való tükör* forrását azonosította, hogy a magyar nyelvű nyomtatványt nem lehet egyszerű fordításnak tekinteni; Újfalusi Judit több helyen átdolgozta Martin von Cochem sok német kiadást megért, *Das grosse Leben Christi* című művének 1698-ban készült cseh fordítását: KOCHEMU, Martin z, *Veliký život Pána a Spasitele našeho Krista Ježíše a jeho nejsvětější a nejmilejší matky Marie Panny*, Praha, 2007, Argo, Kritikai szövegkiadás; Vö. VIDA Tivadar, *Makula nélkül való tükör* = *Magyar Könyvszemle*, 1967, 250–253. – Később Kedves Csaba rátalált a *Piry-hártya* és részben a *Máriabesnyői töredék* szövegére a *Makula nélkül való tükör*ben, de csak közös szöveg hagyományt feltételezett a nyelvemlékek és Újfalusi Judit munkája között. Az ő felfedezése szolgáltatta az alapot ahhoz, hogy a nyelvemlékek és a *Makula nélkül való tükör* közötti viszonyt újraértelmezzem Vö. KEDVES 2000, i. m. (5. jegyzet).

nélkül való tükörből azokat a részeket, amelyek Újfalusi Judit forrásában, Cochem művének cseh nyelvű fordításában nem találhatók meg, mivel ezek nagy valószínűséggel további nyelvemlék szövegeket őrizhetnek. A cseh fordítást Kovács Eszter vetette össze a magyar *Makula nélkül való tükörrel*, s egy összehasonlító táblázatot készített az összes olyan szövegrészletből, amely csak a magyar Krisztus életrajzban olvasható.⁷ A táblázatból kiderült, hogy Újfalusi Judit, miközben cseh nyelvből fordította Jézus életét, kisebb rövidítésektől eltekintve híven követte az eredetit egészen addig, amíg Krisztus passiójához nem ért. Ettől kezdve élt „írói szabadságával”, az eredeti művet új fejezetekkel egészítette ki, a meglévő fejezeteket pedig gyakran át is írta. Ez az „írói szabadság” azonban egy erősebb kötelék következménye volt. A nagyszombati apáca, Újfalusi Judit saját rendjének és rendházának évszázadokon keresztül átívelő élő hagyományát szötte bele a klarisszák legfőbb olvasmányába, Krisztus szenvedéstörténetébe.

A kutatás logikus folytatásaként kínálkozott tehát a *Makula nélkül való tükör* „önálló” részeinek további forrásait a magyar nyelvű passióhagyományban keresni. A feltételezés helyesnek bizonyult. Nyelvemlékkódexeink passiótörténeteinek nagy száma is jelzi, hogy Krisztus szenvedéstörténetének milyen fontos és meghatározó szerepe volt kolostori irodalmunkban. Közülük az *Érsekújvári kódex* egyik passiótörténetében és két húsvéti beszédében sikerült párhuzamos helyeket találni a *Makula nélkül való tükör* megfelelő helyeivel.

Jelen tanulmányomban ezeket az újonnan azonosított egyező szövegrészleteket vizsgálom, Kovács Eszter összehasonlító táblázatára támaszkodom (l. a mellékelt táblázatot). Az egyezések elemzése számos kegyességtörténeti tanulsággal is jár, és alkalmat teremt, hogy magyarázatot keressek arra is, vajon a kompilálás technikái hogyan kovácsolhatták össze egy egységgé az egyházi műveltség nyelvén kettős, latin és magyar hagyományát.

Az *Érsekújvári kódex* és a *Makula nélkül való tükör* párhuzamos helyei két csoportba oszthatók: az elsőbe az *Érsekújvári kódex*szel szorosan egyező, enyhén stilizált szövegek a *Makula nélkül való tükör*ben, a másodikba pedig a nyelvemlék és a nyomtatvány egymáshoz közel álló szövegei, amelyek nem származtathatóak csak és kizárólag egymásból.

⁷ Kovács Eszter, *A Makula nélkül való tükör cseh forrása = Misztika a 16–18. századi Magyarországon*, Szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, 2013, PPKE, 177–188. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 5, sorozatszerk. Szelestei N. László). Ugyanerről cseh nyelven: *Kniha jako trezor. Autentických středověkých a raně novověkých, českých a maďarských textů v díle Judity Újfalusi = Bibliotheca Antiqua* (red. Rostislav Krušínský), Olomouc, 2012, 145–154; L. még: KOVÁCS Eszter, LAUF Judit, *Maďarské rukopisy a české tlače ako čítanie Judit Újfalusi = Studia Bibliographica Posoniensia* 2012, Univerzitná knižnica v Bratislave, 97–112. Frauhammer Krisztina Kovács Eszter kutatásával párhuzamosan néprajzi kutatásaihoz a német változatot hasonlította össze a *Makula nélkül való tükörrel*. Vö. FRAUHAMMER Krisztina, „Olvasás által imára buzdítani” Martin von Cochem Krisztus-életrajzának magyarországi utóélete = *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, Szerk. Bogár Judit, Piliscsaba, 2012, PPKE, 113–125. (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 3, Sorozatszerk. Szelestei N. László).

1. Az *Érsekújvári kódexszel szorosan egyező, enyhén stilizált szövegek a Makula nélkül való tükörben* (Nagyhétfői vacsora Márta házában; ácsjelenet)

Az *Érsekújvári kódex* négy, különböző passiófeldolgozása közül csak az ún. devóciós passióban találhatók olyan részletek, melyek a *Makula nélkül való tükörben* is olvashatóak. A kódexnek ez a passiója egy olyan szövegcsaládba tartozik, amelyik hét nyelvemlékkódexünk passiótörténetével is szoros rokonságot mutat, de közülük mindeddig egyiknek sem sikerült pontos vagy legalábbis nagyon közeli latin forrását meghatározni.⁸ Az *Érsekújvári kódexben* található elmélkedés fölött a következő, akár megtévesztőnek is tekinthető cím áll: „passio Domini nostri Iesu Christi secundum Mattheum”.⁹ Ez a Máté evangéliumára hivatkozó változat Jézus kínszenvedését virágvasárnap hajnalától az Úr koporsóba tételéig mondja el. Az evangéliumi szakasz már-már követhetlenné válik a Bibliából nem ismert, a ferences misztikához köthető jelenetek sűrűjében. A cél nemes, az ilyen formán kialakult elmélkedés arra törekszik, hogy a hallgatók minél jobban átélhessék, részeseivé válhassanak Krisztus kínszenvedésének. A devóciós érzelmeket mindjobban elmélyíteni szándékozó jelenetek közül kettőt a *Makula nélkül való tükörben* szinte ugyanabban a szövegváltozatban találunk meg. Az egyik különálló fejezetet is kap, melynek címe „Miként kérték Kristus Urunkat Nagy Hetfőn, hogy ott Márta házában egye-meg a’ Húsvéti Bárányt (58. része)”.¹⁰ Ebből a részből megtudjuk, hogy hétfő este Krisztus Bethániába ment, és ott Márta házában Szent Anyjával és tanítványaival együtt vacsorázott. Miközben Magdolna főltszolgált nekik, kérte Jézust, maradjon velük húsvét ünnepére. Mikor Szűz Mária kettesben maradt fiával, ő is kérlelte, ne menjen Jeruzsálembe. Jézus az Atya akarására hivatkozva, miszerint az emberi nemzetet meg kell váltania, megtagadta a kérést. Erről a hétfő este történt jelenetről egyáltalán nem értesülünk Cochem Krisztus életrajzából. Ez az utóbbi rész tehát Újfalusi Judit betoldása. Több nyelvemlék-kódexünk közül még a *Weszprémi-kódex* ír

⁸ Az *Érsekújvári kódex* devóciós passiójával a következő nyelvemlékek passiótörténeteiben találunk tartalmi és szövegparhuzamokat. Ezeket legutóbb Madas Edit foglalta össze: „WinklerK. 137–234 és NádorK. 143–307 egymással azonos fordítás, DebreceniK. 607–624, WeszprémiK. 1–112 is rokon velük, de más fordítás. DöbrenteiK. 1–13; Apork 157–186. LobkowitzK. 153–174 és DebreceniK. 305–326 egymással azonos fordítása (Bonaventura)”, ez utóbbi kettő kissé távolabb áll az általunk említett devóciós passióktól. Vö. *Érsekújvári kódex 1529–1531*, A bevezetést írta Madas Edit és Haader Lea, Budapest, 2012, Tinta kiadó, 32 (Régi Magyar Kódexek, 32); L. még VARGHA Damján, *Kódexeink Mária siralmai*, Budapest, 1899, Stephaneum Nyomda.

⁹ *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 39r–50v.

¹⁰ ÚJFALUSI Judit, *Makula nélkül való tükör Melly az üdvözítő Jesus Kristusnak, és szent Szűz léinek életét, úgy keserves kinszenvedését, és halálát adgya elé*, Nagyszombat, 1712, 260–261; *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 40v–41r. A jelen tanulmány nem engedi meg az összehasonlító szövegek teljes terjedelemben való közlését, de az *Érsekújvári kódex* friss faksimile kiadása rendelkezésre áll, és hozzáférhető a *Makula nélkül való tükör* 1712-es kiadása is.

a Márta házában történt nagyhétfői eseményekről, de az ott található szöveg távol áll az *Érsekújvári kódex*től és a *Makula nélkül való tükörtől* is.¹¹

Tovább követve az *Érsekújvári kódex* devóciós passiójában nagykeddtől nagypéntekig az eseményeket, sorban, mozaikszerűen tűnnek fel olyan motívumok, melyek a nyomtatvánnyal szoros tartalmi egyezést mutatnak. Szövegegyezésről azonban ezekben az esetekben szó sincs. Mígnem elérünk nagypéntek egy jelenetéig, s legnagyobb meglepetésünkre szinte szóról szóra ugyanazt olvassuk, amit a *Makula nélkül való tükör*ben is. Ez az úgynevezett ácsjelenet. A „Miként Urunk Jesus meg-fogását a Szűz Máriának hírré vitték (78. része)” című fejezetben Újfalusi Judit követi a cseh szöveget, de a fejezet végéhez még hozzáfűz egy epizódot. A Márta házában kétségek közt gyötrődő Szűz Máriának Szent János, Jézus legkedvesebb tanítványa hírül viszi, hogy fiát Jeruzsálemben elfogták. Nagy sírások közepette az Istenanya az asszonyokkal és Jánossal elindul a városba, hogy még életben találja Jézust. Eddig tart a cseh változat. A *Makula nélkül való tükör*ben a következő betoldást találjuk:

„De mikoron a Várasban mennének, a szél a lámpássokat el fújá, és világ gyújtásért egy házhoz bé-menének, és ott láták hogy egy Ács kereszt fákat csinál. Monda a Szűz Maria Magdolnának: Edes leányom kérlek kérdezd-meg kinek csinállya ez kereszt fákat? és meg-kérdvén, mondá az Ács hogy a ketteit két Tolvajnak, a harmadikát a Názareti Jesusnak, kit csak ezen éjjel fogtak meg. Ezt midön hallotta vólna a Szűz Maria, a kereszt fára borúla, és sirva mondgya vala: Fiam, Fiam, én gyengeséges Fiam, Fiam Jesus, honnét érdemletted ezt? lám senkinek nem vétettél. De látván az Acs hogy nem dolgozhatna, ki-taszigálá a Szűz Mariát, mert fél vala a Sidó Fejedelmektül. Oh ember gondold-meg micsoda keserüséget vallott akkor az édes Szűz Maria.”¹²

Az *Érsekújvári kódex*en kívül egyetlen nyelvemlékünkben sem találkozunk ezzel az apokrif jelenettel. De két középkori, bizonyíthatóan a magyarországi latin írásbeli hagyományból táplálkozó forrásunkban igen: a *Sermones Dominicales*ban, és az OSZK Cod. Lat. 279 jelzetű kódexben. A latin változatok azonban egymásnak és a magyar változatnak is csak szövegvariánsai, egymásból eredeztetni őket nem lehet.¹³

¹¹ *Weszprémi-kódex, XVI. század első negyede*, A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, A bevezetést és a jegyzeteket írta PUSZTAI István, Bp., 1988, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 10r–11r. (Régi Magyar Kódexek, 8)

¹² ÚJFALUSI 1712, i. m. (10. jegyzet) 340; *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 47r.

¹³ Az ácsjelenet latin nyelvű változata az OSZK, Cod. Lat. 279 jelzetű kódexében, 18^v: „Contingit autem lumen per ventum extinguí propter quod nimium sunt contristati. Quia non erat licitum mulieribus sine lumine in nocte per plateas ambulari. Respiens autem Magdalena vidit lumen apud quendam domum et petivit dominam, ut illic divertentur. Et ecce in domo illa quidam carpentarius faciebat tres cruces. Ingressa autem sunt, ut se calefacerent, et lumen accenderent. Cumque

A fentebb elmondottakat így foglalhatjuk össze: az *Érsekújvári kódex*ben van egy olyan passió, amely passió két jelenetének a kánoni evangéliumokból nem ismert szövege enyhén stilizált változatban és egészen más szövegkörnyezetben a *Makula nélkül való tükör*ben is olvasható. Mi következik, következhet ebből? Vajon az *Érsekújvári kódex* is, mint a *Piry-hártya* kódexe vagy annak egy másolata ott volt Újfalusi Judit asztalán, amikor a *Makula nélkül való tükör*t írta?

Kiindulópontom az volt, hogy az *Érsekújvári kódex* és a *Makula nélkül való tükör* Krisztus életrajzának párhuzamos helyei sehol sem alkotnak hosszabb összefüggő szöveget. Amint a fentiekből látható, csak mozaikszerűen villannak fel a nyomtatványban. Ellentétben a *Piry-hártya* és a *Máriabesnyői töredék* segítségével rekonstruált 14 összefüggő levéllel, amelyet lényegében folyamatosan követ a *Makula nélkül való tükör* szövege. Mindez arra mutatott, hogy Újfalusi Juditnak nem az *Érsekújvári kódex* szolgálhatott forrásául, hanem egy olyan, még korábbi kódex, mellyel az *Érsekújvári kódex* is kapcsolatban állhatott. Mivel a *Piry-hártya* kódexéből 14 levélre való összefüggő jelenetsort sikerült rekonstruálni, valószínűnek tűnt, hogy ez maga a *Piry-hártya* kódexe lehetett. De a következő tények megcáfoltak. Újra bebizonyosodott, milyen szoros egységet alkot a textus (a szöveg) és a materia (a kódex teste), s mennyire elválaszthatatlanok egymástól. Amikor az *Érsekújvári kódex*et kezembe vettem és alaposan átvizsgáltam, feltűnt, hogy a szóban forgó nagyhétfői vacsora és az ácsjelenet elejét egy kereszttel, a végét pedig egy duplakereszttel, valamikor a későbbi használat során megjelölték (l. képmelléklet). Ez nem lehet véletlen. A fentebb elmondottak alap-

essent ibi, vidit beata Virgo cruces predictas parari. Et dixit Magdalene: Carissima filia interroga quid et cui facit istas cruces. Et cum responsum fuisset, quod Christus captus esset, qui crastina die crucifigi iret. Et cum eo duo latrones sunt crucifigendi. Ideo commissum est mihi sub capitali summa parare eis cruces. Mox cum hec audisset Virgo benedicta amens facta, tandem quesivit, que fieret Christi Ihesu. Et inde ostendit ei maiorem. Hec, inquit, erit crux eius. Tunc Maria complexus crucem et deosculans dicebat: O dura crux, queso, ut si interficis filium et matrem, queso te, suscipe et contentare mecum, noli suscipere filium meum. Cum hec et similia diceret, mulieres volentes eam remove et non poterant. Tunc iratus carpentarius, quia non sinebat operari eum pre fletu et amplexu, eiecit eos de domo sua.” Ennek a kódexnek a latin nyelvű szövegvariánsa az *Érsekújvári kódex* szövegváltozatához közelebb áll, mint a *Sermones Dominicales* két fennmaradt latin kódexének a *Sermo optimus de passione domini nostri Ihesu Christi* címet viselő beszédének szövegváltozata. Vö. *Sermones Dominicales, Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, Bevezetéssel és szótárral ellátta Szilády Áron, II. kötet, Bp., 1910, Magyar Tudományos Akadémia, 114–115. Vö. KARDOS Tibor, *Régi magyar drámai emlékek*, I. kötet, Bp., 1960, Akadémiai Kiadó, 102. Bálint Sándor Kardos Tibor nyomán később a *Makula nélkül való tükör*ben és a magyarországi néphagyományban is fellelte az ún. ácsjelenet nyomait. Vö. BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösd*, Budapest, 1989, Szent István Társulat, 243–244. Az OSZK Cod. Lat. 279 jelzetű kódexére Tóth Péter hívta föl a figyelmemet, amelyet ezúton is nagyon köszönök. A *Sermones Dominicales* fent említett beszédének forrásával foglalkozó tanulmányában az OSZK Cod. Lat. 279. jelzetű kódexére is hivatkozik: TÓTH Péter, FALVAY Dávid, *Jakab Apostoltól Bonaventúráig, Egy ál-apokrif a Sermones dominicales passiók beszédében = Magistrae discipuli*, Tanulmányok Madas Edit tiszteletére, Szerk. Nemerikényi Előd, Bp., 2009, Argumentum Kiadó, 313–340.

ján bizonyosak lehetünk abban, hogy Újfalusi Judit jelölte ki ezeket a részeket másolásra, azaz magából az *Érsekújvári kódex*ből emelte át a *Makula nélkül való tükör*be. Vagyis első ízben sikerült olyan másolásra kijelölt nyelvemlékszöveget találni, amelyeknek későbbi másolatát is ismerjük. Ezek után azt is biztosan állíthatjuk – erről sem volt eddig tudomásunk –, hogy a 18. század elején az *Érsekújvári kódex*et még mindig a nagyszombati klarisszák kolostorában őrizték.¹⁴

A *Piry-hártyáról* írott tanulmányomban arra az eredményre jutottam, hogy Újfalusi Judit az általa csehből fordított Krisztus életrajzba fontosnak tartotta belemásolni a magyar hagyományban erősen meggyökerezett, a Cochem művéből hiányzó jeleneteket. A magyar hagyományon nevelkedett nagyszombati apáca e nélkül nem érezte teljesnek Krisztus kínszenvedésének leírását. Ugyanígy járt el az *Érsekújvári kódex*szel, csak itt nem hosszabb egybefüggő szövegrészt szőtt bele munkájába, hanem rövidebb részleteket. E két részlet közül azonban az ácsjelenetnek – amint fentebb már szó esett róla – latin nyelvű variánsai is ismertek a magyarországi passióhagyományban.

Ez a megfigyelés magyarázatul szolgálhat arra a kérdésre is, hogy a fentebb említett, ugyanazon szövegcsaládhoz tartozó hét nyelvemlék-kódex passiójelenetei miért nem vezethetők vissza egy közös forrásra, miért nem tekinthetők egy bizonyos latin szöveg eltérő fordításainak. A kódexek passiójelenetei nagyon közel állnak egymáshoz, de ugyanazokat a motívumokat más-más módon írják le, szerkesztik egybe. Ezek a motívumok eredetileg nyilván latin forrásokon alapultak. Majd a latin szövegeknek különféle latin és magyar variánsai is létrejöttek szóban és írásban, s egy idő után a latin minták már együtt élhettek a magyar változatokkal, s a kódexírók az egész anyagot saját aktuális céljaiknak megfelelően alakították át, és a rendelkezésre álló magyar szövegeket is beépítették az általuk különböző forrásokból mozaikszerűen egybeszerkesztett passiókba. Újfalusi Judit is így járt el. Az általa követett idegen nyelvű minta szövegébe beleszötte a magyar tradíció különböző elemeit. Így történhetett ez már a 15–16. században is, a különböző nyelvemlék-passiók összeállítói ehhez hasonló gyakorlatot folytattak, műveiket nyelvre való tekintet nélkül, különböző forrásokból mozaikszerűen szerkeszthették egybe.

Példa és egyben bizonyíték erre az ácsjelenet szoros szövegegyezést mutató két magyar változata az *Érsekújvári kódex*ben és a *Makula nélkül való tükör*ben, és a tőlük messzebb álló két latin szövegvariáns. Ezzel magyarázható, hogy az előttünk álló nyelvemlék-passiók egészének forrását nem találjuk. Már Kardos Tibornak is föltűnt a latin és magyar nyelvű passiók szoros összefonódása, s Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkássága hátterében is erőteljes magyar nyelvű passióhagyomány működését feltételezte, amikor így írt: „Azonban kó-

¹⁴ *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 18. Ugyan az *Érsekújvári kódex* más helyein is találunk későbbi használatra utaló jeleket, a lapszámen keresztet is, de azok jól elkülöníthetők Újfalusi Judit itt bemutatott jelöléseitől.

dexeink magyar nyelvű passió-szövegei arra mutatnak, hogy már e két drámai szerző maga is egy erőteljes irodalmi műfaj sodrában írta műveit.” Az itt elmondottak, még akkor is, ha véleményünk szerint nem feltétlenül drámáról van szó, az ő megállapítását is szilárdabb alapokra helyezik.”¹⁵

2. Az *Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör egymáshoz közel álló, de nem egymásból származtatható szövegei* (a feltámadt Krisztus megvigasztalja Szűz Máriát; Lencinus és Garinus levele Nikodémus evangéliumából)

Ezek után áttérünk a *Makula nélkül való tükör* azon részeire, melyek az *Érsekújvári kódex*szel közeli rokonságban állnak, de nincs olyan mérvű szoros szöveg-egyezés köztük, mint az első pontban leírt esetben. Újfalusi Judit a nagypénteki ácsjelenet betoldását követően apróbb eltérésektől eltekintve a továbbiakban híven tolmácsolja Cochem művét egészen Krisztus koporsójának őrzéséig: „Mint őriztetett Urunk Jesus koporsója, és Jóseff, Nicodémus meg-fogásokrúl (108. rész)”. Ettől kezdve azonban újra megsokasodnak az eltérések a magyar és a cseh nyelvű nyomtatvány szövege között. Már a húsvéti időszakban járunk, a kereszthalállal befejeződött Krisztus passiója. Az *Érsekújvári kódex*nek a *Makula nélkül való tükörrel* – amint láttuk – részleteiben szoros szöveg-egyekezést mutató devóciós passiója a mi vizsgálódásunk szempontjából még egy igen érdekes, reményt sugalló zárómondatral fejeződik be: „Es mykort ywtottak walna nag’ zombatra, meg ielehnek [Jézus] az ő zent annyának es meg wygasztala ewteth amen amen”.¹⁶ Ez a devóciós passió végén is említésre méltónak tartott nagyszombati „vigasztaló jelenet” olyan mértékben volt jelen a magyar hagyományban, hogy közel azonos szövegváltozatban, de eltérő szövegkörnyezetben az *Érsekújvári kódex* két húsvéti beszédébe és a *Makula nélkül való tükör* 109. részébe is belekerült: „Urunk Jesus halottaiból feltámadásáról, és mint jelent-meg az ő Sz. Annyának.”¹⁷ Szűz Mária és Jézus antifónákból és bibliai részletekből megkomponált lírai dialógusa a magyar hagyományban folyamatosan jelen lévő Mária-síralmak szépségét idézi, és többszörös előfordulása bizonyítja, milyen fontos részévé vált a magyarországi passióhagyománynak.¹⁸ Már Vargha Damjának feltűnt, hogy ez a jelenet

¹⁵ KARDOS 1960, i. m. (13. jegyzet) 109; Bálint Sándor a következőképpen írt erről a kérdésről: „Kardos előfordulásuk számával együtt 19 jelenetben állította össze a *Sermones Dominicales*, Temesvári Pelbárt, Laskai Ozsvát latin, illetőleg említett magyar kódexeink passiójeleneteit. Ezeknek jelentős részét a kánoni evangéliumokban nem találjuk. Forrásuk az apokrifokban, középkori látomásokban, obszerváns szerzők épületes műveiben található meg. Nem szabad az íratlan jámborság mindenkor iahletéséről sem megfeledkeznünk.” Vö. BÁLINT 1989, i. m. (13. jegyzet) 238.

¹⁶ *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 50v.

¹⁷ *Hwswnetnak zentseges yneperöl valo predicacio*. L. *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 60r–60v (121–122); *Hwswnet ynnepenek ewangelyoma*. L. *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 282r–v (565–566); *Makula nélkül való tükör* i. m. (10. jegyzet) 458–459.

¹⁸ A Mária-síralmak tovább hagyományozódásáról l. KILIÁN István, *Régi magyar Mária-síralmak = Nyelv – irodalom – társadalom*, A 2005. december 8–9-én a *Felvidék szerepe a magyar tudományosságban* címmel a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok

a kódex egymástól teljesen független két húsvéti beszédébe is beleágyazódik.¹⁹ Madas Edit később részletesen elemezte a párhuzamos szövegeket, s Temesvári Pelbárt II. húsvéti beszédében latin variánsukra is rátalált.²⁰ Úgy vélte, nem Pelbárt a forrás, aki „valószínűleg ugyanazt a [latin] szöveget formálta át a maga szárazabb, késő skolasztikus stílusára”. Ő a két magyar változat esetében két különböző fordítást feltételezett. A *Makula nélkül való tükör*ben meglelt harmadik szövegvariáns azonban tovább árnyalja a képet. Ebben olyan mondatok is felbukkannak, melyek csak Pelbárt latin változatából voltak ismeretesek. Például meghatározza az esemény helyét: „Gáriel Archangyal, hogy hirdesse meg Szent Annyának az ő fel-támadását, a ki sok sereg angyalokkal a Szent Szüz kamrájában meg-jelenék”; továbbá Mária keserves fohászkodása csak Pelbártnál olvasható mondattal egészül ki: „Jöjj el oh én szerelmes Fiam! Hadd lássalak dicsőségessen-is: a mint láttalak a kinokban”.²¹ Ezt az új adatot figyelembe véve is azt kell mondanunk, a három magyar változat nyelvi megformálását tekintve mégis szoros rokonságban áll egymással. Mindhárom teljesen más szövegkörnyezetben helyezkedik el. Tehát ugyanazzal a jelenséggel állhatunk itt is szemben, mint az első pont esetében; vagyis a magyar hagyományban erősen meggyökerezett motívumot kompilálják bele újonnan született vagy másolt munkájukba a szerzők vagy összeállítók. De amint a példa mutatja, egyre messzebb kerülnek egymástól a leírt, és ebben az esetben valószínűleg a szóbeli hagyományban is élő szöveg-változatok. Csak ezzel magyarázható az a fajta keveredés, ami a három szöveg között megfigyelhető. Annál is inkább bizonyos ez, mivel az *Érsekújvári kódex*ben a két húsvéti beszéd közül a devóciós passiót közvetlenül követő húsvéti beszédben ezt a „vigasztaló jelenetet” is másolásra jelölte ki Újfalusi Judit, mint ahogyan a devóciós passió fentebb ismertetett két jelenetét.²² Az itt olvasható Mária és Jézus dialógusát azonban – amint a szövegek összehasonlításából kitűnt – szabadabban kezelte, mint a nagyhétfői vacsorát és az ácsjelenetet. Nagyon valószínű, hogy ebben a kolostor erős élőszóbeli hagyománya játszhatott szerepet.

A fentiekkel még mindig nem merítettük ki a *Makula nélkül való tükör* és az *Érsekújvári kódex* közötti szövegegyezéseket. Újfalusi Judit a Jézus sirbatételét

Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke által szervezett konferencia előadásai, Szerk., Bárczi Zsófia, Vančóné Kremmer Ildikó, Nyitra, 2007, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 163–181.

¹⁹ VARGHA 1899, i. m. (8. jegyzet) 127–133.

²⁰ MADAS Edit, *Adalékok az Érsekújvári kódex sermoihoz = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Az Országos Széchényi Könyvtár 1986. február 13–14-én rendezett konferencia előadásai, Szerk. Szelestei N. László, Budapest, 1989, OSZK, 210, 218–222. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, Új sorozat, 3).

²¹ *O amantissime nate mi, te pridem vidi plagis repletum seivissimis, utinam iam viderem gloriosum* (Pelbartus de Temeswar: Sermones de tempore. Dominica Pasce, Sermo II). Vö. MADAS 1989, i. m. (20. jegyzet) 222.

²² Az *Érsekújvári kódex*ből a *Makula nélkül való tükör*be került szövegbetét jelölése ebben az esetben első ránézésre félrevezetőnek tűnt. Ugyanis a másolásra szánt szöveg elejét jelölő keresztet Újfalusi Judit az *Érsekújvári kódex*ben nem közvetlenül a szöveg mellé írta, hanem az előző oldalra (59v), egy vonalba a következő oldal bemásolására szánt szövegével (60r).

követő események során – mint ahogyan a nagyheti eseményeknél is nyomon követhettük –, itt is részben átalakítja, részben kiegészíti a német kapucinus művét. A *Makula nélkül való tükör* 118. fejezete után öt olyan egymást követő fejezet következik (119–123. rész), amelyek közül egyik sem olvasható Cochem eredeti művében. Ezeknek a szövegeknek az ősforrását egy, a középkorban igen elterjedt apokrif evangéliumban, Nikodémus evangéliumában sikerült megtalálni.²³ A 2. században eredetileg görögül megírt, majd hamarosan latinra fordított, de nem kanonizált evangélium Krisztus kinszenvedésének, halálának, föltámadásának történetét és pokolra szállását mondja el.

Nikodémus evangéliuma sehol másutt nem bukkan elő a nyelvemlékeinkben, csak az *Érsekújvári kódex*nek abban a húsvéti prédikációjában, amelyben a keresztrel megjelölt „vigasztaló jelenet” is megtalálható. A devóciós passiót közvetlenül követő „Húsvétnek szentséges innepéről való prédikáció” nagy része – amint azt Timár Kálmán korábban már azonosította – Nikodémus evangéliumának kivonata.²⁴ Mivel Újfalusi Judit, amint a fentiekből kiderült, az *Érsekújvári kódex* devóciós passiójából és a szóban forgó húsvéti prédikációból is másolt át jeleneteket készülő művébe, joggal feltételezhettük, hogy Nikodémus evangéliumának részletei ugyancsak a kódexnek ebből a húsvéti beszédéből kerültek át a *Makula nélkül való tükör*be. Mindezt megerősíteni látszott az, hogy az *Érsekújvári kódex*ben megtalálható a *Makula nélkül való tükör* 122. részében olvasható, a Jézussal együtt föltámadt Lencinus és Garinus Annáshoz, illetve Kaifáshoz írott levelének nagyon közelálló szövegváltozata. Ugyan a fentebb vizsgált „nagyszombati vigasztaló jelenet”-hez hasonlóan itt sincs olyan mérvű szoros szövegegyezés, mint az első pontban ismertetett esetekben (vö. Márta házában elköltött vacsora, illetve ácsjelenet), de mindenképpen kimutatható a két magyar forrás szövegének szoros összetartozása, közel azonos fordítása.²⁵ Annak ellenére is állíthatjuk ezt, hogy Újfalusi Judit Lencinus és Garinus levelét már nem jelölte meg a korábbiakhoz hasonló kereszttekkel. Nem gondolnánk, hogy Újfalusi Judit feledékenységével állunk szemben. A kérdés ennél sokkal bonyolultabb. Ugyanis a Nikodémus-evangéliumát felhasználó többi rész esetében olyan nagymérvű az eltérés az *Érsekújvári kódex* és a magyar nyelvű nyomtatvány között, hogy a kódexnek ez a húsvéti beszéde semmiképpen sem tekinthető a *Makula nélkül való tükör* forrásának. A Nikodémus evangélium latin változata és a *Makula nélkül való tükör* összevetését figyelembe véve bizonyosak lehetünk abban, hogy a nagyszombati apáca az apokrif iratnak egy teljesebb változatából dolgozott.

²³ TISCHENDORF, Constantin von, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876, Hermann Mendelssohn (2. kiadás), 372–406. Ugyan Cochem művének más fejezeteiben is előfordulnak részletek Nikodémus evangéliumából, de Újfalusi Judit sokkal hosszabb részleteket dolgozott fel az apokrif iratból, mint amennyi Cochem művében megtalálható.

²⁴ TIMÁR Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1926, 269–270.

²⁵ A kódexben vörössel kiemelve: *Az keet ember zava*. L. *Érsekújvári kódex* i. m. (* jegyzet) 54v–58r; ÚJFALUSI 1712, i. m. (10. jegyzet) 496–500.

Ennek nem mond ellent az a tény sem, hogy Lencinus és Garinus Jézus feltámadásáról írott tanúságtevő levele tagadhatatlanul igen szoros szövegegyezést mutat a két magyar forrásban. Sőt, Újfalusi Judit Nikodémus evangéliumának fordítása közben máshol is, szórványosan ugyanazokat a szószerkezeteket, szófordulókat használja, melyek az *Érsekújvári kódex*ben is olvashatóak. Még sincs okunk meglepődni ezen a tényen, ha meggondoljuk, hogy a Nikodémus evangéliumát tartalmazó húsvéti beszéd közvetlenül a devóciós passió után következik. Abban is bizonyosak lehetünk, hogy ezt a beszédet jól ismerte, többször is olvashatta Újfalusi Judit, ugyanis – amint fentebb szó esett róla –, ebben jelölte ki a másolásra szánt „nagyszombati vigasztaló jelenetet”. Tehát az előtte álló, valószínűleg általa jobbnak tartott, nem kivonatolt Nikodémus evangélium másolása, vagy fordítása közben mindenképpen hatnia kellett rá az *Érsekújvári kódex* korábbi szövegváltozatának. Módja volt akár emlékezetből, akár magára a szövegre rátekinve is fölidézni azt.

Mindezeket figyelembe véve egyelőre nyitva marad még a következő kérdés.

Nikodémus evangéliumából milyen nyelvű változat állhatott Judit soror rendelkezésére a nagyszombati kolostorban. Nem zárható ki, hogy a 16. század elején létezett egy kéziratban terjedő magyar fordítás. Emellett – erre Kovács Eszter hívta fel a figyelmemet – ez az apokrif irat a 15. századtól kezdve cseh nyelven számos alkalommal már nyomtatásban is napvilágot látott.²⁶ Tudjuk, hogy a két-nyelvű környezetben felnőtt Újfalusi Judit a *Makula nélkül való tükröt* cseh nyelvből fordította. Ezért könnyen elképzelhető, hogy nemcsak Nymburský fordítása állhatott rendelkezésére a nagyszombati kolostorban, hanem egy cseh nyelvű Nikodémus-evangélium is. Három érv is szól emellett. Az első kettőre ugyancsak Kovács Eszter hívta föl a figyelmemet. Az első, a nagyszombati klarissza apácák brünni tartózkodása. 1683 és 1685 között a nagyszombati klarisszák Thököly hadai elől Morvaországba, Brünnbe menekültek,²⁷ és ott igen jó viszonyt alakítottak ki a morva egyházi és világi előkelőségekkel.²⁸ Lehetséges, hogy később is érkeztek adományként könyvek Morvaországból. Nemcsak a *Veliký život...* első kiadása, hanem például egy cseh Nikodémus- evangélium is érkezhetett onnan. A második érv, hogy a *Makula nélkül való tükör* Nikodémus evangéliumából származó fejezeteinek tagolása, szerkezete a cseh Nikodémus-evangéliumot követi, a fejezetcímek hasonlóak, néhol pontosan megegyeznek.²⁹ Szűrőpróbasze-

²⁶ KOVÁCS, LAUF 2012, i. m. (7. jegyzet) 106.

²⁷ SCHWARCZ Katalin, „Mert ihon jönn asszonyotok és kezében új szoknyák” Források a klarissza rend magyarországi történetéből, Bp., 2002, BTM (METEM) 191.

²⁸ VIDA 1967, i. m. (6. jegyzet) 253.

²⁹ A cseh Nikodémus evangélium és a *Makula nélkül való tükör* megfelelő helyeinek szöveg összehasonlítását Kovács Eszter végzi. L. még: KOVÁCS, LAUF 2012, i. m. (7. jegyzet) 106. Párhuzamos fejezetcímek a magyar és a cseh fordításból: „Miként adott Nicodemus tanácsot, hogy az Jesust az hegyekben keressék, és mint hívták, és fogadták Jóseffet a magok tanácsában.” (120. fejezet) MAKULA nélkül való tükör... 489 vö. „Kterak Nykodém radil Zidům/ aby Pána Krysta na Horách hledali/ a kterak Jozeff nalezen jsa w Arymatyj / y odeslán byl od Zidům do raddy” (11. kap.)

rően néhány olyan pontot is összehasonlítottunk a cseh változattal, ahol vizsgálódásaim során kiderült, a *Makula nélkül való tükör* eltér a latin forrástól. Ezeken a helyeken is több esetben a cseh szöveggel találtunk inkább egyezéseket. Végül fontos adat Újfalusi Juditnak saját közlése kinyomtatott művének címlapján: „Makula nélkül való tükör ...Szüz, szent Klára szerzetében lévő Újfalusi Judith által cseh nyelvből magyar nyelvre fordíttatott”. Lehet, hogy két cseh nyelvű forrásból is dolgozott, és a Nikodémus evangéliumából való betoldásokra is vonatkozik ez a kijelentése? Ennek a kérdésnek eldöntése – vagyis hogy a *Makula nélkül való tükör* szövegének kialakulásában milyen szerepet játszott a cseh Nikodémus-evangélium és a feltételezhető magyar Nikodémus-hagyomány (írott és szóbeli) –, még további alapos filológiai kutatást igényel.

A Makula nélkül való tükör és ismeretlen forrásai

A fent elmondottak alapján tehát kiderült, hogy Újfalusi Judit az *Érsekújvári kódex*ből kereszttel kijelölte magának azokat a szövegrészeket, melyeket a *Makula nélkül való tükör*be szánt. Vagyis módosítanom kell azt a korábbi feltételezésemet, hogy azokat a történeteket, melyeket ma már csak az *Érsekújvári kódex*ből tudunk azonosítani, Újfalusi Judit a *Piry hártya* kódexe passiótörténetének mára már elveszett leveleiről másolhatta. Az elgondolás alapja az volt, hogy az *Érsekújvári kódex*ből csak rövid részek kerültek be Újfalusi Judit munkájába, míg a *Piry hártya* kódexéből egymást logikusan követő leveleket lehetett rekonstruálni.³⁰

Az új adatok, vagyis Újfalusi Judit művének az *Érsekújvári kódex*szel való kapcsolata alapján azonban egyértelművé vált, hogy a szerző párhuzamosan több forrást is felhasznált készülő Krisztus életrajzához. Ezeknek egy részét még nem sikerült megtalálni (l. összehasonlító táblázat 3. oszlop). A táblázatból kitűnik, hogy az általunk azonosított és a még ismeretlen források milyen nagyfokú keveredést mutatnak. Újfalusi Judit rendkívül felkészült, művelt, sokat olvasott, jó stílárís érzékkel megáldott klarissza volt. Nem elégedett meg a cseh nyelvű alapforrással, emlékezetéből felidézhetette korábbi olvasmányait, és ezeket újra elővéve kiválogathatta – amint az *Érsekújvári kódex* jelölései bizonyítják – azokat a történeteket, imádságokat, amelyek a kolostori hagyományba annyira beléivódtak, hogy nélkülük nem érezte teljesnek a magyarul íródo krisztusi szenvedéstörténetet. Hogy mik lehettek még azok az általa ismert művek, melyekből a számunkra egyelőre ismeretlen eredetű szövegeket válogatta, nem tudjuk. Különösebb feltételezésekbe sem szeretnénk bocsátkozni, mivel a nagyszombati apácák könyvjegyzékét sem ismer-

CŽTENJ Nykodemowo...w Olomouci, u Mikuláše Hradeckého, 1651. 18r.; „Miként Lencinus és Garinus, mindenkőről bizonyásgot töttek” 122. fejezet MAKULA nélkül való tükör... 495. vö. Kterak Karynus a Lencyus před zástupem zidowským potwrdili swědectwj swého. (22. kap.) CŽTENJ... 35 r.

³⁰ LAUF 2012, i. m. (3. jegyzet) 382.

jük.³¹ Annyit azonban fontosnak tartunk megjegyezni, hogy az eddig feltárt források, a *Piry-hártya* kódexe és az *Érsekújvári kódex* 18. századi használata bizonyítja, milyen fontos volt az apácák számára a kolostor több évszázados hagyománya.

Így talán nem merész következtetés, ha azt feltételezzük, hogy azok a szövegek is, melyek eredetét nem ismerjük, ugyancsak a középkori magyar hagyományból táplálkoznak. Mivel a *Piry-hártya* kódexéből két, egymáshoz közelálló, de nem egymást követő fejezetet is azonosítottunk a *Makula nélkül való tükörben* (69. és 71. fejezet), könnyen elképzelhető, hogy ugyanebből a kódexből még több olyan, a megmaradt töredékeken nem olvasható történet is bekerült a nyomtatványba, melyeket a táblázatban ma már ismeretlen forrásként vagyunk kénytelenek megjelölni. S ha Újfalusi Juditnak az *Érsekújvári kódex* esetében alkalmazott munkamódszerét figyelembe vesszük, vagyis, hogy a kódex passióelmélkedésből egymástól távolálló és független részeket kompilált készülő Krisztus életrajzába, ennek a feltételezésnek még nagyobb a valószínűsége. Mivel azonban e tanulmány kapcsán az is egyértelművé vált, hogy a német kapucinus műven kívül legalább három forrásból dolgozott Judit nővér, nem zárható ki további források ismerete sem. Természetesen a bemutatott források alapján leginkább olyan nyelvemlékre gondolunk, melyek a klarisszák évszázados megpróbáltatásai során megsemmisülhettek. De a Nikodémus-evangélium ráirányította a figyelmet arra is, hogy Újfalusi Judit akár cseh, illetve latin nyelvű forrásokat is használhatott. S mindegyre úgy volt képes, úgy kompilált a cseh nyelvű Krisztus életrajz magyar fordításába más-más időben készült kódexekből és talán nyomtatott könyvekből is szövegeket, hogy nem bontotta meg készülő művének egységét, sőt ez a mű az elkövetkezendő évszázadok – talán kijelenthetjük – legjelentősebb lelki olvasmányául szolgált a katolikus hívek körében.³² Vagyis a középkori hagyomány folytonossága még a 20. században is tapintható volt.

Végezetül néhány példát szeretnék bemutatni, amelyekből érzékelhetővé válik, mennyire valóságosan voltak jelen és hatották át a klarisszák mindennapjait azok a jelenetek, amelyekkel Újfalusi Judit kipótolta a német kapucinus Krisztus kínszenvedésének történetét. Csáky Éva Franciska (1662–1729), pozsonyi klarissza főnöknő ez idő tájt például így ír imádságos könyvében:

„Az Exercitiumnak első orája eyel 12 órán kezdetik... – az áldomás után, kijöven a kórusból imádkozz a celládban... az után valami egy fertály oraigh olvas Lelky hasznodra valo könyvet, de legh iob lészen ha a Kristus kin szenvedéssérül foghsz olvasni, hogy egész eiczaka elmédben marad.”. „Tiz oraigh imátkozzá, és tíz orátul foghva ebédigh irhacz. Mikor az Asztalhoz mégy, elmélkedgyél utad-

³¹ SCHWARCZ Katalin, *A klarissza apácák könyvkultúrája a 18. században*, Szeged, 1994, 24. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 6).

³² A mű a 18–19. században 10-nél is több kiadást ért meg. 1805-ben Fejér György átdolgozta, s még a 20. század elején, 1903-ban és 1904-ben is kiadták. Elterjedtségét rendkívül jól tükrözi, hogy 1802-ből egy magyar nyelvű, ám örmény betűkkel átirat készírt kézirata is fennmaradt. Vö. *Távol az Ararától*, Örmény kultúra a Kárpát-medencében. A BTM és az OSZK közös kiállítása 2013. április 5 – 2013. szeptember 15., Szerk. Kovács Bálint, Pál Emese, Bp. 2013, OSZK–BTM, 53–55, Kat. III.1.5.

ban – miképpen Mártha eleiben ment Christusnak kérvén ötet hogy nálla szállana, melyet Jézus megis tön. Mikor a Refectoriumba iucz képezd magadnak, mint ha Sz. Mártha kastélyában volnál és a Krisztus Tanítványval asztalnál ülnél.”. Vecsernyekor: „Midön az refectoriumba jucz, gondold aszt, azon palotának lenni melyben Krisztus a végh vacsorát meghevé, a sororokat tarcsad Apostoloknak, és ugy hallgass az olvasásra, mintha Krisztust hallanád prédikálni”.³³

A nagyszombati kolostorban az ily módon történt felolvasások – amint ott jártamkor láttam –, abban az oratóriumban történtek, melynek mennyezeti stukkóin az angyalok Krisztus kínzóeszközeit tartják a kezükben.³⁴ Vagyis Újfalusi Judit és társai minden nap a *Máriabesnyői töredéken* olvasható „arma Christi” jelenetére emlékeztek. Ezek után végképp nem lehet csodálkozni azon, hogy ezek a jelene-tek belekerültek a *Makula nélkül való tükörbe* is.

*Táblázat a Makula nélkül való tükör forrásairól*³⁵

KOCHEMU, Martin z: <i>Veliký život Pána</i>	Újfalusi Judit: <i>Makula nélkül való tükör</i>	Forrása
Kterák Pán Ježíš na Květnou neděli do Jeruzaléma na oslátku jel (93. kap.)	Miként ment Kristus Virág Vasárnap Jerusalembé (57. rész)	Cochem + ismeretlen forrás
—	Miként kérték Kristus Urunkat nagy Hetfőn, hogy ott Mártha házánál egye-meg a Husvéti Bárányt (58. rész)	<i>Érsekújvári kódex</i> : 40 ^v –41 ^r
Kterák Pán Ježíš učeďníkům svým své umučení vyjevil (94. kap.)	Miként Kristus az ő Tanítványinak az ő kinszenvedésit ki-nyilatkoztatta (59. rész)	Cochem

³³ Csáky Éva Franciska (1662–1729) imádságos könyve (1714 előtt), Esztergom, Simor Könyvtár 2-36-4/7857

34v–35r, 44r, 49v–50r. Csáky Éva Franciskáról: SCHWARCZ 1994, i. m. (31. jegyzet) 55.

³⁴ A nagyszombati klarissza kolostor nagy része 1683-ban leégett. A kolostort hamarosan újjáépítették, az oratóriumban az 1690-ben készült stukkókat a mester saját szignójával látta el: 1690 CNA. A későbbi kutatás nevét C[arlo] A[ntonio] N[eurone] olasz mesterével azonosította. Vö. *Život klarisiek v Trnave – 3. část*. 10/01/2012 – 23:06. <http://nzs.trnava.sk/?q=node/892>. Újfalusi Judit az oratórium stukkóinak elkészülte után mindössze egy évvel később, 1691-ben lépett a nagyszombati zárdába. Vö. SCHWARCZ 1994, i. m. (31. jegyzet) 57.

³⁵ A *Makula nélkül való tükör* nem Cochem művéből származó részleteinek forrásait Lauf Judit azonosította. A Tükörnek a táblázatból kihagyott fejezetei Cochem Krisztus életrajzából származnak. L. még LAUF 2012, i. m. (3. jegyzet). Cochem munkáját és Újfalusi Judit művét Kovács Eszter vetette össze. Vö. KOVÁCS, LAUF 2012, i. m. (7. jegyzet) 107–109; KOVÁCS 2013, i. m. (7. jegyzet).

KOCHEMU, Martin z: <i>Veliký život Pána</i>	Újfalusi Judit: <i>Makula nélkül való tükör</i>	Forrása
Kterák Pán Ježíš prodán byl (95. kap.)	Miként Judás a Kristust harmincz pénzen el-adta, és miként vacsorált Nagy Szerdán Kristus Bethaniában (60. rész)	Ismeretlen forrás
Kterák Pán Ježíš své milé matce umučení své vyjevil (96. kap.)	Miként jelentette-meg Kristus az ő Szent Annyának maga kinszenvedésit, és micsoda kéréseket tölt a Szűz Maria az ő szent Fiátúl (61. rész)	Ismeretlen forrás
Kterák Pán Ježíš s svou matkou se rozžehnal a jí dobrou noc vinšoval (97. kap.)	Miként Kristus Sz. Annyának szolgálattját meg-köszönte és tüle el-búcsúzott (62. rész)	Ismeretlen forrás + Cochem
Kterák Pán Ježíš učedníkům svým nohy myl (98. kap.)	Miként a vég Vacsorát meg-tette Urunk, és a láb mosásról s az Oltári Szentség szerzéséről (63. rész)	Ismeretlen forrás + Cochem
Kterák Pán Ježíš na horu Olivetské šel (99. kap.)	Miként Kristus Urunk a Tanítványokkal a kertbe ment (64. rész)	Ismeretlen forrás + Cochem
—	Miként tartatott Tanács az ártatlan Jesusra (69. rész)	A Píry-hártya kódexe (Píry-hártya és Máriabesnyői töredék)
Kterák Pán Ježíš na hoře Olivetské krví se potil a od Anjela posilněn byl (104. kap.)	Miként Kristus vérrel veritékezett és az Angyaltúl meg-erössítettett (70. rész)	Cochem
—	Miként Nagy Csötörtökön estve a Szűz Maria Bethaniában nagy keserűséget érzett szívében (71. rész)	A Píry-hártya kódexe (Máriabesnyői töredék)
Kterák Pán Ježíš nepřátelům svým v cestu šel (105. kap.)	Miként mene Kristus bátor szível ellenségi eleibe (72. rész)	Cochem
Kterák Pán Ježíš byl zajatý (107. kap.)	Miként Kristus Urunkat meg-fogták (73. rész)	Cochem

KOCHEMU, Martin z: <i>Veliký život Pána</i>	Újfalusi Judit: <i>Makula nélkül való tükör</i>	Forrása
Kterák Pán Ježíš k Annášovi veden byl (108. kap.)	Miként Urunk Jesus Annáshoz vitetett (74. rész)	Cochem
Kristus před Kaifášem (109. kap.)	Kristus Kaiffás előtt való létéről (75. rész)	Cochem
Kterák Pán Ježíš byl posmíván (110. kap.)	Miként Urunk Jesus Kaiffás előtt csúfoltatott (76. rész)	Cochem
Kterák Pán Ježíš tu ostatní noc posmíván byl (111. kap.)	Miként csúfoltatott Kristus Urunk azon éjel (77. rész)	Cochem
Kterak Rodičce boží oznámeno bylo zajetí Páně (112. kap.)	Miként Urunk Jesus megfogását a Szüz Mariának hirre vitték (78. rész)	Cochem + <i>Érsekújvári kódex</i> : 47 ^r
Kterak hrob Pána Ježíše stráží opatřen byl a jeho smrt do Říma císaři se donesla (141.)	Mint őriztetett Urunk Jesus koporsója, és Jóseff Nicodémus megfogásokról (108. rész)	Cochem + Nikodémus evangélium
Kterak Pán Ježíš do předpekli vstoupil (142. kap.)	—	
O veliké slávě velikonoční (143. kap.)	—	
O slávě Velikonočního hodu božího (144. kap.)	—	
O slavném zmrtvýchvstání Pána Ježíše Krista (145. kap.)	Urunk Jesus halottaiból fel-támadásáról, és mint jelent-meg az ő Sz. Annyának (109. rész)	Cochem + Ismeretlen forrás ³⁶ + <i>Érsekújvári kódex</i> 60 ^r –60 ^v , illetve 282 ^{r-v}
Kterák Pán Ježíš ponejprv se své milé matce zjevil (146. kap.)		
Kterak tři Marie k hrobu šly (147. kap.)	Miként az három Maria a koporsóhoz mentek (110. rész)	Cochem
Kterak se Pán Ježíš Máří Magdaléně zjevil. (148. kap.)	Miként Urunk Jesus, Maria Magdolnának meg-jelent (111. rész)	Cochem
Pán Ježíš dvoum učedníkům do Emauz jdoucím se zjevuje (149. kap.)	Miként Urunk Jesus az Emausban ménő két Tanítványnak meg-jelent (112. rész)	Cochem

³⁶ Szent Bonaventurára hivatkozik. A forrás azonosítása további filológiai kutatást igényel.

KOCHEMU, Martin z: <i>Veliký život Pána</i>	Újfalusi Judit: <i>Makula nélkül való tükör</i>	Forrása
Kterak Pán Ježíš slavně na nebe vstoupil (155. kap.)	Urunk Jesus dücsösséges Menyben meneteliről (117. rész)	Cochem
Kterak Pán Ježíš slavně na nebi korunován byl (156. kap.)	Urunk Jesus dicsösséges Koronázattyárúl (118. rész)	Cochem
Kterak se k příští Ducha svatého hotoviti máme (157. kap.)	–	
–	Miként hárman bizonysgot töttek, hogy Urunk Jesus fel-ment Menyországban az ő Sz. Attyához (119. rész)	Nikodémus evangéliuma
	Miként adott Nicodémus tanácsot, hogy az Jesust az Hegyeken keressék, és mint hívták, és fogadták Jóseffet a magok tanácsában (120. rész)	Nikodémus evangéliuma
–	Mint bizonyittyák újjobban az három férjfiak a Christus fel-támadását (121. rész)	Nikodémus evangéliuma
–	Miként Lencinus és Garinus, mindenekről bizonysgot töttek (122. rész)	Érsekújvári kódex: 54 ^v –58 ^r (=Nikodémus evangéliuma)
–	A Szent Atyák örömökrül, és Paradicsomban vitelekrül (123. rész)	Nikodémus evangéliuma
–	Következik Pilátus levele kit Jesusrül irt Romában Tiberius Császárnak (123. rész)	Nikodémus evangéliuma (vö. Cochem, 141. fejezet) ³⁷
–	Miként Tiberius császár Jesusért követet küldött Jerusalemben (124. rész)	Cochem + Nikodémus evangéliuma

³⁷ Cochem művének cseh nyelvű változatában is szerepel, ott a 141. fejezet része. Vö. KOCHEMU, Martin z 2007, i. m. (6. jegyzet) 812–813.

Azomom Mária ocsog
 olv keserven verezék És an-
 nak utanna meg korezeék
 És annasnak gazaghoz ny-
 nek És azo latam hogi
 olv keserven ocsog azcivul
 verezék hogi azo aldoe zene
 Cambol És orzabol az ver
 Nagyron fr birzogh mala
 Oh az ziz maria hogi ezt
 halla az földre le esék És golt
 eleven kepen ke-de fet non
 nye Mikoröz kedogh az
 maria magdalena ezet
 latta volna az ziz maria
 at fel emele de magra se
 az ziz maria sem zent
 Janos Sem maria mag-
 dalena nem zolhaghat mala
 az nagy keservsegek nyatta
 El nemkoron monda az ziz
 maria jesus en des fram
 jesus en des toremem Je-
 sus en lalkemnek nyatta
 ga És monda zent rangsnak
 És maria magdalenának
 És Marthanak kellymnek
 fel een zerecsfram És me-
 nyunk el ne thalantat meg
 lelökben eszottek az en aldoe
 zene framatj vesyt És el
 eredven nagy keservseges si-
 rassal az aldoe ziz maria
 nagyán meztreglaab megen
 mala Mikoröz az avta
 tos zene beznal mongra
 És nagy sokor az tomyk
 az en aldoe labatj meg

43
 +
 Thudsteek mala És mik-
 forz zernsalembe be vitta
 nak volna sampasokit a zel
 meggy frua És egy gazghoz ny-
 lag gnyvttam mikoröz be ter-
 tet volna latak hogi gac egy
 alöz kerezfakit czinal És
 farag És móda az ziz maria
 magdalenának en des leand
 kezék hogi keidmeggy kmet
 czinalra az kerezfakit És
 meg keidmen monda hogi
 az kettereg az kettj colmarnak
 És az egykies az nazarebe
 ly jesusnak kpe gac ez eiel
 kottak meg a sydot O ny
 koreg ezt hallotta volna az
 ziz maria az kerecsfua ho-
 zimman ezt mongra mala
 fram frad en gengeseges fia
 fram jesus gonnat ezde
 leedete fram na sentynek
 semm gonozte fia edes vesyt ne
 tetel És mikoröz lagnara
 az alöz hogi ne nyrvetse ne
 a ziz marianak fr tazygala
 ocsog mezt fel mala az sydo
 ferdelmekent O cember godol
 lad meg mikoröz keserv uala
 a ziz maria És nagy keservse-
 get omias el midvitud menenek
 dinasnak gazaghoz a hol zene
 Janos hatta el hatta mala És
 ocsog mikoröz ot ne lelök uona
 alatta a ziz maria hogi meg
 olvuk volna annal nagrob
 keservsegekben esék És monda
 zent rangsnak En des fia

LAUF, JUDIT

Der „Érsekújvári Kódex“ und der „Spiegel ohne Makel“

Der „Spiegel ohne Makel“ (Makula nélkül való tükör) das Werk der in Tyrnau (Nagyszombat) tätigen Klarissen, Judit Újfalusi aus dem Jahr 1712, erzählt das Leben Christi und seiner Mutter Maria. Die Schrift gehörte zu den beliebtesten Lektüren der ungarischen Andachtsliteratur, auch am Anfang des 20. Jh. wurde sie neu aufgelegt. Die Frage, auf Grund welcher Vorlagen die Autorin arbeitete, die sie auch z. T. in einem anderen Kontext überlieferte, ist also von grossem Interesse.

Tivadar Vida hat bereits früher festgestellt, dass die Hauptquelle des Werkes eine 1698 erschienene tschechische Übersetzung der Christus-Vita („Das grosse Leben Christi“) des Martin von Cochem war. Die Autorin des vorliegenden Beitrags hat in einer früheren Studie bewiesen, dass Judit Újfalusi diese Vorlage auf Grund eines ungarischen Passionstraktats ergänzt hat. Dieser Traktat ist uns heute nur noch in Bruchstücken bekannt, die uns das sog. „Piry-hártya“ (Piry-Pergament) und das sog. „Máriabesnyői töredék“ (Fragment aus Máriabesnyő) überliefert haben.

In der vorangehenden Studie konnte nachgewiesen werden, dass Judit Újfalusi in ihrem „Spiegel“ auch aus der Passionsdevotion und der anschließenden Osternpredigt, die uns der „Érsekújvári Kódex“ überliefert, Textpartien übernommen hat, die sie sich im Kódex auch mit Kreuzzeichen angemert hat. Die philologischen Untersuchungen konnten beweisen, dass einige Partien des „Spiegels“ in enger Verwandtschaft mit weiteren ungarischen und lateinischen Texten stehen, die in mittelalterlichen Handschriften ungarischer Provenienz überliefert sind. Auf Grund dieser intertextuellen Bezügen lässt sich vermuten, dass soror Judit auch weitere Teile des „Spiegels“ aus heute uns unbekannten, evtl. verlorenen Quellen übernommen hat. Judit Újfalusi hat also nicht nur übersetzt, sondern parallel auch mehrere Quellen zu ihrem Christus-Vita benutzt. Aus diesen schriftlichen und im Kloster mündlich tradierten Quellen hat sie schließlich ein selbständiges Werk, eine Art Mosaiktraktat kompiliert.

SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA

A Klimo Könyvtár „kincsei” I.

*Johannes Menestarffer, Chronica Hungarorum,
Bécs, 1481 (Kézirat)¹*

A Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont által őrzött Klimo Könyvtár² egyik egyedi és kiemelkedő történeti forrása egy kéziratos munka, amely a szennylapon szereplő cím szerint *Chronica Hungarorum cum praefatione ad praepos[itum] Budens[em], cui praemittitur Diploma Sylvestri ad S. Stephanum*. A mű kolligátum, hiszen Szent István oklevélmásolata (*Diploma Sylvestris II. Pontificis Maximi, ad S. Stephanum, e Duce Hungarorum primum regem, et Apostolicum noncupatum; cujus exemplar originale, inter Cimelia Regni Hungariae, penes Sacram ejusdem Coronam asservatur*) mellett az 1473-ban, Andreas Hess budai nyomdájában nyomtatott *Chronica Hungarorum* kópiáját is tartalmazza. Ez utóbbit Johannes Menestarffer készítette Bécsben, 1481-ben. A két kéziratos másolatot különböző személyek jegyezték le, és papírányaguk alapján is látható, hogy különálló dokumentumnak készültek, csak az idők folyamán fűzték őket egy kötetbe. Jelen tanulmánynak a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum* kézirata lesz a „főszereplője”, a kötet csak a Klimo Könyvtárba való bekerülése utáni sorsát illetően kerül fókuszba.

A *Chronica Hungarorum* kéziratának kolofónja szerint Johannes Menestarffer az 1473-as, Andreas Hess által, Budán nyomtatott eredeti példány alapján 1481. szeptember 10-én készített kéziratos másolatot, saját használatra: „*Finita Wienne p[er] Johannem Menestarffer Artium doctorem, decretorumq[ue] Licentiatum: die Lune decima Mensis Septembris Anno D[o]m[ini] M.CCCC.LXXX-mo primo: sed impressa fuit Budae Anno D[o]m[ini] M.CCCC.LXXIII in vigilia Penthecostes p[er] Andream Hess*”.

A kötet zöldre festett, egérszörkötéses első kötéstábláján az alábbi rövidítés található:

C : S : K : D :
K : S : C : R:
M : C : A : T
1702

¹ Ezúton köszönöm Thomas Csanady, Farkas Gábor Farkas, Szelestei Nagy László és Peter Wiesflecker segítségét.

² A hajdani pécsi püspöki könyvtár (1774–1923).

Ennek feloldása alapján egyik, korábbi tulajdonosát Fallenbüchl Zoltán és Szelestei Nagy László azonosította: aki nem volt más, mint Köröspataki gróf Kálnoki Sámuel főkapitány, főkirálybíró, Erdély alkancellárja és kincstartója (1640–1706), 1702-ben.³

A Hess-féle, első budai nyomdából kikerülő *Chronica Hungarorum*⁴ igen kevés példány maradt fenn, azok is főként a közép-európai régióban.⁵ Egykorú használatukra azonban számos adat maradt fenn: így hozzá készített névmutató, a magyar uralkodók névsora, 16. századi, bejegyzett verssorok, és számos szelvényzet tanúskodnak erről.⁶ A nyomtatott példányok mellett a 15–18. században

³ SZELESTEI Nagy László, *A Hess-féle Chronica legrégibb kéziratosa (1481) = Magyar Könyvszemle*, 1973, 351.

A rövidítés feloldása: Comes Samuel Kálnoki De

Köröspatak Suae Caesariae Regiae

Majestatis Cancellarius Aulicus Transylvanicus

⁴ Irodalom: BORSA Gedeon, *A hazai ősnymotványok változatai = Magyar Könyvszemle*, 1988, 1–19; BORSA Gedeon, *A hazai ősnymotványok példányai = Magyar Könyvszemle*, 1988, 95–139; FARKAS Gábor Farkas, *A Budai Krónika = Iskolakultúra*, 2012, 11, 103–112; FARKAS Gábor Farkas, MIKÓ Árpád, *Régi kövek, régi könyvek, A Budai Krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi gyűjteménye = Művészettörténeti Értesítő*, 2013, 1–16; BORSA Gedeon, *Andreas Hess. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 6), Argumentum, Budapest, 2013. Menestartó: 78., 132.*

⁵ SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár, II. kötet (1473–1711)*, Budapest, A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1885, 1, (RMK II, 1); SAJÓ Géza, SOLTÉSZ Erzsébet, *Catalogus incubulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, Acad. Scient. Hung., Budapest, 1970, 313–314; *Régi magyarországi nyomtatványok. 1. kötet. 1473–1600.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 2. (RMNy I, 2); MANESTORFFER, Michael, *Chronica, Budae, 1482, (kézirat) RMNy I, 6, 722.* – Az 1473-ban nyomtatott *Chronica Hungarorum*ból összesen 10 példány maradt fenn. A két magyarországi példány őrzője az OSZK és az ELTE Egyetemi Könyvtára. A külföldi 8 példány őrzőhelyei: Czartorski Könyvtár (Krakkó), a Lipcei Egyetemi Könyvtár, a Szaltikov-Scsedrin Könyvtár (Szentpétervár), a Bibliothèque Nationale (Párizs), a prágai Egyetemi Könyvtár, a Bibliotheca Corsiniana (Róma), Österreichische Nationalbibliothek (Bécs), Scheide Library (Princeton – 1990-es árverés óta). Hasonmás kiadásai: *Chronica Hungarorum impressa Budae 1473*, Typis Similibus Reimpressa, Budapestini, 1900, Ed., V. Fraknoi, *A budai Krónika, A legrégibb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum Könyvtárában levő példánya után készült lenyomata*, Kiad. Fraknoi Vilmos, Budapest, 1900. Ism: Gyalui Farkas, *A budai krónika = Erdélyi Múzeum*, 1901/6, 360–364; *Chronica Hungarorum, Finita Bude Anno Domini 1473 in uigilia penthecostes per Andream Hess*, Ford. Horváth János, Soltész Zoltánné tanulmányával, Hasonmás kiadás, Magyar Helikon, Budapest, 1973. Ballagi Aladárnak autopszia útján 12 fennmaradt példányról volt tudomása 1925-ben: a fentiek közül még a modenai Bibliotheca Estense, Heinrichi György egyetemi tanár, Szentpétervári császári közkönyvtár. BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban, 1473–1711. I. kötet.* Budapest Székesfőváros Kiadása, Budapest, 1925, 34–35. A princetoni példányt a korai szakirodalmak még nem ismerhették.

⁶ VESZPRÉMY László, *Az Ősgesztától Bonfiniig, A Magyarok Krónikájának évszázadai = Iskolakultúra*, 1997/11, 30.

kézírt másolatok révén jutott el a mű az olvasókhoz.⁷ Így a Menestarffer-féle példány ismert volt a magyar történeti forrást kutatók körében, ám tévesen sokáig nyomtatott példányként hivatkoztak rá, fellelhetőségének megjelölése nélkül.

Az alapművet, az 1473-as nyomtatott krónikát Czvittinger Dávid 1711-ben említette, rossz – valószínűleg elnyomtatott – 1573-as dátummal, majd létezését az 1746-os régi magyarországi szerzők munkájában Bél Mátyás is feljegyezte.⁸ A Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum* szakirodalomban való beemelése 1777-ben, Michael Denis bécsi császári könyvtárosnak köszönhető, aki – Fitz József szerint – barátjától, Pray György jezsuita szerzetestől⁹ kapott információt egy 1482-es másik krónikáról, amelyet Manerstorffer Mihálynak¹⁰ tulajdonított: „Ein Freund hat mich versichert: Hess habe dieser Chronik 1482 noch eine nachgeschickt, die einen wienerischen Doctor Med. Mich. Manerstorffer, den Freund und Sorbait zwischen 1473 und 82 als Decan der Fakultät und Rector Magnif. ansetzen, zum Verfasser habe. Aber ich finde sonst nirgend eine Spur davon.”¹¹ Ugyanezen munka 1795-ös kiadásban még egy mondattal megtoldotta Denis az eddigi információit: „Wohl aber besitzt nun die kais. Bibliothek unter ihrem ungemeinen Schatze alter Druckstücke einen anderen Fund vom Andr. Hess.”¹² Ez utóbbi megjegyzés tükrében sokáig kutatták, hogy vajon Hess nyomdájában nyomtatták-e a történeti munkát, vagy, hogy írt-e magyar krónikát Manerstorffer Mihály bécsi orvos-rektor. A hivatkozását készpénznek véve évszázadokon keresztül tartotta magát ez a „tény”.¹³ Az alapvetés már csak azért sem állta meg a helyét, mert Andreas Hess budai nyomdája 1482-ben már rég nem működött.

A Menestarffer-féle krónika meglétére 1838-ban Podhradczky József kamarai számvevő-tiszt, történész is hivatkozott a *Chronicon Budense* kiadásában, bár sze-

⁷ L. Farkas Gábor Farkas, *A Budai Krónika eddig ismeretlen 18. századi kézírata* című tanulmányát a *Magyar Könyvszemle* mostani számában.

⁸ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae, virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit bibliotheca scriptorum qui extant de rebus hungaricis*. Francofurti et Lipsiae, Typis et sumptibus Jod. Guil. Kohlesii, univ. Altdorf. typogr., 1711, 14; BÉL Mátyás, SCHWANDTNER, Johann Georg, *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vindobonae, impensis Ioannis Pauli Kraus, 1746, 20

⁹ FITZ József, *A Pécsi Püspöki Könyvtár egy eltűnt kódexe, Menestarffer Chronica Hungarorum* = *Közlemények az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából*, 1931–32, 3 (1931. november) 2.

¹⁰ 1476-ban a bécsi egyetem rektora, 1474-ben, 1477-ben és, 1481-ben az orvoskar dékánja volt. LOCHER, Joseph Johann, *Speculum academicum Viennense, seu Magistratus antiquissimae et celeberrimae Universitatis Viennensis, a primo ejusdem auspicio ad nostra tempora chronologice, historice et lemmatice exhibitus*. Viennae, L. J. Kaliwoda, 1773, 16, 121–122.

¹¹ DENIS, Michael, *Einleitung in der Bücherkunde*, I. Band, Wien, Gedruckt bey Joh. Thomas Edl. V. Trattner, k. k. Hofbuchdrucker und Buchhändlern, 1777, 121.

¹² DENIS, Michael, *Einleitung in der Bücherkunde*, I. Band. Zweite, verbesserte Ausgabe, Wien, Bey Johann Thomas Edl. von Trattner, k. k. Hofbuchdrucker und Buchhändlern, 1795, 127–128.

¹³ DENIS 1777, i. m. 121; KEMÉNY József, Gróf, *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472–94, s a budai könyvárusok 1484–1525* = *Új Magyar Múzeum*, VII. évf. III. füzet, 1857. március. 120.

mélyesen nem látta a művet, de Horvát János, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, a Nemzeti Múzeum könyvtárának őre, történész-nyelvész felhívta a figyelmét a pécsi példányra. Horvát jó barátja volt Koller József nagyprépostnak, a pécsi püspöki könyvtár hajdani könyvtárőrének (1770–1786). Tudjuk, hogy Horvát szakmai feltérképezés céljából 1817 májusában járt a pécsi bibliotékában, így ekkor szerezhetett információkat a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum*-ról. Arról azonban pontos leírást nem adott: „Alterum vero per Iohannem Menestarffer Artium Doctorem, Decretorumque Licentiatum die Lunae decima mensis Septembris Anno Domini 1481. (...) Quartum denique in Bibliotheca Episcopatus Quinque-Ecclesiensis extare, Vivus Historiarum Fons Spectatissimus Vir, Dominus Stephanus Horvát, Bibliothecae Széchényio Regnicolaris Custos ect. (a quo haud parum profecisse me fateor, praecipue in iis, quae ad Gentis nostrae antiquitates spectant) mihi innuit.”¹⁴

Toldy Ferenc 1851-ben a nemzeti irodalom történetét taglaló munkájában Hess *Chronica Hungarorum*ának hat fellelhető példányára tett utalást, amelyből egy a pécsi püspöki könyvtár állományába tartozik: tehát még mindig nyomtatott példányként utalt rá, a Menestarffer-féle vonalat azonban teljesen kihagyta.¹⁵

1857-ben gróf Kemény József a régi budai könyvtárakról az *Új Magyar Múzeumban* írott tanulmányában ismét idézte Denis korábbi leírását, de a pécsi fellelhetőség itt nem került szóba. Kemény fejtegetésbe bocsátkozott a Hess-féle nyomda 1482-es fennállásáról, vagy Manersdorffer Mihály által írott krónikáról.¹⁶ Érdekes tény, hogy a mű akkori fellelhetősége – ti. a nyilvános pécsi püspöki könyvtár – a fent említett munkákban szóba sem került, noha már az 1770-es évek végétől valószínűleg annak az állományának részét képezte. Az első információk hiányának legfőbb oka az lehetett, hogy 1778-ig nem készült el a bibliotéka anyagának ismeretéhez szükséges, rendezett, kéziratos katalógus. Sajnos a püspöki könyvtárnak nem volt a szélesebb körben való megismerésére szolgáló, nyomtatott könyvjegyzéke, sem a 18., sem a 19. században.

1925-ig a nemzeti bibliográfia nem említette, ekkor Ballagi Aladár a *Buda és Pest a világirodalomban 1473–1711* című munkájában felsorolta a pécsi példányt is, megjegyezve, hogy a kötetet személyes kutatásakor nem találták meg a püspöki könyvtárban, de látta, hogy a kéziratos jegyzékekben egy 1481-es magyar krónikát feljegyezték.¹⁷ A vendégkönyv szerint szerint Ballagi 1898. szeptember 21-én járt a pécsi püspöki bibliotékában, valószínűleg a készülő irodalomtörténe-

¹⁴ PODHRADCZKY József, *Chronicon Budense, Post elapsos ad Editione prima et rarissima tercentos sexaginta Quinque annos, secundam adornavit, textum recognovit, notis illustravit, lemmata ad indices adiecit, et praefatus es.* Budae, Typis Ioannis Gyurián & Martini Bagó, 1838, V–VI, XII, 2.

¹⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 2. kötet, Pesten, Emich Gusztáv bizománya, 1851, 31–32.

¹⁶ KEMÉNY 1857, i. m. 120–121.

¹⁷ BALLAGI 1925, i. m. 34.

ti munkájához kapcsolódó adatgyűjtés céljával.¹⁸ Gulyás Pál is osztotta ezt a nézetet a magyarországi könyvnyomtatás 15–16. századi történetét összefoglaló munkájában.¹⁹

A Menestarffer-féle másolatról a 18. században további átiratok készültek, amelyből kettőt ma az ELTE Egyetemi Könyvtára őriz.²⁰ A legismertebb Hevenesi Gábor jezsuita pap és történétíróé (1656–1715), amelyet négy személy másolt le számára. A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattára Hevenesi Gábor-féle gyűjteményének 50. kötetében a 203. és 284. oldalon maradt fenn ez a kópia, amely nem az eredeti nyomtatvány alapján készült el, hanem eredeti forrás Menestarffer másolata volt: *Chronicon Budense, Copia, per J. Menestorfer Viennae facta*.²¹ A másik erről készült kópia ma Pray György gyűjteményének egyik darabja.²²

Mielőtt a kézirat évszázados történetét bemutatnánk, valamint a pécsi eltűnéssel kapcsolatban „bizonyítékokat” keresnénk, kicsit időzzünk el Johannes Menestarffer személyénél. Neve a szakirodalomban igen nagy keveredést mutatott. Hol a személyét cserélték fel máséra, hol pedig a foglakozása meghatározásánál voltak keveredések. Denis 1777-ben Michael Manestorffer bécsi orvos-rektorral azonosította. Valószínűleg a 15. század végén ismert személy volt, így őt társították az 1481-es krónikához.²³ Kemény József és Fitz József is a Sopron vármegyei répcekehelyi, magyar Mannersdorfi család sarjaként is próbálta – sikertelenül – azonosítani a lejegyző személyét, bár a bécsi orvost is elfogadhatónak tartották.²⁴ Szelestei Nagy László kutatásai is igyekeztek tisztázni a személyét. A bécsi egyetem anyakönyveiben utananézett a Menestarffer névnek és névváltozatainak. Michael Menestarffer, mint az egyetem 1476-os orvosprofesszora-rektora szerepelt. Egy másik bejegyzés Joannes Menestarffer név volt, aki egy alsó-ausztriai Weit-tenből származó egyén volt, de őt az időbeli eltolódás miatt nem lehetett azonosítani a másolóval.²⁵

A kolofón alapján azonban egyértelműen Johann Menestarffer *Artium doctorem, decretorum[ue] Licentiatum*, azaz a hét szabad művészet doktora és kánon-jogi licenciátus azonosítható, aki Bécsben másolta le a magyar krónikát: ez jelen-

¹⁸ PEK TGYO It. Sz.R.I.16, Ms 581 (A Pécsi Püspöki Könyvtár Irattára) – Följegyzése minden úri vendégeknek, kik ezen nyilvános könyvtárt meglátogatni méltóztattak 1835-ik évi Szent György hava 24-kétől kezdődvén (1958-ig). [Vendégeknyv] – „1898. IX. 21. Dr. Ballagi Aladár egyetemi tanár.”

¹⁹ GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, OSZK, Budapest, 1921, 23–24.

²⁰ BORSA 1988, i. m. 11. Érdekes, hogy Borsa Gedeon 1988-ban még mindig úgy hivatkozott a Menestarffer-féle kéziraatra, mint az Eötvös József Kollégium könyvtárának példányára. (Fénymásolat OSZK Facs., I, 741.)

²¹ FITZ 1931–32, i. m. 2–3; BORSA i. m. 11.

²² EK, Kézirattár, Coll. Pray., Tom. XXIX N° 4. BORSA 1988, i. m. 11.

²³ DENIS 1777, i. m. 121.

²⁴ KEMÉNY 1857, i. m. 120–121; FITZ 1931–32, i. m. 2–3.

²⁵ SZELESTEI 1973, i. m. 350.

tette a kiindulópontot.²⁶ A lejegyző személyével kapcsolatban felmerül a kérdés: miért egy bécsi orvossal azonosították a kézirat másolóját? Mi szüksége lehetett volna egy praktizáló, egyetemen oktató, bécsi professzornak egy magyar történetet elmesélő munkának a másolatára?

Személyének pontosítását fontosnak tartjuk, így bemutatjuk az újonnan feltárt források alapján az általunk elfogadott másolót. Nevének nyolc változata létezett. Önmagát Johannes Menestarffer de Wiennának titulálta, a bécsi anyakönyvekben pedig 1456-ban Johannes Menesdorfer de Wienna-ként szerepelt.²⁷ Weiss *Diva virgo Cellensis* című, 1637-es munkájában Joannes Manesdorfferként lett feltüntetve.²⁸ Mathias Pangler Mannesdorfer/Manesdorfer névhasználatot preferálta, Steinherz a Manesdorfert, végül Pór Antal és Hóman Bálint nyomán a Menestarffer/Menestarffer névváltozat állandósult.²⁹ Jelen tanulmányunkban a vizsgált kéziratban is szereplő Menestarffer névalakot használjuk.

Az osztrák és a német szakirodalomban azonban jól ismert a neve: August Potthast az európai középkori kutatásokhoz írott útmutatójában (*Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters*) a krónikás nevének ekkor három változatát sorolta fel: Manesdorfer, Manestarffer és Menestarffer Johannes de Wienna.³⁰ Hivatkozásának alapja Mathias Pangerl, a St. Lambercht Apátság levéltárosa (1834–1879)³¹ 1864-es, *Über Johannes Mannesdorfer, Chronisten des Klosters St. Lambrecht* című tanulmánya volt, amely a forráskutatók korabeli összegzéseként, 8 oldalban jegyezte le Johannes Menestarffer St. Lambercht-i bencés apátsági krónikás életét és munkásságát. Pór Antal a Nagy Lajos királyról írott monográfiájában Johannes Menestarffer St. Lambrecht-i történetírót a Hevenesi-féle kópia utalásai alapján az 1481-es *Chronica Hungaro-*

²⁶ Fitz József 1931-ben a pécsi püspöki könyvtár 1778-as katalógusa alapján már tisztázta, hogy a kézirat lejegyzője Johannes Menestarffer bécsi jogtudós, és nem Mannesdorfer Mihály orvos, aki nem írta, nyomtatta, csak lemásolta a Hess-féle *Chronica Hungarorum*ot. FITZ 1931–32, i. m. 2; FITZ József, *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I, A mohácsi vész előtt*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959, 84, 87.

²⁷ SZAMOSI József, *Nagy Lajos király építkezése és emlékei Máriacellben I.* = *Új Látóhatár* 1982/2, 221, 228, 5. lj.

²⁸ WEISS, Thomas, *Diva virgo Cellensis*. Viennae, Gregorium Gelbhaar, 1637, 22.

²⁹ PANGERL, Mathias, *Über Johannes Mannesdorfer, Chronisten des Klosters St. Lambrecht* = *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen*, Gratz, Verlag des Historischen Vereines, 1864, 103–111; PANGERL, Mathias, *Mariazell, Ein Beitrag zur historischen Topographie der Steiermark*. = *Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark* Bd. 18, 1870, 3–46; STEINHERZ, Samuel, *König Ludwig I. von Ungarn und seine Weihgeschenke für Maria-Zell*. Mitteilungen des Hist. Ver. Für Steiermark. 35, 1887, 106; PÓR Antal, *Nagy Lajos = Magyar történeti életrajzok*, Szerk. Szilágyi Sándor, Dézsi Lajos, Gárdonyi Albert, A Magyar Tört. Társulat Kiadása, Mehner Vilmos Kiadása, Budapest, 1892, 590–592; HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, 6. változatlan kiadás, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1939, 627; SZAMOSI 1982, i. m. 221.

³⁰ POTTHAST, August, *Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters Von 375 bis 1500*. (Bibliotheca Historica Medii Aevi) Supplement. Berlin, W. Weber & Co., 1868, 762.

³¹ http://de.wikipedia.org/wiki/Matthias_Pangerl [2013. 12. 31.]

rum lemásolójával azonosította, majd ugyanezen megállapítást tette Szamosi József költő, a máriazelli kegyhely történetének kutatója (1912–2010) 1982-ben az *Új Látóhatár* című periodikában írott *Nagy Lajos király építkezése és emlékei Máriacellben* című tanulmányának 5. lábjegyzetében is, ám érdekes módon megállapításuk nem igen ment át a köztudatba. Pór és Szamost a St. Lambrecht-i krónikás Nagy Lajos királlyal kapcsolatos kutatásai kapcsán, csak mellékesen említi meg, hogy ugyanő lemásolta a *Chronica Hungarorum*-ot. De visszafelé Johannes Menestarffert, mint a *Chronica Hungarorum* másolóját soha nem azonosították a St. Lambrecht-i kolostor történetét lejegyző személlyel!³²

Íme tehát Johannes Menestarffer életútja a fennmaradt források és szakirodalmak alapján: Menestarffer a szabad művészetek doktora, kánonjogi licenciátus, apátsági jogtanácsadó, stájer krónikás volt. Születési dátuma nem ismert, de annyit tudunk, hogy Bécsben látta meg a napvilágot és itt is végezte egyetemi tanulmányait, a Joseph Aschbach által közölt anyakönyvek adatai szerint (Johannes Menesdorfer de Vienna) 1456 környékén.³³ Ahogy magát a St. Lambrecht-i apátság történetében aposztrofálta: „*artium doctor jurisque pontificii licenciatus*”.³⁴ 1464-ben Johann Schachner apát kinevezte a St. Lambrecht-i apátság jogi tanácsadójának. Ekkor kezdett el foglalkozni az apátság történeti forrásaival, sőt kutatási céllal Rómában is járt három alkalommal. Háromlapos, fólió pergamenkéziratban megírta a St. Lambrecht-i kolostor rövid történetét az alapítástól a korabeli időszakig (1103–1479) (*Eine kurze Geschichte des Klosters St. Lambrecht und zwar des Ursprunges, der Gründer und Hebte desselben – 1482*), valamint négy lapos összefoglaló leírást készített a máriazelli Boldogságos Szűz csodáiról (*De origine ecclesie beatissime virginis in Cell et miraculis ibidem factis, 1487*).³⁵ Pangerl szerint 1488 második felében már Bécsben volt, az

³² PÓR 1892, i. m. 590–591. (A megjegyzésében a *Chronica Hungarorum* Menestarffer általi másolásának dátumaként 1841 szerepel, de ez egyértelműen nyomdahiabának tűnik.); SZAMOSI 1982, i. m. 228. 5. lj.

³³ ASCHBACH, Joseph, *Geschichte der Wiener Universität im ersten Jahrhundert ihres Bestehens*, Wien, Verlag der k. k. Universität, 1865. 613.; SZAMOSI 1982, i. m. 228, 5. lj.

³⁴ PANGERL 1864, i. m. 103.

³⁵ PANGERL 1864, i. m. 107. A kéziratos források korábban a St. Lambrecht-i bencés apátság kézirattárában lelhetők fel (StA St. Lambercht = Stiftsarchiv St. Lambercht = <http://thesaurus.cerl.org/record/cnp00369211> [2013. 12. 30.] Másolata a Steiermärkisches Landesarchivban, Graz Hs 1063 (olim 3614): *Abschrift der Chronik des Joh. Mannesdorfer über das Kloster s. Lambrecht. De origine monasterii s. Lamberti. E: millesimo quadringentesimo octuagesimo septimo*. 12 Bl. (1869). Köszönöm Dr. Peter Wiesfleckernek, a Steiermärkische Landesarchiv különgyűjtemények részlege vezetőjének a segítségét. PANGERL 1864, i. m. 103. Fő forrásai a St. Lambrecht-i kéziratos források, és a *Die Ältesten Tödenbücher des Benedictinerstiftes St. Lambrecht in Obersteier*, továbbá a Rómában felkutatott iratok voltak, PANGERL 1864, i. m. 110–111. Egyéb kézirata található még az osztrák nemzeti könyvtár kézirattárában (Österreichische Nationalbibliothek Handschriftensammlung), Cod. 3335 (1481) 154 f. A forrás adatait köszönöm Thomas Csanadynak, a grazi Karl Franzens Universität Könyvtára munkatársának.

utolsó hír róla július 9-én keletkezett.³⁶ Annyi bizonyos, hogy Menestárffer nem a St. Lambercht-i apátságban halt meg, mert az ottani halotti anyakönyvekben nem találták meg az adatait.³⁷ Joann Joseph Locher a bécsi egyetem személyzetéről és hallgatóiról szóló munkájában „Joannes” Menestorffer epitaphiumát is közölte, amelyben a halála időpontját 1497. augusztus 24-ére datálta.³⁸

A történeti munkái magyar vonatkozásuk miatt is fontosak, főként az I. Nagy Lajos királlyal kapcsolatos forrásai miatt a nagyobb magyar forrásgyűjtemények is közzétették (Katona István, Fejér György).³⁹ Ezen tények ismeretében már egyértelművé válik, hogy a magyarok történetének lemásolása fontos forrás volt számára a folyamatban levő St. Lambrecht bencés apátság történeti kutatásaihoz.⁴⁰ Így bizonyosan örömmel vette, hogy a magyarok történetének forrásait összegzendő 1473-ban, Budán, nyomtatásban is megjelent a *Chronica Hungarorum*. Szamosi József szerint „Mivel a Budai Krónika az Anjou-kor tárgyalásánál Kü küllei János Nagy Lajos életrajzát is használja, így Menestárffer eléggé tájékozott volt Nagy Lajos személye és viselt dolgai felől.”⁴¹ A másolást Borsa Gedeon szerint Menestárffer valószínűleg a bécsi domonkos könyvtárban fellelhető példány alapján készítette el.⁴²

Következzék még egy feltételezés: Johannes és Michael Mannerstorfer/Menestárffer testvérek voltak, így a köztudatban jobban ismert orvos személyével összekeverve terjedhetett a hír – valószínűleg Pray György által –, hogy egy Me-

³⁶ PANGERL 1864, i. m. 107.

³⁷ PANGERL 1864, i. m. 107.

³⁸ „IV. Anno Domini MCCCCXCVII. XXIV. Augusti obiit Clarissimus & Egregius Vir Liberialium Artium Professor, & in utroque Jure Licentiatu Magister Joannes Menestorffer.” Érdekes, hogy a mutatóban a neve Menesdorffernek lett írva. LOCHER 1773, i. m. 430, [36.] Vö. WONISCH, P. Othmar, Die vorbarocke Kunstentwicklung der Mariazeller Gnadenkirche. Darsetzung im Lichte der Geschichte. der Legenden und Mirakel, Verlag der Historischen Landeskommission, Graz, 1960, 11, 52–53.

³⁹ Forrásait Katona István és Fejér György is idézte. KATONA István, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis mixtae*. Tomus III. Ordine X. (1301–1381) Budae, Typis Catharinae Landerer Viduae, 1790. 395; FEJÉR György, *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tomus IX, Volumen III. (1359–1366) Budae, Typis Typogr. Regiae Vniuersitatis Vngaricae, 1834, 578.

⁴⁰ SZAMOSI 1982, i. m. 228. 5. lj. A mariazei kegyhely alapításának harmadik legendája szerint a csaknem 200.000 fős tatár seregek I. Nagy Lajos király ellen vonultak, akinek serege mindössze 20.000 főt számlált. A kilátástalannak tűnő csata előtt az uralkodó a Szűzanyához imádkozott, hogy segítse meg országát. Este álmában megjelent Szűz Mária és támogatása felől biztosította, azzal a kitételrel, hogy győzelem esetén zárandoklatot szervez Zellbe, templomot épített számára, ahová elhelyezi kegyképét is. Reggelre a kedvenc Szűz Mária képe a király mellkasán nyugodott. Az égi jelnek köszönhetően a csata a magyarok győzelmével zárult. Hálából Nagy Lajos felkereste Mariazellt, és ígéretéhez híven templomot húzatott fel, és elhelyezte a drágakövekkel díszített képet. Az esemény kb. 1364 körül történetelt. SZAMOSI 1982, i. m. 220–221.

⁴¹ SZAMOSI 1982, i. m. 228. 5. lj.

⁴² BORSA 1988, i. m. 11. Érdekes lehet, hogy a történeti munkájában a Hess-féle *Chronica Hungarorum* adataiból melyeket használhatta fel? Milyen más, az uralkodó szempontjait figyelembe vevő nézőpontot képviselt a magyar forrás, az osztrákokkal szemben?

nestarffer nevet viselő személy másolatot készített az 1473-as *Chronica Hungarorum*-ról. Innen eredhet a téves információ.

Térjünk vissza a kézirat sorsára. Johannes Menestarffer halála után (1488 k.) a 18. század fordulójáig ismeretlen a kézirat tulajdonlása. Valószínűleg Menestarffer nem hagyta ott a St. Lambrecht-i apátságban. A kézirat következő, dokumentálható felbukkanása 1702-re datálható. Ekkor Kálnoki Sámuel tulajdonában volt. Ő adta ki másodjára Bécsben, Sischolics Arvájánál⁴³, Pethő Gergely *Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás könyvekből...* című munkáját⁴⁴ (*A magyar krónikának veleje és summája*). A Pethő-féle krónikának folytatását tervezte, amelyből csak három évet sikerült megírnia.⁴⁵ Innen teljesen egyértelmű, miért is volt tulajdonában ez az értékes kézirat, amely forrása, kiegészítője lehetett az új kiadásnak. Az tudjuk, hogy számos történeti kutatónak adta kölcsön a forrást, másolatkészítés céljából.

Az egyikük Hevenesí Gábor jezsuita pap (1656–1715) még ebben az évben lemásolta Menestarffer-kéziratát.⁴⁶ Hevenesí Kollonich Lipót esztergomi érsek megbízásából kezdte 1686-ban – a bollandisták mintájára – összegyűjteni a magyar történeti forrásokat. Ekkor családi és egyéb levéltárakat felkeresett, ahol 91 kötetnyi kéziratot sikerült lemásolnia. 1702-ben valószínűleg így jutott el Kálnoki Sámuelhez, aki lemásolta a Hess-féle krónika kópiáját. A kötésen felbukkanó 1702-es dátum, és az 1973-ban, Szelestei Nagy László által feljegyzett ívek keveredése azt mutatja, hogy a zöld, festett bőrkötést a másolás után kapta meg. Valószínűleg ekkor fűzték hozzá a Szent István-i oklevelet is.⁴⁷ Papp Kinga kutatásai révén Kálnoki Sámuel könyvtárának és gyűjteményének töredéke rekonstruálható, de a jelen kéziratról, csak a már ismert szakirodalmi tényeket tudta megismételni. Annyi bizonyos, hogy a családi könyvtár 1761-es jegyzékében már nem szerepelt a kézirat.⁴⁸ Mivel Kálnoki 1706-ban meghalt, a hagyatékának, könyvtárának sorsa érdekes lehetne a kézirat további sorsát illetően. Tény, hogy 1777 előtt Pray György jezsuita szerzetes már információkat tudott róla. Azt nem

⁴³ Sischowitz Anna Rosina.

⁴⁴ Első megjelenés: *Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetett és irattatott PETTHŐ Gergelytől*, Kassán, Nyomtatott az Akadémiai betűkkel 1753.

⁴⁵ SZELESTEI 1973, i. m. 351; KOSÁRY Domonkos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 685; A Kálnoki család könyves és kéziratosa hagyaték 2012-ig ismeretlen volt, amikor is Papp Kinga a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen megvédett doktori értekezésében összeszedte a fellelhető levéltári forrásokat. TUDÓSNÉ SIMON Kinga, *A Kálnoky család XVIII. századi könyvtára = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor, Erdélyi Múzeumegyesület, Kolozsvár, 1996, 492–501; PAPP Kinga, *Kálnoki Sámuel és a könyvek világa* = *Erdélyi Múzeum*, 2013, 1, 24.

⁴⁶ EK Kézirattár, Coll. Hev., Tom. L. 203–284.

⁴⁷ SZELESTEI 1973, i. m. 350.

⁴⁸ PAPP 1996, i. m. 24.

tudjuk, hogy a kéziratárába⁴⁹ már ekkor megtalálható volt-e annak másolata, de annyi bizonyos, hogy azt nem ő készítette, hiszen akkor a kolofon alapján Johannes Menestarffert jelölte volna meg lejegyzőnek. Ő adott meg adatokat Michael Denis bécsi császári könyvtárosnak a Menestarffer-féle krónikáról, de a forrás lelőhelyét nem jelölte meg. Emiatt is gondoljuk, hogy a másolat nem volt még a tulajdonában. A „szerzővel” kapcsolatban lehetségesnek véljük, hogy Denis a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum*-ról hallva, bécsi lévén, a vezetéknevet hallva automatikusan Michael Manestorfer bécsi orvossal azonosította annak személyét. Az furcsa, hogy nem hangsúlyozta ki kézirat mivoltát.

Ezáltal kimondhatjuk, hogy az 1706 és 1770-es évek közti tulajdonosok bizonytalanok, de a század utolsó harmadára már ismerték a történeti kutatók. Egyben biztosak vagyunk, ha a kézirat a jezsuiták révén a feloszlatás után az Egyetemi Könyvtárba került volna, akkor az ottani szakemberek már felismerték volna a kézirat jelentőségét – hiszen ekkor még a nyomtatott példányokat nem is ismerték, így onnan nem kerülhetett volna ki magángyűjteménybe, vagy duplumpéldány-elosztásra, majd ekképpen a pécsi püspöki könyvtár gyűjteményébe.

Klimo György pécsi püspök (1751–1777) nyilvános könyvtárába Fitz József feltételezése szerint a Dobai Székely Sámuel lovaskapitány és műgyűjtő (1704–1779) által felajánlott kötetekkel együtt kerülhetett be.⁵⁰ Sajnos a 16–19. század közötti időszakból sem possessor-bejegyzés, sem ex libris nem található a kötetben. Szelestei Nagy László több évtizedes, kiterjedt Dobai Székely-kutatásai alapján megállapította, hogy biztosan nem az övé volt Klimo előtt ez a kézirat. Mivel a Menestarffer-munkát a Klimo-féle hagyatéki listában nem sikerült fellelnünk, így a beszerzés csak 1777 májusa és 1778 között valósulhatott meg, és így Koller József első könyvtárőr személyét tudnánk közvetítőként feltüntetni.⁵¹

A kézirat elsőként az 1778-as, Koller József által összeszerkesztett első nagy katalógusban szerepelt: „Chronica Hungarorum cum Praefatione Andreae Hess ad Venerandum D. Ladislaum Praepositum Eccleae Buden, Protonotarium Applicum nec non V. Cancellarium Serenissimi Regis Matheae – Finita Viennae per Joann. Menestarffer Artium Doctorem, Decretum[que] Licetiatum: die 10 Mens. Septembr. Anno Domini MCCCLXXVI. Sed impressa fuit Bude in Vigilia Pen-

⁴⁹ Pray György gyűjteményét évi kegydíj ellenében, 1784-ben adta át a pesti Egyetemi Könyvtárnak. <http://konyvtar.elte.hu/regi/kincseink/kezirat/index.html> [2014. 01. 04.]

⁵⁰ FITZ 1931–32, i. m. 4–5. Állítását 1939-ben átvette Szarvasi Margit is: „Ugyancsak Dobai Székely gyűjteményéből került Klimóhoz Hess András Budai krónikájának (1473) Menestarffer János, »a művészetek doktora és a jogtudományok licenciatusa« által készített másolata.” SZARVASI Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei)* (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, VII), Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R. T., Budapest, Pécs, 1939, 28.

⁵¹ Pécsi Káptalani Levéltár PKGYJKV 3/1779 – Káptalani Gyűlés 1779. március 15.; PEK TGYO It. Ms 1489 – Inventarium Librorum a bo. me. Excellmo ac Rmo Domino Georgio Klimo Episcopo Quinque-Ecclesiensi comparatorum, et in Bibliotheca Ecclesiae suae Cathedrali ad instar piae renumerationis inter vivos donata, ac Cleri primus Ecclesiae suae, tum Publicae omnium utilitati dicata collocatorium. 37, 2 fol.

tecotes per Andream Hess Codex Cartaceus MS 40° A jelzetét javították N.V.1-re, ami az eredeti épületben a történeti források közti elhelyezésére utalt.⁵² A könyvlajstromban a keletkezésének évszáma hibás, hiszen 1481 helyett 1476-ot jelölt meg. Bár Koller a középkori kéziratoknak jó ismerője volt, és az általa tett megjegyzés egy kolligátum papírkódexre utal, amely a Menestartfer-kézirat mellett Szent István okleveleit is magában foglalta, ami egyértelművé teszi, hogy a Kálnoki-féle kötésben volt a két kézirat.

A Szepeszy Ignác püspök (1828–1838) által összeírt, 1829-es *Canonica Visitationis* is tartalmazta a kéziratok és ritkaságok felsorolásában, a nyolcadik pont alatt: „8. Chronicon Hungarorum. Est Codex manuscriptus, in cuius fine haec leguntur. Finita Viennae per Joannem Menestorfer Artium Doctorem Decretorumque Licenciatum, Die Lunae decima Mensis septembris Anno 1481. Sed impressa fuit Budae anno Domini 1473 in Vigilia Penthecostes per Andreani Hesz, Famigeratum hoc Cronicon Hungarorum ab Andrea Hesz Budae excusum est primum Hungaria Typographicum Specimen et adeo rarum, ut in Hungaria praeter illud, quod Nicolaus Jankovits de Jeszenicze Pestinii possidet, plura Exemplaria nondum detecta sint. Unum exstat Vindobonae in Bibliotheca Palatina, alterum Pragae in Academia, tertium Lypsiæ in Civica Codex, quam Bibliotheca Episcopalis possidet, est ex ipso originali tran(s)sum(p)tum”.⁵³ A részletes leírás a kézirat értékességének ismertségét vetíti elénk. A *Visitatio* idején Groczky István volt a könyvtárőr (1823–1831). A kiemelkedően fontos dokumentumok részletes leírása igen nagy háttértudásról tett tanúbizonyságot, ezért feltételezzük, hogy a *Canonica Visitatio* könyvtárra vonatkozó részeinek megfogalmazásában és jegyzékezésében az idős Koller József is részt vállalt, aki noha már rég nem volt a püspöki bibliotéka őre, élete végéig folyamatosan (ki)segítette könyvtárostársai szakmai munkáját. A krónika leírásánál egyúttal felsorolást tettek a Jankovich Miklós (1772–1846) műgyűjtő-mecénás magyarországi nyomtatott példánya mellett a bécsi, a prágai és a lipcsei darabokról is.

Az 1833 és 1836 között, Vojdás János könyvtárőr (1833–1835) és Gradwohl Eduárd könyvtári adjunktus (1833–1839) által készített betűrendes katalógusban már egyszerűbb leírás szerepel a kézitról, alárendelve a magyarok krónikája címet viselő többi magyar, német és latin nyomtatott és kéziratos forrásmunkák közé. Kihagyták a lejegyző nevét, valamint a készítés helyét és dátumát: *Chronica Hungarorum. Vide II.III.27.*⁵⁴

A Szepeszy-katalógus készítőjének, Vojdás János könyvtárőrnek egy 1835-ös

⁵² Index librorum Bibliothecae Episcopalis Quinque Ecclesiensis 1779. [Több kéz írása] 418 fol. QQ.I.14 = PEK TGYO It. Ms 56 (PEK TGYO = Pécsi Egyetemi Könyvtár Történeti Gyűjtemények Osztálya)

⁵³ Canonica Visitatio Cathedralis Ecclesiae Quinque Ecclesiensis, Anno Christi 1829. 92–93. PPL (Pécsi Püspöki Levéltár = PPL)

⁵⁴ Catalogus alphabeticus auctorum Episcopalis Publicae Bibliothecae Quinque-Ecclesiensis. (Studio et opera Joannis Vojdás... ac Eduardi Gradwohl... 1833–1835.) PEK TGYO It. Sz.R.I.1–2–3 = Ms 174.

kéziratjegyzéke is számba vette a Menestarffer-féle kéziratot: *Chronica Hungarorum 1481. II.III.27.*⁵⁵ Vojdás másik katalógusában így jegyezte fel: *Chronica Hungarorum cum praefatione ad Praepositum Budensem cum Diplomate S. Stephani. 1481. MS 4. II.III.27.* Ez a két forrás, ami az előtte és utána keletkező katalógusok feljegyzéseinél igazolja, hogy a Menestarffer által készített kéziratok másolattal állunk szemben.

Az új épületben a jelzete tehát az II.III. 27 lett, amely alapján a Hártyateremben kapott helyet, bár furcsálljuk, hogy a zöld, festett bőrkötésű kötet a törtfehér színű köteteket tartalmazó, egységes polcra került, hiszen ebben a teremben vannak vegyes köteteket is tartalmazó polcok is.

A Lechner Antal könyvtárőr (1866–1899) által 1880 után készített cédulakatalógus is a Vojdáséhoz hasonlóan járt el a kézirat bibliográfiai adatainak felvételekor. A szöveg teljesen megegyezik a Szepeszy-katalógusával, így feltételezzük, hogy segítségül hívhatták a feldolgozás során.⁵⁶ Az utolsó katalógus, amelyben a forrás felbukkant már Szőnyi Ottó könyvtárőrsége idején (1906–1921) került a katalógusba, amely a háború miatt 1914 és 1921 között készült. Ebben megint csak egy egyszerű leírást adnak a forrásról: *Chronica Hungarorum II.III.27. MS.*⁵⁷

A 19. századi könyvtárismertetésekben sem említették meg a pécsi *Chronica Hungarorum*-ot. 1859-ban Sarkady István látogatása során nem találkozott a kötettel, így az *Új Magyar Múzeumban* írott tanulmányában nem jegyezte fel az egyedi dokumentumok felsorolásában.⁵⁸ Emiatt gondolta úgy Fitz József könyvtörténész, a Pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatójaként (1930–1934), hogy 1859 után tűnt el a könyvtárból.⁵⁹ A *Budai Krónika* 1900-as hasonmás kiadásának bevezető tanulmányában Fraknói Vilmos összefoglalta a krónika forrásait és fellelhetőségeit. Ő a fennmaradt kéziratok között csak a Heveneszi Gábor, Pray György (ELTE Egyetemi Könyvtár) és Cornides (marosvásárhelyi Teleki Téka) példányait említette meg.⁶⁰ Így elmondható, hogy még a századfordulóra sem volt egyértelmű, hogy a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum* valójában nyomtatvány vagy kézirat.

⁵⁵ Inventarium Librorum Bibliothecae Publicae Episcopalis Quinque Ecclesiensis. Conscriptio Omnium librorum, prout in serie locorum dispositi sunt. Anno 1834. Confecta. Item Alphabetica Connotatio omnium Manuscriptorum Bibliothecae Episcopalis Quinque-Ecclesiensis, um adcurata adnotatione locorum, in quibus dispositi sunt. [Sciendum. Hoc Inventarium, in se continet libros schedulis albi et flavi coloris signatos.] Anno 1834 conscripta. [Vojdás János] 55, 28 lev. PEK TGYO It. Z.III.41 = Ms 1492

⁵⁶ Cédulakatalógus [Lechner János Antal, Nikl Ferenc], [Pécs, 1880 után] PEK TGYO It.

⁵⁷ PEK TGYO It. Ms 1091/1 – [Szőnyi Ottó]: Katalógus-könyv, 1914–1921 [Több kéz írása], 1. kötet A–K.

⁵⁸ SARKADY István, *A pécsi püspöki könyvtár = Új Magyar Múzeum, egyszersmind a Magyar Akadémia Közlönye*, Kiadja Toldy Ferenc, Kilencedik flyam, 1. kötet, Pest, 1859, 174–178.

⁵⁹ FITZ 1931–32, i. m. 6.

⁶⁰ *A Budai Krónika, A legrégebb hazai nyomtatványnak a M. N. Múzeum Könyvtárában levő példánya után készült lenyomata*, Bevezető tanulmánnyal ellátta Fraknói Vilmos, Ranschburg Gusztáv, Budapest, 1900.

1907-ben Varju Elemér sem említette meg a kéziratot a *Magyar Könyvszemle*-ben megjelent tanulmányában a pécsi püspöki bibliotéka ritkaságai között.⁶¹

Ezek azonban még nem bizonyítják, hogy nem lett volna a püspöki könyvtár állományában a Menestarffer-másolat. Az említések elmaradása azonban nem feltétlenül támasztja alá a kötet eltűnését. Lechner Antal volt a fent említett időszakban a neves kutatókkal kapcsolatban. Számos korabeli adatszolgáltatásuk alapján kijelenthetjük, hogy az állomány tartalmi és statisztikai ismeretében számos hiányossággal rendelkezett. Úgy tűnik, a köztudatban a pécsi *Chronica Hungarorum* nem egyértelműen maradt meg, egyedülálló voltát sem ismerték fel, nem publikálták, ekképpen a hiányt külön sem Sarkady, sem Fraknói, sem Varjú nem emelte ki.

Nem is csodáljuk, hogy 1930-ban, Fitz József Pécsre kerülve könyvtörténész-ként és az Andreas Hess ősnymondász munkásságának kutatójaként rögtön a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum* kötetét kereste a Klimó Könyvtár polcain: sajnos sikertelenül. Ezért is írt róla egy tanulmányt a *Közlemények az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából* sorozatban. A korábbi könyvtárismertetésekre alapozva arra a következtetésre jutott, hogy a kézirat 1838 és 1859 között ismeretlen módon kikerült a könyvtárból, és utána fellelhetősége ismeretlen volt, de ő bécsi szálat feltételezett. Boda Miklós, a Pécsi Egyetemi Könyvtár könyvtárosa, a püspöki könyvtár tudományos kutatója azonban a könyvtárban található lajstromok alapján megállapította, hogy 1914-ben a kötet még szerepelt a nyilvántartásokban.⁶² Ezt a fenti katalógusbejegyzések is bizonyítják: így az eltűnést 1910-es évek közepe és 1930 közötti időszakra tehetjük. A Szőnyi-féle katalógus adatait 1914-ben kezdték felvenni, és mivel a betűrend alapján ez az első kötet első harmadában szerepel, így az 1915 előtti meglétet támasztja alá. Ballagi 1898-as látogatásakor nem tudta, csak a kéziratjegyzékből a létezését bizonyítani: a kötetet fizikailag nem vehette a kezébe. Így gyaníthatóan az állományban volt a 19. század végén, csak akkor nem találták meg, ám az 1914-es katalógusban való szereplése a meglétét bizonyítja a 20. század első felében. A könyvtárból való kikerülés egyik alternatívája: a pécsi püspöki könyvtárban a 19. század második felétől lehetőség nyílt arra, hogy a kutatni kívánt forrásokat a nevesebb kutatók átkérhették egy másik könyvtárban való, olvasótermi használatra, így gyanítható, hogy a Menestarffer-féle *Chronica Hungarorum* ekkor került ki vagy fel Budapestre. Sajnos a püspöki könyvtár irattárában számos forrás kikérő levele megtalálható, ám ennek „könyvtárközi kölcsönzési” dokumentációját nem leltük fel, így lehetséges, hogy az egyetemi könyvtári időszak első éveiben tűnt el az állományból. A feltételezések Bécsben vélték tudni fellelhetőségét. Ezek szerint a 20. század első harmadára a szakma számára ismert volt a Hess-féle *Budai Krónika*, 1481-es, kézirat másolatának a pécsi püspöki könyvtárban való fellelhetősége.

Az eltűnt kézirat megtalálása igen sok időbe telt, sokan nyomoztak holléte

⁶¹ VARJU Elemér, *Jegyzetek a pécsi egyházmegyei könyvtárból* = *Magyar Könyvszemle*, 1907, 193–206.

⁶² BODA Miklós, *Régi könyvek nyomában, Krónika kerestetik* = *Dunántúli Napló*, 1973. június 3., 7.

után. Boda Miklós a Klimó Könyvtár 200 éves évfordulója kapcsán *Régi könyvek nyomában* című sorozatában írt a *Dunántúli Napló*ban a kéziratról, reménykedve annak mielőbbi megtalálásában, és a Pécsre való visszakerülésben.⁶³ A közel 50 évnyi lappangás idejéről csak annyit tudunk, hogy az Eötvös Collegium könyvtárába Juhász László klasszika-filológus (1905–1970)⁶⁴ hagyatékának kiadásakor került 1971-ben, 400 forintos⁶⁵ összegért. Juhász munkásságának egy részét a középkori krónikák kutatása tette ki, így bizonyosan haszonnal forgatta a kéziratot.⁶⁶ Juhász László hagyatékát sokan átnézték: az Eötvös Collegiumból Szelestei Nagy László és két kollégája válogatott a kollégium könyvtára számára. Az örökösök számára sürgős volt a könyvtár mielőbbi felszámolása. Az értékes dokumentumokra való tekintettel szakembereket hívtak pl. a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetéből is. A kéziratot – néhány más kötetrel együtt – Szelestei azonosította.⁶⁷ Ekkor került bele a kollégium tulajdonlását alátámasztó pecsét is: „Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös József Kollégium” bélyegzőnyomat és 1158, talán leltári szám bejegyzése tollal. Szelestei Nagy László 1973-ban, a *Magyar Könyvszemlé*ben dokumentálta a megtalált pécsi kódexet [*A Hess-féle Chronica legrégibb kézirat másolata (1481)*].⁶⁸ A sors úgy „rendezte” az eseményeket, hogy a megtalált kézirat hírért Boda Miklós és felesége, Boda Miklósné Szepes Zsuzsanna, a Pécsi Egyetemi Könyvtár könyvtárosai hozhatták Pécsre, amikor az 1973. október 5-én, a Magyar Nemzeti Múzeumban és a megnyitott „500 éves a magyar könyvnyomtatás” című kiállításon⁶⁹ „felfedezték” a Menestárffer-kötetet.⁷⁰

Fényes Miklós a Pécsi Egyetemi Könyvtár igazgatója (1957–1984) már 1973. november 10-én levelet intézett a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtári Osztályának vezetőjéhez, Kondor Istvánnéhoz, amelyben értesítette a Fitz-féle tanulmány mellékelésével, hogy a keresett kódex megkerüléséről van tudomása. Egyúttal kérte az osztályvezető segítségét a kézirat mielőbbi Pécsre való vissza-

⁶³ BODA 1973, i. m. 7.

⁶⁴ Juhász László felesége J. Hajdu Helga az OSZK Kézirattára könyvtáros tisztje (1945–1950), csoportvezető főtisztje (1950–1952), a Kézirattár vezetője (1954–1958), a Muzeális Főosztály vezetője (1958–1962) volt. (http://nevpont.hu/content/publikacio/Hajdu_Helga_J.html) [2014. 01. 06.]

⁶⁵ PKL Átadási jegyzőkönyv – 1993. március 24.

⁶⁶ Szelestei Nagy László közlése. Juhász László 1955-ben az Eötvös Collegium tagja volt.

⁶⁷ Szelestei Nagy László közlése.

⁶⁸ SZELESTEI 1973, i. m.

⁶⁹ A kiállítást a Művelődésügyi Minisztérium megbízásából az OSZK munkatársai, az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központjával, a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülés, a Nyomdaipari Egyesülés, továbbá a Nyomda-, Papíripár és a Sajtó Dolgozóknak Szakszervezetével készítették el. A kiállítás időtartama 1973. október 5. – 1974. január 6. Helyszín: Magyar Nemzeti Múzeum és a Természettudományi Múzeum. Katalógusa: *Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás, Kiállítási kalauz* [Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1973. október 5. – 1974. január 6.] [Szerk. Berlász Jenő] OSZK, Budapest, 1973.

⁷⁰ B. K., *Visszakerül-e Pécsre az elloptott kódex? Megkerült a Chronica Hungarorum = Hétfői Dunántúli Napló*, 31/94, 1974. április 6., 5.

juttatásában. Az ügyben Fényes megkereste Borsa Gedeont, a kiállítás főmunkatársát⁷¹ is, akit szintén megkért a kiállítás lebontását követő visszaadásra.⁷²

A Szelestei Nagy László 1973-ban a *Magyar Könyvszemlé*ben a kézirat bemutatásakor említette a kézirat négy füzetének összekeveredését (1. 1–16, 3. 39–62, 2. 17–38, 4. 63–72), amelyet a Hevenes-féle másolat készítésének tudott be. A *Chronica Hungarorum* ma már a visszakerülés kori újrakötéssel – amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Restauráló Műhelyében Soltész Zoltánné végzett el 1973 júniusában – ismét az eredeti sorrendet mutatja.⁷³

Ami érdekes: az 1973-as nagy felfedezést, a kézirat pécsi „illetőségének” megállapítását nem követte tett. Johannes Menestarffer *Chronica Hungarorum*a 1993. március 24-én került vissza Pécsre. A kéziratot végül a pécsi egyházmegye juttatták vissza, mondván a Klimó Könyvtár a pécsi püspökség tulajdonában volt a szocialista időszakban is, és az Pécsi Egyetemi Könyvtár csak a használati jogot élvezett. Szelestei Nagy László, mint az egyházi könyvtárak ügyintézője és a kötet „megtalálójá” javasolta, hogy a konkrét tulajdonoshoz kerüljön vissza a *Chronica Hungarorum* másolata, mert a letéti szerződés megkötésekor a kötetet nem adták át.⁷⁴ Az átadás Vekerdy József, az Eötvös Collegium igazgatója és Kersák Pál pécsi püspöki levéltáros között történt meg az Eötvös József Collegium Ménesi úti épületében. A kötetet ma is a Pécsi Egyházmegye őrzi.⁷⁵

A pécsi püspöki könyvtárnak nem ez az egyetlen egyedi kézírata, amelynek kalandos sors jutott a 19–20. század fordulóján. A Mátyás király kancelláriáján készült *Magyi-kódex* (1476) és egy *II. Ulászló korabeli formulárium* (15. század) is a 19–20. század fordulóján került ki a könyvtárból, majd Horváth Antal pécsi ügyvéd, műgyűjtő hagyatékából került elő 1912-ben. Az egyházmegye és az örökösök között három évig húzódó per vette kezdetét. Ennek végén megállapították, hogy Horváth valószínűleg valakitől ajándékba kapta a forrásokat, és nem ismerve fel páratlan értéküket, jóhiszeműen őrizte padlásán, ahonnan halála után kerültek elő.⁷⁶

⁷¹ Szelestei Nagy László is a kiállítás egyik szervezője volt.

⁷² PEKI I-76/1973 (PEKI = Pécsi Egyetemi Könyvtár Irattára)

⁷³ SZELESTEI 1973, i. m. 350; PKL Restaurálási fejelet 41/73 – 1973. június 18.

⁷⁴ Szelestei Nagy László közlése. Megjegyezzük azonban, hogy 1923/1925-ben a Haszonkölcsön-szerződés megkötésekor a püspöki könyvtárnak nem volt tételes, lajstrom szerinti átadása. Reményeink szerint a Klimó Könyvtár teljes állománya a közel jövőben egységesen a Corvina-katalógusban lesz kereshető, és itt a kiemelt köteteket és azok őrző helyét is fel tudjuk majd tüntetni, ekképpen segítve ezek visszaemelését a kutatások középpontjába.

⁷⁵ PKL Átadási jegyzőkönyv – 1993. március 24. – Az iktatószám nélkül ma is a dokumentumban, borítékban található meg. Az átadási jegyzőkönyv szerint az egyházmegye két kötetet ajándékozott, „jelképes csere gyanánt” az Eötvös Collegium könyvtárának: 1/ Aggházy Mária, *Régi magyarországi faszobrok*, Budapest, 1958; 2/ *Spanien und seine Kunstschatz*. Bd. 1–2, Geneve, 1965–1967.

⁷⁶ Irodalma: POHÁNKA Éva, *A Pécsi Püspöki Könyvtár Nyirkállói-kódexének pere (1913–1916)* = *Pécsi Szemle*, 2005. tavasz, 28–34; POHÁNKA Éva, *Egy kalandos sorsú kódex nyomában Magyar*

SCHMELCZER–POHÁNKA, ÉVA

„Die Schätze“ der Klimó-Bibliothek

*Johannes Menestarffer: Chronica Hungarorum.
Wien, 1481 (Handschrift)*

Die von der Pécs-Universitätsbibliothek betreute Klimó-Bibliothek (die ehemalige bischöfliche Bibliothek von Pécs) bewahrt viele originelle und hervorragende historische Quellen. Eine davon ist das Manuskript *Chronica Hungarorum* von Johannes Menestarffer, das am 10. September 1481, in Wien aufgrund der ersten ungarländischen, in der Druckerei von Andreas Hess gedruckten *Budaer Chronik* (1473) kopiert wurde. Von der Fachliteratur wurde es lange als Druck behandelt, aber auf ihr Verwahrungsort wurde kaum hingewiesen. Um den Namen des Autors tauchten auch Missverständnisse auf, wer lange als der Wiener Rektor-Arzt Michael Manestorffer identifiziert wurde. Am Anfang des 18. Jahrhunderts wurden aufgrund der Handschrift zwei Kopien (von Gábor Hevenesi und György Pray) gefertigt. Der Band wurde am Ende der 1770er Jahre, wahrscheinlich durch den Bibliothekar / Historiker Joseph Koller in die öffentliche Bibliothek von Georg Klimó hineingeraten. Joseph Fitz, Buchhistoriker und der Direktor der Pécs-Universitätsbibliothek wollte das Werk klären, es war aber nicht mehr im Bestand zu finden, trotzdem stellte Fitz aufgrund der früheren Katalogen fest, dass es hier um eine Handschrift und nicht um einen Druck geht. Das Buch tauchte im Jahre 1971 im Nachlass des Altphilologen, László Juhász auf, dann wurde von der Bibliothek des Eötvös-Collegium gekauft. Die Universitätsbibliothek Pécs erhob schon damals Anspruch auf das Manuskript, aber seine Rückkehr konnte nur im Jahre 1993 verwirklichen. Heute ist diese Handschrift mit den anderen, einzigartigen und wertvollen Stücken der Klimó-Bibliothek zusammen bei der Diözese Pécs bewahrt. Die vorliegende Studie setzt sich zum Ziel, die Person des Nachbilders endgültig zu klären, wer kein anderer als Johannes Menestarffer (ca. 1440–1497), der Magister der sieben freien Künste und Lizentiat des Kirchenrechts war. Er kopierte die Chronik zur Forschung der Geschichte des Stifts St. Lambrecht und der Wunder von Mariazell.

KÖZLEMÉNYEK

Egy bártfai diák a krakkói egyetemen 1498–99-ben. Az Országos Széchenyi Könyvtár Inc. 1016-os jelzetű ősnymtatványa Franciscus (Pescennius) Niger levélmintakönyvét, a *Modus epistolandi*t tartalmazza.¹ A kötet különlegességét az adja, hogy margóin egy magyarországi diák, a bártfai származású Georgius Jacobi 1498–99-ből származó krakkói egyetemi jegyzeteit, illetve a kötethez kötött levélen az egyetemen a baccalaureusi fokozat megszerzéséhez felvett óráinak jegyzékét tartalmazza.² Georgius Jacobi az egyetemi anyakönyv szerint 1498 nyári félévében iratkozott be a krakkói egyetemre, és a promóciós jegyzőkönyv szerint 1500-ban szerzett baccalaureusi fokozatot.³ Az alábbiakban bemutatandó dokumentum alapján immár órarendje is teljes mértékben rekonstruálható.

A velencei születésű Franciscus Niger levélmintakönyve a 15. század végének és a 16. század elejének egyik legnépszerűbb levelezési tankönyve volt. Közép-európai népszerűségét csak tovább erősíthette, hogy önéletírása szerint Magyarországon is többször járt az 1490-es években, először Ippolito d'Este, majd pedig Báthory Miklós környezetében.⁴ A levélmintakönyv műfaja önmagában is komoly népszerűségnek örvendett a késő-középkori Közép-Európában: mivel a laikus literátus értelmiség legjelentősebb munkaadója tanulmányai befejeztével a városi adminisztráció volt, diákok számára alapvető fontosságú volt a hivatalos és nem-hivatalos írásbeli kapcsolattartás formáinak elsajátítása. A különféle szituációkra előkészített levélminták a középkori formulariumokhoz hasonlóan nyújtottak mintát és útmutatást a klasszikus latinításhoz már közelítő nyelvezet és megszólalási formák elsajátításához.⁵

Az 1497-es, lipcei kiadású nyomtatványt újonnan vásárolhatta Georgius Jacobi, hogy abba az órát tartó tanár diktátumait beírja. A tanár személye is kiderül a később bemutatandó órarendből

¹ NIGER, Franciscus, *Modus epistolandi*, Leipzig, Konrad Kachelofen, 1497. A kötetet már említette Imrich Kotvan, de a forrás nem elemezte. Imrich KOTVAN, *Inkunabuly v Bardejove*, Kniha '77, Martin, Matica slovenska, 1980, 40.

² A korabeli bártfai diákokról a krakkói egyetemen I. A. ŠROKA, Stanisław, *A krakkói egyetemen a 15. században tanuló diákok és későbbi sorsuk = Aetas*, 2011, 5–14.

³ *Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400–1508*, kiad. Antoni Gąsiorowski et al., Krakó, 2004, 98e/107; *Księga promocji Wydziału Sztuk Uniwersytetu Krakowskiego z XV wieku*, ed. Antoni GĄSIOROWSKI et al., Krakó, 2000, 1500/16. Vö. ŠROKA 2011, i. m. 13.

⁴ Részletesen I. Kiss Farkas Gábor, *Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvatóában és a Scholasticum Orosianae iuventutis dramma = Magyar Könyvszemle*, 2013, 265–281; életéről általában *Contemporaries of Erasmus, A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, szerk. Peter G. Bietenholz, Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press, 2003, vol. 3., 10–11.

⁵ „*Margarita poetica*”, *A humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig*, szerk. Ekler Péter, Budapest, Gondolat, 2011, 114–117, 128–136.

– a krakkói egyetem artes-fakultásának tanára, Johannes Sommerfeld/Sommerfeld adott elő Niger tankönyvéből. Sommerfeld (kb. 1465–1501), aki nem tévesztendő össze a neves humanista Johannes Rhagius Aesticampianusszal (1457–1520),⁶ 1481-ben lett baccalaureus, az 1485–86 téli félévében szerzett magisteri fokoztatot, majd 1487–88 téli féléve és 1501 között tanított az egyetemen. 1487 és 1490 között mint külső előadó (extraneus de facultate) jelenik meg az egyetem aktaiban, 1490–91 téli félévtől *collega minor*, majd 1494 nyári félévétől *collega maior*ként lesz az egyetem professzora, és az 1494 téli félévében az artes-kar dékánja is. Impozáns könyvtárában, amely nagy részében fennmaradt, csak inkubulumból 240 kötet található meg ma is.⁷ Filozófiai óráján Arisztotelész *Metafizika* című művét magyarázta, természetfilozófiai óráin magyarázta Arisztotelész *A lélekről, A keletkezésről és a pusztulásról* című művét tanította, valamint *Kisebb természettani értekezéseit és Fizikáját*; logikai óráin pedig az *Új logikát*, az *Első analitikát* és a *Topikát*, valamint Petrus Hispanus *Hét fejtegetését*. Etikai és politikai óráin Cicero *Barátságáról* szóló művét tárgyalta, retorikai-poétikai óráin Herennius *Retorikáját*, Augustino Dati levélírással kapcsolatos művét, Donatus *Nyolc mondatrészét*, Alexander de Villadei *Mondattanának* második részét, Priscianus *Grammatikáját* és Senecának *Luciliushoz írt leveleit* magyarázta. Emellett került sor Niger levélmin-takönyvének oktatására is, amelyet önálló kiegészítésekkel ellátott változatban kollégái (Johannes Lupulus, ifj. Rudolf Agricola) halála után is használtak az oktatásban: Sommerfeld saját műveként négy alkalommal is megjelent 1510 és 1522 között.⁸

Niger műve húsz féle levéltípust tárgyal, ezek közt található ajánló (*epistola commendatitia*), kérő (*epistola petitoria*), adakozó (*epistola munifica*), szerelmi (*epistola amatoria*) és panaszoló levelet (*epistola lamentatoria*) is. Az oktatás módszertanának szemléltetésére az alábbiakban az úgynevezett 'házi levél', az *epistola domestica* egyik fajtájának reguláit és példáját közöljük (f. E2r), kiegészítve Georgius Jacobi jegyzeteivel, melyek – feltehetően – a tanár, Johannes Sommerfeld diktátumából származnak. Az ilyen típusú levelekben a szerző saját vagy a másik egészségéről ír (*nostra vel aliena salus*), vagy a diák jegyzetei szerint „vt de sanitate aut egritudine amici: parentis: uxoris” (vagy barátja, szülei, hitvese egészségéről vagy betegségéről). Niger ezután három regulát ismertet, az első Cicero módszere. Eszerint a megfelelő zárás így hangzik: „Si vales bene est ego quidem valeo”. (Ha jól vagy, az jól van, én bizony jól vagyok). Ehhez a diák jegyzete: „ut 'vellem enim ac ego optima te frui sanitate' vel absolute 'salutem plurimam' cum benevolencie captacione per 'utinam mi supra omnes amantissime Petre': 'carissima amice'” (például 'ugyanis én is azt kívánnám, hogy a legjobb egészségben légy', vagy önállóan: 'igen sok üdvözlét' vagy a jóindulat elnyerésével: 'bárcsak mindenkinél inkább szeretett Petrusom...', 'legdrágább barátom stb.'). A második szabály: „dilucide ac breviter vel salutem nostram vel salutis reparationem” (világosan és röviden kifejezni az egészséget vagy az egészségünk javulását): le kell írni, milyen beteg volt, és végül írni a jó és rossz szerencséről. Ez utóbbihoz a következőket fűzte Georgius Jacobi: „adversa et prospera” (kedvezőtlen és kedvező szerencse).

Végül Niger szól a levélzárásról, melynek formulái a következők lehetnek: „vale et ames ut solitus es” (üdvözöllek és szeress, ahogy szoktál), vagy „et me non diliges sed ames” (ne csak ked-

⁶ Életéről és műveiről I. WORSTBROCK, Franz J., *Sommerfeld Johannes = Deutscher Humanismus 1480–1520, Verfasserlexikon*, szerk. Franz-Josef Worstbrock, Berlin, New York, De Gruyter, 2012, Bd. 2., 919–926.

⁷ SZELIŃSKA, Waclawa, *Biblioteki profesorów Uniwersytetu krakowskiego w XV i początkach XVI wieku*, Wrocław, Ossolineum, 1966, 152–176.

⁸ SOMMERFELD, Johannes, *Modus epistolandi Magistri Ioannis Esticampiani alias, Somerfeldt, viginti genera epistolarum complectens*, Krakkó, Joh. Haller, 1510. (2. kiadás: Krakkó: Ungler, 1513, 3. kiadás: Bécs: Vietor, 1515, 4. kiadás: Krakkó: Vietor, 1522). L. még WORSTBROCK 2012, i. m. 924–925. (Csak az első és a harmadik kiadást említi).

velj, szeress is). Ehhez Georgius Jacobi jegyzete: „Amare et diligere differunt: quia amare *habet* maiorem [vim] quam diligere Cicero ad Platum⁹ Sic facies et me ames aut quod contentus sum aut diliges.”¹⁰ (A szeretet és kedvelés különbözik egymástól: mert szeretetnek erősebb a jelentése, mint a kedvelésnek, ahogy Cicero Platinushoz írt levelében mondja: Tégy így, és engem szeress vagy amivel elégedett lennék, legalább kedvelj.) Ezenfelül még az *ames* szóhoz is fűzött egy jegyzetet: „quia amare vehemens est diligere remissius” (mert szeretni hevesebb, kedvelni enyhébb). Persze nem minden levelet lehet szeretettel zárni: a „[Q]uedmodum in omnium ferme epistolarum fine seruat” (ahogy majdnem minden levél végén ez a szokás) sorhoz fűzött jegyzet szerint az ellenségeknek írt levelekben nem ajánlunk fel segítséget („ferme” dicit *quia* ad inimicum scribendo *oblacionem nostre opere non seruamus*” – *majdnem* mondja, mivel az ellenséghez írt levélben nem tartjuk meg a segítségünk felajánlását).

Az *epistola domestica* másik példája a *De negotiis*, azaz az üzleti jellegű házi levél, melynek nem reguláját, hanem példáját közlöm: ez egy Luciliushoz szóló levél, melynek tárgya egy márciusi bírósági pert követő felmentés (*summo cum omnium applausu civium ab equissimis iudicibus ex sententia nostra fuit expedita*), amelynek ’minden polgárok legnagyobb tapsával a legigazságosabb bírót által a mi kedvünkre lett vége’. Az *applausu* szóhoz Georgius Jacobi a következő jegyzetet fűzte: „Plaudo siue plodo est manibus pulsare et strepitum facere *quod* vel leticie vel derisionis causa fieri solet ex quo applodere et est nomen similiter [...]”¹¹ *sed* manibus cum sono pulsantibus et domo scola teatro aut alio conventu Cicero inde applaudo *congratulor* manuum plausu leticiam exprimendo.” (Tapsolni vagy tapsikolni annyi, mint hogy a kezekkel verdesnek és lármát csinálnak, amely vagy boldogság vagy a kigúnyolás miatt szokott történni, és ebből származik a ’megtapsolni’, ami hasonló [jelentésű] szó [...] de hangos kézcsapásokkal történik, és otthon, iskolában, színházban, vagy más összejövetelen – mondja Cicero. Ezért a megtapsolni annyi, mint gratulálni, a kezek csattogtatásával kifejezve az örömet.)

A kötet végére Georgius Jacobi az egyetemen felvett óráinak jegyzékét is beírta. Az első oszlopban olvashatjuk a tárgy nevét, gyakran a tárgy időpontját, majd pedig a második oszlopban az oktató nevét. A szokatlanul késeinek tűnő óraidőpontok annak köszönhetők, hogy a késő-középkori Krakkóban 24 órára osztott, úgynevezett „olasz” óraszámítást használtak, de ennek számítását a naplemente órájától kezdték. Így a napfelkelte évszaktól függően 7–12 órára esett, a 20–22 órákor kezdődő órákat pedig késő délután, naplemente előtt tartották.¹² Ez a szövegmélek két részre bontható (1–2. kép). Első része a cím:

⁹ Itt minden bizonnyal a Brutum szónak kellene állnia. Georgius Jacobi félrehallhatta ezt.

¹⁰ Ismételtlen egy félrehallás következtében pontatlanul leírt szöveget láthatunk. Eredetileg ez a mondat: „*Sic igitur facies, et me aut amabus aut, quo contentus sum, diliges.*” Az idézet egy Brutushoz írt levélből származik, de ez nem maradt fent, mindössze ezt az idézetet ismerjük az *amare* és a *diligere* címszavak alatt Nonius késő ókori latin szótárából, mely a szavak különbségéről szól. Az *amare* és a *diligere* különbségéről l. VALLA, Lorenzo, *Elegantiarum latinae linguae libri sex*, Lyon, Griphius, 1544, 342. (V. könyv 37. caput)

¹¹ Olvashatatlan szó, talán *eycere*.

¹² Példákkal l. *Chronologia polska*, szerk. Bronisław Włodarski, Varsó, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, 99–100. Egy napfogyatkozásról szóló bejegyzés szerint a kolostori *prima*, azaz a napfelkelte ideje júniusban 11 órának felelt meg a krakkói számítás szerint. Itt köszönöm meg Rafał Wójcik segítségét.

Ego Georgius Jacobi de Bartpha intitulatus sum Sub Egregio Necnon Eximio Viro magistro Johanni Turso de Cracouia Decretorum Doctore Scolastico Gneszensi Ecclesieque Cathedralis Cracouiensis Canonico anno Domini 1498 commutatione <hyemali>¹³ hoc ordine lecciones gradum baccalaureatus conuenientes audiui.

(Én, Jakab fia, Bártfai György, beiratkoztam a tekintetes és jeles magisternek, a krakkói Thurzó Jánosnak, gnieznói egyetemi doktornak és a krakkói székesegyház kanonokjának [rektorátusa] alatt, az Úr 1498. évében, a <téli> félévben, és ezeket az órákat hallgattam, amelyek a baccalaureusi fokozat megszerzéséhez szükségesek.)

Ebből a rövid szövegből megtudjuk, hogy 1498 és 1499 közt biztosan Krakóban tanult, méghozzá akkor, amikor ott Thurzó János rektor volt. Mivel a *Regestrum Bursae Hungarorum*ban nem szerepel a neve, nem a magyar bursán lakott.

Ezt követi Georgius Jacobi órarendje, amely egyedülálló betekintést nyújt egy késő-középkori peregrináló diák tanulmányainak rendjébe:

Lecciones a magistro	Tractatus Petri Hispani hora ¹⁴	A venerabili viro	Stanislaio De Cleparis ¹⁵	hyemali ¹⁶
	Paruorum loycalium hora XXI		Johanne de Cracouia ¹⁷	
	Veterem artem hora 10		Bernahardo de Biscopi ¹⁸	estiuali ¹⁹
	Franciscum Nigrum hora 9 ²⁰		Johanne Somerfelt	
	De anima hora 18		Johanne de Cracouia	
	Priorum		Johanne Somerphelt ²¹	
	Posteriorum		Johanne Glogovia ²²	
	Elencorum		Andrea de Thessin ²³	
	phisicorum		A Johanne de Glogouia ²⁴	

¹³ Először ezt írta be, de kitörölte, amikor beírta a nyári óráit is az órarendbe.

¹⁴ A rövidítések feloldását dőlt betűvel jelölöm.

¹⁵ Stanislaus de Kleparz. Az egyes tanárok azonosítására l. WISLOCKI, Henrik szerk., *Liber diligentiarum facultatis artisticae universitatis Cracoviensis*, 1886, itt 449.

¹⁶ 1498. téli félévben.

¹⁷ Joannes Kunasz de Cracovia. WISLOCKI 1886, i. m. 434.

¹⁸ Bernhardus Epsicopus de Cracovia. WISLOCKI 1886, i. m. 404.

¹⁹ 1499. téli félévben.

²⁰ Ez lehet az az óra, melyen a könyvet használta a diák.

²¹ A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali, hora 21”.

²² A híres krakkói asztrológus és filozófus, Johannes de Glogovia. WISLOCKI 1886, i. m. 411. A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali, hora 16”.

²³ Andreas Tessinensis. WISLOCKI 1886, i. m. 510. A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali, hora 20”.

²⁴ A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali, hora 14”.

Exercicia audui a magistro IX	Donati hora 19	A venerabili viro	Andrea de Thessin	hyemali
	Paruorum loycalium hora XXII		Stanislao de Ilkus ²⁵	
	Veteris artis hora 12		Martino de Ilkus ²⁶	estiuali
	Secunde partis 10		Johanne de Leschmycza ²⁷	
	De anima 19		Michaelae Parisiensi ²⁸	hyemali
	Elencorum 20		Michaelae Wratislauia ²⁹	
	Priorum 21		A Michaelae Wratislauia ³⁰	
	Phizicorum		Paulo Schadecz ³¹	
	Posteriorum 16		A Michaelae Wratislauia ³²	

Lecciones a baccalaureis	Lecturam donati	A domino	Cristofero de Sagana
	Lecturam secunde partis		Augustino Ungaro
	Cyrometralis		Nicolaus Fyrscham ³³
	Speram materiale		Petrus Gleybic

²⁵ Stanislaus de Bylica. WISŁOCKI 1886, i. m. 390.

²⁶ Nem azonos az id. Ilkus Mártonnal, aki 1493-ban meghalt. A *Liber diligentiarum*ban Martinus Bem/Biemként szerepel. WISŁOCKI 1886, i. m. 382.

²⁷ Joannes Lesnicensis. WISŁOCKI 1886, i. m. 440.

²⁸ Michael Parisiensis pályafutására l. WISŁOCKI 1886, i. m. 434.. A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali”.

²⁹ Michael de Vratislavia pályafutására l. WISŁOCKI 1886, i. m. 528. Nincs arról adatunk, hogy ebben az időben, tehát 1498–1499-ben tanított volna ilyen tárgyat. 1499 telén tanulhatta Georgius ezt a tárgyat; ebben az időben viszont Michael de Vratislavia a *Szofisztikus cáfolatokat* nem tárgyalta.

³⁰ A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali”.

³¹ Paulus de Zakliczów, l. WISŁOCKI 1886, i. m. 532 („hora 22”).

³² A *Liber diligentiarum* szerint „1499 hyemali”.

³³ Vagy Fyrschem?

Az órarend fordítása

Magister által tartott előadás	Petrus Hispanus Fejtegetései, ³⁴ 14 órákor	A tiszteletre-méltó...-tól	Stanislaus De Clepars	1498 téli félév
	Kis logika ³⁵ , 21 órákor		Johannes de Cracouia	1499 nyári félév
	Régi logika ³⁶ , 10 órákor		Bernahardus de Biscopi	
	Franciscus Niger ³⁷ , 9 órákor		Johannes Somerfelt	
	A lélekről ³⁸ , 18 órákor		Johannes de Cracouia	1499 téli félév
	Első analitika, 21 órákor		Johannes Somerphelt	
	Második analitika, ³⁹ 16 órákor		Johannes Glogovia	
	Elenchi (Szofisztikus cáfolatok), 20 órákor		Andreas de Thessin	
	Fizika, 14 órákor		Johannes de Glogouia	

Magister által tartott gyakorlatot kilencet hallgattam	Donatus ⁴⁰ , 19 órákor	A tiszteletre-méltó...-tól	Andreas de Thessin	1498 téli félév
	Kis logika, 22 órákor		Stanislaus de Ilkus	1499 nyári félév
	Régi logika, 12 órákor		Martinus de Ilkus	
	Alexander de Villadei: Második rész avagy mondatlan, 10 órákor		Johannes de Leschmycza	
	A lélekről, 19 órákor		Michael Parisiensis	1499 téli félév
	Elenchos, 20 órákor		Michael Wratisslauia	
	Első analitika, 21 órákor		Michael Wratisslauia	
	Fizika, 22 órákor		Paulus Schadecz	
	Második analitika, 16 órákor		Michael Wratisslauia	

Baccalaureus által tartott előadás	Donatus olvasása	...úrtól	Cristoforus de Sagana
	Alexander de Villadei		Augustinus Ungarus
	Második részének olvasása		
	Computus (naptárkészítés)		Nicolaus Fyrscham
	Sphera materialis (csillagászat)		Petrus Gleybicz

³⁴ Itt tárgyalták Petrus Hispanus *Summulae logicales*ának első hat értekezését.

³⁵ A *Parva logicalia*-előadás elsősorban a suppositio- és consequentia-tannal foglalkozott. Összefoglalóan I. Arno SEIFERT, *Das höhere Schulwesen*, in: *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*, Bd. 1., *Von der Renaissance und der Reformation bis zum Ende der Glaubenskämpfe*, kiad. Notker Hammerstein, München, C. H. Beck, 1996, 209–210.

³⁶ A *vetus ars a parva logicaliát* követő tananyag Porphyriosz *Isagogéja* és Arisztotelész *Perihermeniasa* alapján.

³⁷ *Modus epistolandi* volt a tankönyv, ennek utolsó lapjain található az órarend.

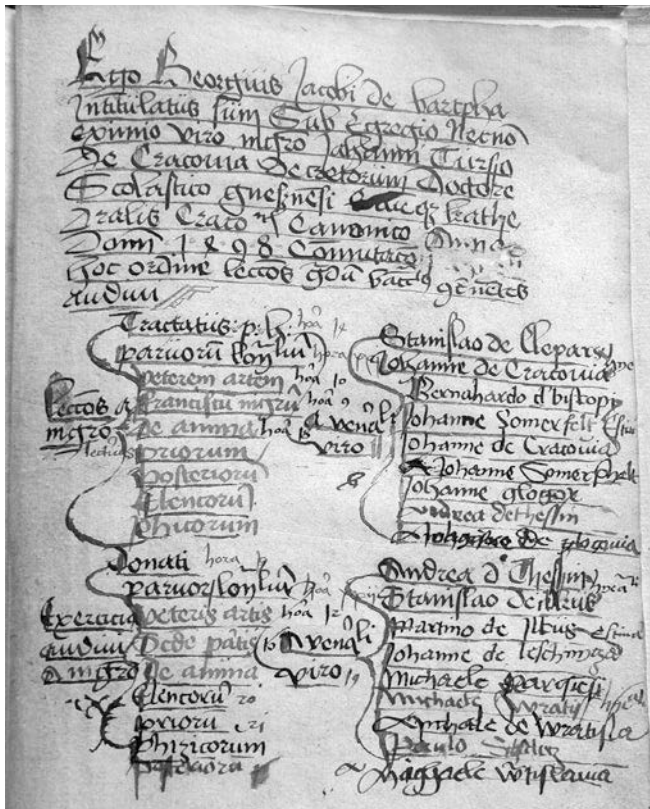
³⁸ Arisztotelész műve, a következő négy órával együtt (*Első analitika*, *Utolsó analitika*, *Szofisztikus cáfolatok*, *Fizika*).

³⁹ Arisztotelész művei, az *Analytica priora* és *posteriora*.

⁴⁰ Donatus *De octo partibus orationis* című műve.

Összehasonlítva a krakkói órarendet hasonló jellegű forrásokkal, például egy 1309-ből származó toulouse-ival és egy, korban sokkal közelebb álló lipcseivel 1519-ből, számos egyezés található például a tananyagban, Arisztotelész túlsúlyában. A 14. század eleji toulouse-i órarend még arról tanúskodik, hogy a krakkói órarenddel szemben látható, hogy Arisztotelész mellett csak csekély számú más szerzőt tanítottak: Boethiust, Porphürioszt, Gilbert de la Porrée-t és Priscianust.⁴¹ A lipcsei, 1519. évből származó órarendnek viszont már fontos újdonsága, hogy megjelenik a klasszikus auktorolvasás (Vergilius) mint tananyag, feltűnnek az első görög auktorok (Theokritosz, Hérodotosz), és a retorikai oktatást már elsősorban Cicero művei (*De oratore*), és nem középkori szerzők összefoglalásai képviselik.⁴² Georgius Jacobi számára azonban az artes-képzés elsősorban logikai és filozófiai bevezetésből állt, a grammatikai alpműveken (Donatus, Alexander de Villadei) és Franciscus Niger levélmintakönyvén kívül az artes-oktatás nem nyújtott retorikai és irodalmi képzést.

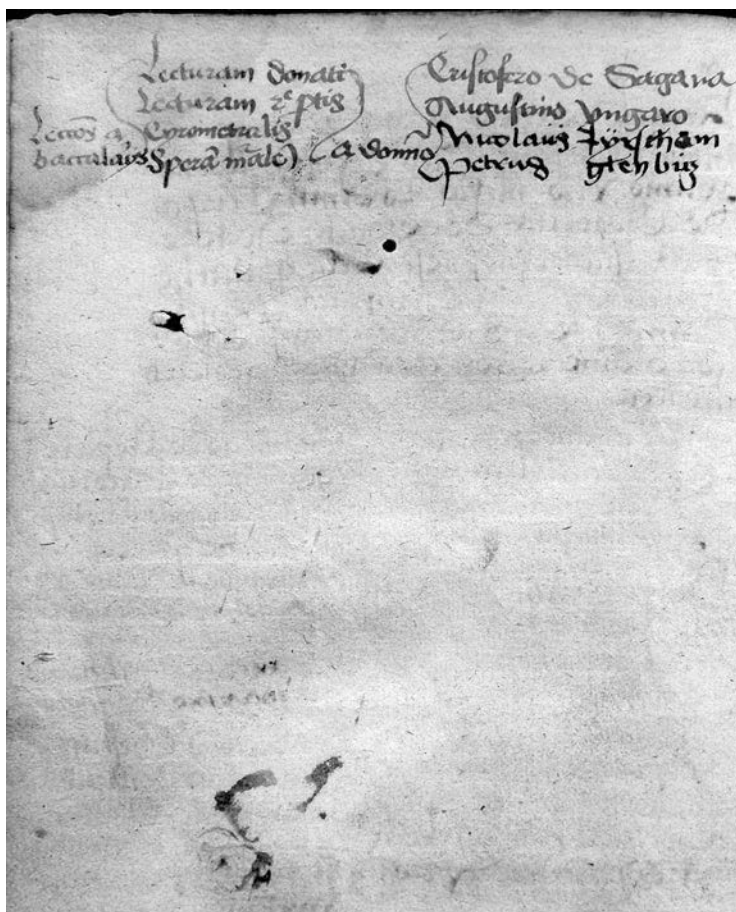
KEDVEK VERA

1. kép

⁴¹ PAETOW, Louis John, *The Arts Course at Medieval Universities, with Special Reference to Grammar and Rethoric*, Dubuque, Iowa, Brown Reprint Library, 1962, 95–96.

⁴² NORTON, Arthur O., *Readings in the History of Education, Medieval Universities*, Cambridge, 1909, 132–134.

Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról. A bambergi Staatsbibliothek gyűjteményében meglehetősen nagy számban vannak egylapos nyomtatványok. Ezek között került elő egy a mohácsi csatáról szóló verses röplap, melynek nincs nyoma a kérdéssel foglalkozó gazdag szakirodalomban (1. kép). Az aprónyomtatványok bambergi cédulakatalógusában tévesen 1626-ra datálták, a 16. századi német egyleveles nyomtatványok Geisberg által összeállított katalógusában nem szerepel.¹ Farkas Gábor Farkas 2000-ben a mohácsi csatavesztés európai visszhangjáról írt tanulmányában öt egykorú német népéneket² és tíz újságlapot említ, és „ezek 33 kiadását és megállapíthatatlan számú utánnyomatát”, ezt viszont nem.³ A Bambergben előkerült, alább közölt szöveg szintén egy variáns, de egyrészt a hozzá társuló metszet miatt, másrészt irodalomtörténeti és műfajtipológiai szempontból érdekes lehet rövid ismertetése.⁴

A nyomtatvány maga fólió nagyságú, felső részén a cím található, alatta egy nagy méretű színezett fametszet, legalul pedig 38 sornyi szöveg a csatáról szabad hangsúlyszámú, párrimes Knittelversben.⁵ Könyvtári jelzete VI Ba 129. A lap jobb felső részén egy 70-es szám szerepel, valószínűleg egy régi katalógus jelzete. A metszet egy papírra lett nyomva, nem több részletből lett összeragasztva, de több, pontosan öt nyomódúcot használtak hozzá. A felső rész egyben van, de az alsó részen az illesztés pontatlansága miatt látszik, hogy négy különböző részből állították össze.⁶ Valószínűleg Joseph Heller műgyűjtő adományozta a könyvtárnak.⁷

¹ GEISBERG, Max, *The German Single-leaf Woodcut 1500–1550*, szerk. W. L. Strauss, I–IV., New York, Hacker Art Books, 1974.

² A 19. századi német irodalomtörténészek Rochus von Liliencron nyomán a történelmi tárgyú, gyakran anonim verseket a „historische Volkslied” műfajába sorolták be. Ezt a műfajnevet fordították hagyományosan népéneknek. A terminus félrevezető, nehezen használható, helyette a „historisch-politische Ereignislied”-et javasolja Karina Kellermann. L. id. *Abschied vom „historischen Volkslied”*, *Studien zu Funktion, Ästhetik und Publizität der Gattung historisch-politische Ereignisdichtung*, Tübingen, Niemeyer, 2000.

³ FARKAS Gábor Farkas, *II. Lajos rejtélyes halála I. = Magyar Könyvszemle*, 2000, 443–463.

⁴ Ezúton szeretnénk megköszönni Dr. Lutz Mahnke, a zwickaui könyvtár igazgatója, Stefan Knoch, a Bambergi Állami és Városi Könyvtár igazgatóhelyettese, Patrizia Noel Aziz Hanna, Erika Zeltner, Király Edit és Gerald Raab segítségét.

⁵ A nyomtatvány pontos méretei: vízszintesen 37,6 cm és 37,4 cm között van a méret, függőlegesen kb. 28,2 cm. Sarkain enyhén hiányos, töredezett.

⁶ Felső rész: 12,3–13,5 cm, középső rész: 5 cm, alsó rész: kb. 9,8 cm. A középső és alsó rész vízszintesen pontosan félbe van felosztva.

⁷ A feltételezett donátorról, aki 1798. szeptember 22-én született Bambergben I. Friedrich LEITSCHUH, *Katalog der Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Bamberg*, 2. kötet, *Die Handschriften der Helleriana, mit einer Einleitung: Joseph Heller und die deutsche Kunstgeschichte*, Lipcse, Hücke, 1887.

Íme a szöveg átírása:⁸

Cím: Des Türckischen Keysers Solymon schlacht / So mit dem König von Hungern gethan, Anno re. XXVI.

Als man zalt Tausent fünffhundert für war
 Und in dem sechs und zweinzigsten Jar
des herbstmonats an fünfften tag
hört man in Hungern grosse klag
 Wie der Türck wer in dem landt [5]
 In dem sich der König rüst zuhandt
 Umb hilff thet er auss schreyben
 Damit er den Türcken möcht vertreyben

b oszlop
 Schickt botschafft in das Behemer Landt
 Da wurden im zu geschickt zuhandt [10]
 Bey zweintzig Tausent man
 Die auff Ofen zugen von stundan
 Begunden ir leger da schlahen
 Und die schlacht mit dem Türcken anzufahen
Mit seinem volck da was im gach [15]
Dem Türcken unter die augen zoch

c oszlop
Wol auff Mahayscher hayd
Da geschach manchem Christen layd
 Wol durch hanen und stechen
 Davon ir hertz mocht zubrechen [20]
 Vor solchem jamer und schmerzten
 Erst hub der Türck mit in an zuschertzen
 Das er war erst worden gewar
Wie der Hunger hielt keyn ordnung gar

d oszlop
 Do zoch er mit macht auff sie daher [25]
 Mit zwey hundert tausent oder mehr
 Und thet ir vil zu todt schlagen
 Und auch eyn guten teyl verjagen
König Fürsten und Herrn wol bewert
Zweintzig tausent blyben da versert [30]
Vierthalb hundert wurden gefangen
 Gar redlich und ausserlessne mannen

⁸ Az átírásban az i és j betűket értelmeztük. Az eredetiben nincs központosítás, ezt mi is elhagytuk, a kis- és nagybetűket is tükröztük.

e oszlop:

Do der Hunger die schlacht verloss

Nam im der Türck all seyn veld gschoss

Und eylet auff Ofen die feste Stat

[35]

Die nam er ein gar drat

Darnach er sie verbrent

Got von uns disen jamer went

(A szöveg hozzátételleges fordítása: 1526-ban, szeptember 5-én nagy panasz hallatszott Magyarországon, amikor a török megérkezett az országba, hogy megmérkőzzön a királlyal. A király segítségért írt, hogy így le tudja győzni a törököt. Követséget küldött Csehországba, küldtek is neki vagy húszezer embert, akik Budára vonultak, és ott elkezdtek felverni a táborukat, és előkészíteni a csatát a törökök ellen. A seregével a török szeme láttára felvonult a mohácsi mezőn, ahol aztán sok keresztény odaveszett, mert a törökök ütötték-vágták és leszídták őket, s ennyi baj s bánat láttán megszakadt a szívünk és amikor a török látta mint bomlik meg a rend a magyar seregben, akkor húzta el csak igazán a nótájukat. Erre aztán nagy erővel rájuk tört, kétszázezer vagy több emberrel, és sokat levágott és még többet elkergetett, a királyt, hercegeket és fontos urakat. Húszezren maradtak ott sebesülten, háromszázötvenen foglyul estek, nemes és kiváló emberek. Így vesztették el a magyarok a csatát: a török az összes földjüket elvette, és az erős város, Buda ellen sietett, amit be is vett, majd fel is gyújtott: Isten óvjon minket ettől a kintől.)

Mint látható, a szöveg vajmi kevés pontos részletet árul el magáról a csatáról, rövid és semmitmondó. A végén, mint az gyakori a hasonló, vesztes csatákról, elemi csapásokról hírt adó kora újkori versekben vagy prózai röpiratokban, arra kéri Istent, a szerző saját közösségét védje meg a hasonló szenvedésektől. Hiányzik viszont a szöveg végén megszokott, a szerző vagy a nyomdász nevét említő utalás.

A röpirat szövege különösen közel áll egy, a kutatás által régóta ismert dalhoz, mely a legkorábbi ismert beszámoló a csatáról, egyike az öt Mohácsról írt „népéneknek”, amit a szakirodalom felseolrol.⁹ Ez a Später Tonban írt, százhusz soros, nyolc versszakos dal, ha nem is hosszan, de beszámol a csata előkészületeiről, megnevezi több résztvevőjét, magyar áldozatát.¹⁰ Szerzője, a máshonnan

⁹ LILIENCRON, Rochus von, *Die historische Volkslieder*, 3. kötet, 402. sz. A vers két fennmaradt kortárs nyomtatványból ismert, a korábbi, 1526-ra datált magángyűjteményben (Scheurl-Bibliothek), a későbbre, 1530 tájára datált a zwickauai Ratsschulbibliothekben található. A Scheurl-Bibliothek példánya Hans Hergot, a zwickaui felesége, Kunigunde Hergotin műhelyében készült a *Repertorium der Sangsprüche und Meisterlieder des 12. bis 18. Jahrhunderts* szerint (szerk. Horst Brunner, Burghart Wachinger, 1. kötet: *Einleitung, Überlieferung*, Tübingen, Niemeyer, 1994, 483). A zwickaui példány digitális másolatát Dr. Lutz Mahnke, a zwickaui könyvtár igazgatója bocsátotta a rendelkezésünkre. A nyomtatvány azonosító száma a 16. századi német nyomtatványok adatbázisában VD16 S 8363 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts). A Scheurl-Bibliothek példánya hiányzik a VD16-ból.

¹⁰ Sok történeti pontatlanság van ebben a dalban is, de még mindig sokkal több tény, mint a másik négy kortárs éneken, melyek közül kettő pusztán siratóének az özvegy Mária királyné nevében, és a másik kettő is Lajos király sorsára koncentrál, keveset foglalalkozik magával a csatával. L. PUKÁNSZKY BÉLA, *Mohács és az egykorú német közvélemény = Mohácsi emlékkönyv*, szerk. Lukinich Imre, Budapest, 1926, 277–294. Műfajtipológiai szempontból Mert Sporer dala áll legközelebb a magyar tudósító énekekhez, I. SELÁF Levente, *Between Lyrics and Epics: The Great Turkish War in German, Italian and Hungarian „Ereignisliedern” = Warum Lyrik?*, szerk. Ursula Kundert, Johan Oosterman, Genf, Droz, 2014 (megjelenés előtt).

nem ismert Mert Sporer a vers végén megnevezi magát. Voltaképpen a két szöveg, a dal és a párrímes vers körülbelül 18 sora (ez a bambergi röplap szövegének majdnem a fele) megegyezik egymással.¹¹ A kérdés az, melyik lehet a korábbi, és melyik városhoz, nyomdához köthető a Bambergben előkerült egylapos nyomtatvány.

A dal formája és dallama, a Später Ton a 13–14. századi költő, Frauenlob (1250/1260–1318) leleménye, és különösen népszerű volt a mesterdalnokok körében. Dalt költeni ebben a formában a bonyolult rímszerkezet, váltakozó szótagszám, rögzített dallam miatt sokkal komolyabb kihívást jelentett, mint egy párrímes Knittelvers megszerkesztése. A szövegátvétel illusztrálására itt közlöm a dalból az utolsó strófát, melyben jelölöm a párrímes szövegben is előforduló sorokat, rímeket:

**Küng, fürsten und herrn wol bewert,
zweinzg tausent bliben da versert,
vierthalb hundert neun, weiter hört,
wurden gefangen, ausserlesne manne.
Do der Unger die schlacht verlos,
der Türk nam im all sein veldgsschoss,
anderthalb hundert klein und gross,
bei tausent wägen fürt er mit im von danne.
Noch eins merket: der bischof da von Grane
nam vil guts vor der schlacht, hub sich darvone,
der warb trewlos und bleibt biss an sein ende.
Der das lied hat newes gedicht,
Mert Sporer ward also bericht.
Christus halt uns in seiner pflicht,
wer das begert, der sprech mit herz amende!**

Ahogy látható, a párrímes szöveg Buda felgyújtásával fejeződik be, míg a dal vége a harcban elesett Szalkai Lászlót vádolja, alaptalanul, a csata utáni erkölcstelen viselkedéssel. Bleyer Jakab 1897-ben megjelent tanulmányában felhívja rá a figyelmet, hogy Mert Sporer dalának elején az szerepel, hogy a csatavesztés híre szeptember 13-án jutott el a költőhöz.¹² Ebből arra következtet, hogy ekkor még nem tudhatott Buda szeptember 11-én történt bevételéről, és ezért nem számol be róla. Ha erről tudomása lett volna, nem mulasztotta volna el. A párrímes szöveg viszont ezzel zárul, tehát, ha Bleyer érvelését elfogadjuk, mindenképp későbbi a dalnál.

A párrímes szöveg egyértelműen a nyomtatvány nagyobbik részét betöltő impozáns csatakép illusztrálására szolgált, annak van alárendelve. A színezett metszeten az összecsapást látjuk két szinten, felül és alul, balról a magyar, jobbról a török csapatokat. Fent a gyalogosok, lent a lovasok csapnak össze. A kép egyértelműen mutatja a törökök túlsúlyát és győzelmét, a hátsó sorokban a keresztények mindkét színtéren már visszafordultak, menekülnek. Az élénk színekkel kifestett ruhák a végsőig fokozzák a jelenet mozgalmasságát. Egyes színeknél (szürke, zöld, narancssárga) különböző árnyalatokat használt a festő, ami ha csekély mértékben is, de mégis modellálja az alakokat és segíti a térérzékeltetést. Érdekes, hogy a keresztény seregek zászlóin vörösre festett alapon fehér (ezüst) oroszlán, tehát a cseh címer látható. Úgy tűnik, hogy a metszet II. Lajost inkább cseh és nem magyar királyként ábrázolja.¹³ A metszet és a vers készítője egyébként is mintha a csehek

¹¹ A versben aláhúztuk a Mert-Sporer-dallal közös szövegrészeket.

¹² BLEYER Jakab, *Magyar vonatkozású német történeti népelemek 1551-ig = Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1897, 346.

¹³ Egy 1527-es augsburgi röplapon, melynek metszete a Székesfehérvárra vonuló Ferdinánd

2. kép. A mohácsi csata. Fametszet egy 1526-ös kölni röplap címl oldaláról

íránt érdeklődne különösen. Az egyetlen részlet a csata leírásából, amit nem találunk meg Mert Sporer dalában, a Csehországba küldött segélykérő követségre és a húszezer fős cseh segítségre vonatkozik (aminek van is alapja a megbízható történeti források szerint). A képi ábrázolás azt sugallja, mintha csak csehek küzdöttek volna a törökök ellen, és a szöveg részben ezt támasztja alá.

A keresztények heraldikailag beazonosítható zászlajával szemben a török gyalogosok felett megjelenő skorpiós lobogók csak szimbolikus szinten értelmezhetők. A skorpió motívuma Ezékiel könyve alapján (Ez. 2.6) jelent meg a középkor folyamán Zsinagóga, valamint a Jézust keresztre feszítő zsidók zászlaján. A bestiáriumokban is Krisztus ellenségeit és általában a pogányok hitetlenségét és megátalkodottságát szimbolizálja.¹⁴ 1488-ban, a Thuróczi-krónika augsburgi kiadásakor így kerülhetett skorpió a tatárok egyik lobogójára a Rogerius-féle *Carmen miserabile* tatárjárást ábrázoló fametszetén. Bö negyven évvel később a krónika ábrázolásának középső része, beleértve a skorpiós zászlót is, újrametszve tűnt fel egy olyan 1522-es augsburgi röplapon, ahol ezúttal nem a tatárokat, hanem a törököket és az általuk fogságba ejtett magyarokat láthatjuk.¹⁵ A mohácsi

királyt és kíséretét ábrázolja, szintén csak a cseh zászló látható, annak ellenére, hogy a nyomtatvány címe határozottan magyar és cseh királynak nevezi az uralkodót. *Künig Ferdinande zu Hungern vnnnd Beheim...*, [Augsburg, Heinrich Steiner, 1527], VD16 K 1842. Az OSZK-ban őrzött példány jelzete Röpl. 78.

¹⁴ Vö. S. BRAUNFELS, *Skorpion = Lexikon der christlichen Ikonographie*, szerk. E. Kirschbaum, 4. kötet, Róma, Freiburg im Breisgau, Bazel, Bécs, Herder Verlag, 1994, 170–171.

¹⁵ *Ain Ermanung wider die Türcken...* [Augsburg, Melchior Ramming, 1522], VD16 E 3794. Az OSZK-ban őrzött példány jelzete Röpl. 39.

3. kép. A mohácsi csata. Fametszet egy 1526-os kölni röplap címoldaláról

csata apropóján közreadott ábrázolások közt sem egyedülálló a bambergi nyomtatvány motívuma, ugyanis egy 1526-os kölni röplapon szintén feltűnik a skorpió hasonló összefüggésben, a török lovasok lobogójára rajzolva (2. kép).¹⁶

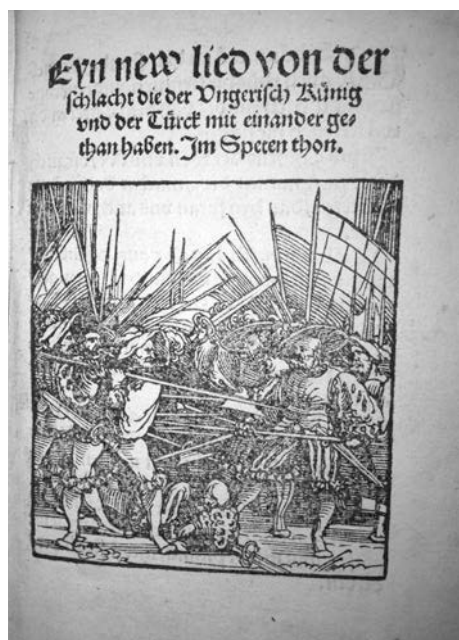
A fennmaradt nyomtatványok alapján a mohácsi csatáról tudósító képes röplapok forgalmazásában különösen jelentős Lipcse és Nürnberg szerepe, ahol városonként négy-öt kiadvány jelent meg az 1526-os török győzelem kapcsán. Más német városok (Würzburg, Hamburg, Strassburg, Freiburg, Erfurt, Köln, Bazel, Augsburg, Speyer) kiadói úgy tűnik, csupán egy-egy nyomtatvány erejéig foglalkoztak az eseménnyel. A kiadványok jellemzően régebbi, témájukban csak többé-kevésbé kapcsolódó metszettel illusztrálták a csata leírását.¹⁷ Képi szempontból az egyik legigényesebb megoldás Michael Blum lipcsei nyomdájából került ki, ahol a skorpiós zászló kapcsán már említett 1526-os kölni metszethez hasonlóan, és a történelmi tényekkel összhangban, ugyancsak egy keresztény és egy török sereg küzdelmét láthatjuk a röpirat címoldalán (3. kép).¹⁸

A nürnbergi kiadványokat érdemes részletesen bemutatni. A csatavesztésről Mert Sporer dala

¹⁶ *New erbarmliche tzyduge...* [Köln, Arnd von Aich, 1526], VD16 N 2129. Az OSZK-ban őrzött példány jelzete Röpl. 63e.

¹⁷ A teljesség igénye nélkül van közöttük keresztény, illetve török várostrom, gyermekeket gyilkoló török katonának, török lovas képe és két keresztény sereg között lefolyó ütközet ábrázolása is. Vö. VD16 B 5796 (OSZK, Röpl. 66), VD16 B 5794, VD16 ZV 2106, VD16 N 1045 (OSZK Röpl. 68), VD16 ZV 11475.

¹⁸ *New zeytung. Die Schlacht des Turckischenn Keysers mit Ludouico etwan König zu Vngern*, VD16 ZV 28052 (OSZK, App. H. 190).

4. kép. Landsknechtek küzdelme.
Hans Schäußelein fametszete
a Mert Sporer-féle mohácsi csatáról szóló
röplap címoldalán, Nürnberg, 1526
(A Scheurl-Bibliothek engedélyével)

5. kép. Landsknechtek küzdelme.
Fametszet a Mert Sporer-féle mohácsi csatáról
szóló röplap címoldalán,
Nürnberg, 1530 körül
(A zwickau Ratsschulbibliothek engedélyével)

mellett egy prózai leírás is piacra került Nürnbergben, melynek szövegét Jobst Gutknecht és Hans Hergot nyomdája is több ízben kiadta. Gutknecht kiadványát egy keresztények által ostromolt vár ábrázolása illusztrálja, a Hergot által nyomtatott változatban pedig gyermekeket kínzó törökök képe látható.¹⁹ Mert Sporer Hergotnál 1526-ban megjelent dalának címlapján is van egy metszet, melyen landsknechtek küzdenek egymással (4. kép). A kép témája nyilvánvalóan itt sem kapcsolódik a leírt eseményekhez. A metszet egy évvel korábban is feltűnt az 1525-ös parasztfelkelésről szóló egyik röplap címoldalán, Hans Hergot felesége, Kunigunde Hergotin kiadásában. A finom kidolgozású, kvalitásos metszet az 1525-ös nyomtatványban is másodlagos felhasználású, eredeti rendeltetését illetően csak feltételezések vannak. A szakirodalom ezt a fametszetet Hans Schäußelein műveként tartja számon, és egy ismeretlen Dekameron-kiadás közelebről nem meghatározott illusztrációját látja benne.²⁰

A Sporer-dal későbbi, 1530 körüli, Kunigunde Hergotin által megjelentetett kiadásán a lands-

¹⁹ L. pl. VD16 B 5796 (OSZK, Röpl. 66), VD16 B 5791 (OSZK, App. H. 188).

²⁰ *German engravings, etchings and woodcuts : ca. 1400–1700*, szerk. F. W. H. Hollstein, 43. kötet, Rotterdam, 1996, 278b. A Berlinben (VD16 ZV 11804) illetve a Scheurl-Bibliothekben őrzött 1525-ös és 1526-os, Hergot műhelyéhez köthető két nyomtatvány mindeddig elkerülte a művészettörténészek figyelmét, így a képet az egyetlen ismert, Párizsban őrzött próbalevont alapján hozzávetőlegesen 1534 előttre datálták.

knecht-kép dúcát újrametszették, meglehetősen ügyetlen módon (5. kép).²¹ A Bambergben őrzött egyleveles nyomtatvány metszetét érdemes összehasonlítani ennek a későbbi címlapnak a képével. Szembeszökő mindenekelőtt a minőség hasonlósága. Rafinált mozdulatok és bonyolult kompozíciós megoldások, de ügyetlen és következtelen megvalósítás jellemzi mindkét képet. A bambergi csataképen egymást érik az olyan tipikus nürnbergi motívumok, mint a kimondottan Schäumeleire jellemző ellentétes irányba mozduló törzs és fej, a merész rövidülésben ábrázolt fekvő vagy ágaskodó állat- és emberalakok, vagy éppen a bokrok egymást pikkelyszerűen takaró ágai és az újra és újra előbukkanó fatörzsek. A mohácsi csatáról nem ismert másik egykorú kép, amely ilyen összetett módon mutatná be az eseményt, az ambiciózus célkitűzés és a megvalósítás esetlensége között azonban jelentős ellentmondás feszül. A metsző nyilván másolás útján dolgozott, és az sincs kizárva, hogy a landsknechtek küzdelmét bemutató képhez hasonlóan a teljes kompozíció újrametszés eredménye. A metsző személyét illetően annyi állítható, hogy lehetett akár a Sporer-dal újrametszett címlapját díszítő kép alkotója, de akár egy másik, hasonlóan szerény képességű mesterember is.

Mert Sporer dalának megjelenési helye és a fametszet motívumkincse mellett a bambergi lap gót betűkészlete is a nürnbergi megjelenés irányába mutat. A címsor nagybetűi és a kép alatti vers kisbetűi is megegyeznek a Hergot és Hergotin által vezetett nyomda 1526-os kiadványainak betűivel. Ilyen mértékű megfelelés az elérhető források alapján más német nyomda termékeivel nem mutatható ki.²²

A bambergi röpirat és Mert Sporer dala jó példa arra, hogy két műfajban, kétféle médiumban hogyan lehetett feldolgozni ugyanazt a történelmi eseményt. A képi ábrázolás instruált, ahogy a kölcsönzött dallam és a korábbi ráírt szövegek is meghatározták egy vers hangulatát, részben retorikáját. Ennek megfelelően szinte azonos szöveganyagból erősen eltérő képet kapunk a mohácsi csata lefolyásáról, bár eredménye mindkét forrás szerint a magyar király és az előkelők halála volt. Annak ellenére, hogy a párrímes forma sokkal könnyebbé tenné a csata részletező leírását, pontos adatok közlését, a dal a részletgazdagabb. Ennek az a magyarázata, hogy a kép volt a bambergi röpirat lényegi része, itt voltaképp a szöveg az illusztráció, és a rendelkezésre álló helyet töltötték meg annyi szöveggel, amennyi oda fért. Ez is azt a sejtést erősíti, hogy a bambergi röpiratban szereplő párrímes vers a későbbi, egyfajta kivonat Mert Sporer dalából.²³ Miután nagyon valószínű, hogy a két nyomtatvány egy műhelyben, Hans Hergotéban vagy feleségéében készült, csak úgy értelmezhetjük a kétféle feldolgozást, hogy a nyomdász igyekezett két módon is kiaknázni a kezébe került dal nyújtotta lehetőségeket, és így növelni a bevételeit. A dal kinyomtatása után elkészítette az egylapos nyomtatványt egy nagyalakú csataképpel, a dal verssorait is felhasználva. Mint mondtuk, egy harmadik, prózai beszámolót is többször kinyomtattak ebben a műhelyben, sőt, nemcsak

²¹ A metszet utánnyomását Kunigunde Hergotin műhelye később is felhasználta, így egy 1532-es, szintén a török háborúhoz kapcsolódó, magyar vonatkozású tudósító énekben, „Ein hübsch new lied von dem Scharmützel/ der geschehen ist wider die Türcken. Im thon von der schlacht vor Pauia/ Was wöll wir aber heben an.” Ennek egyetlen példánya maradt fenn, a zwickaui Ratsschulbibliothekben a 30.5.20.(12) jelzet alatt őrzik, a Mert Sporer dalát is tartalmazó kolligátumban, VD16 száma ZV 24907. A dal szövegét egy rövid tanulmánnyal kiegészítve rövidesen közölni fogjuk.

²² Az aktuális internetes VD16-ban digitalizálva közölt 1526-os német nyomtatványok jelentették az elérhető forrásokat. Több nyomda használt ekkor a Hergot-műhely betűkészletéhez hasonló betűket. A bambergi lap címének nagybetűi mellett a vers kis ,y', nagy ,E' és főleg nagy ,H' betűi alapján lehetett egyértelműen beazonosítani a nyomdát.

²³ Bleyer Jakob megjegyzi, hogy a mohácsi csatáról szóló német históriás énekek egyike, a *Kleglich so will ich heben an* kezdetű szintén hasonló módon plagizál, mint a bambergi metszet párrímes szövege, a nagyon népszerű, *Frölich so wil ich singen* kezdetű dalból vesz át öt versszakot, a szövege majdnem felét. BLEYER, i. m. 419.

Mert Sporer dala, hanem egy Lajos király halálára írt siratóének is megjelent Kunigunde Hergotin kiadásában,²⁴ tehát a friss magyarországi események íránt a fennmaradt nyomatok tanúsága szerint a Hergot-nyomda tulajdonosai különösen érdeklődtek ebben az időszakban, és részben nekik köszönhetően értesült róluk a nürnbergi közvélemény.²⁵ Különféle kortárs eseményekről szóló német nyelvű tudósító énekek egyébként is nagy számban kerültek piacra innen.²⁶

Fontos az a tipológiai hasonlóság is, ami a Bambergben őrzött egylapos nyomtatvány, illetve más, a törökellenes háborúk csatáit ábrázoló, későbbi nürnbergi rölapok között felfedezhető. Ezek közé tartoznak Bécs 1529-es, Kőszeg 1532-es és Buda 1541-es ostromának Erhard Schön által készített ábrázolásai.²⁷ Közülük a monumentális budai látkép alatt az 1541-es metszeten szintén párrímes vers található. Itt a szöveg Hans Sachs munkája, a nyomdász Stephan Hamer (a nyomtatványon a Steffan Homer zu Nurenberg névalak szerepel), a megrendelő pedig Wilhelm von Roggendorf császári tábornok, aki I. Ferdinánd számára rendelte meg a képet.²⁸ Az ábrázolás néhány eleme (például a landsknechtek alakja), a nyomtatványon kép és szöveg egymáshoz viszonyított arányai és a két párrímes beszámoló szövege is nagyon hasonló. Közismert, hogy Kőszeg 1532-es ostromának első ismert ábrázolását szintén Erhard Schön készítette. E metszet alatt a nyomtatványon vers ugyan nem szerepel, de a címe szinte teljesen megegyezik Hans Sachsnak az ostromról Knittelversben készített művével.²⁹ Minthogy ez különösen hosszú, 194 soros, a monumentális csataképpel együtt nem fért volna fel egy fölió méretű nyomtatványra. Azt is tudjuk, hogy az 1529-es bécsi ostromról Hans Sachs több verset is készített egy hiteles beszámoló (Peter Stern von Labach feljegyzései) alapján Niclas Meldemann nyomdász és metsző felkérésére.³⁰ Végül valamilyen okból ekkor nem jelentek meg ezek a versek, és jórészt csak Hans Sachs műveinek 1558-as ösz-

²⁴ KERTBENY Károly, *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok, 1454–1600*, Budapest 1880, 270.

²⁵ Hans Hergot nyomdájából már 1524-ben került ki magyar vonatkozású nyomtatvány (VD16 U 152), *Es ist ein Christenliche ordnung gemacht worden vnd bestettiget von dem... König Ludwig zů Hungern vnd Böheim vnd von dem gantzen land der gemayn*. Ebből őriz példányt az OSZK is, Ant. 4474 jelzet alatt.

²⁶ Hans Hergot műhelyében három, Kunigunde Hergotinében 23 olyan nyomtatvány készült, mely bekerült a *Repertorium...* forrásai közé, és számos egyéb olyan éneket is kinyomtattak, melyek formailag nem tartoznak a mesterdalok közé. Hergotin második férje, Georg Wachter 18 nyomtatvánnyal szerepel a repertóriumban. Ennek alapján egyértelmű, hogy a családhoz kötődő nyomdáknak jellemző terméke volt a pár ívből álló aprónyomtatvány, melynek címlapján valamilyen metszet szerepel, tartalma pedig egy dalból (gyakran tudósító énekből) állt. Ebből a szempontból csak a Gutknecht-család (Jobst, Christoph és Friedrich), Valentin Neuber, illetve Hans Guldenmund mérhető hozzájuk a nürnbergi nyomdászok közül.

²⁷ A metszetek reprodukció: GEISBERG 1974, i. m. (1. jegyzet), 4. kötet, G. 1251–1252, G. 1246–1247, G. 1269–1273.

²⁸ Sachs további verseket is írt az 1541-es eseményekről, l. erről BLEYER i. m. 540–547.

²⁹ *Hans Sachs*, szerk. Adelbert von Keller, Stuttgart, Tübingen, 1870, (Bibliothek des litterarischen Vereins, 103), 2. kötet, 434–439.

³⁰ Hans Sachs verseit a bécsi ostromról bőséges magyarázatokkal kiadta KÁBDEBO, Heinrich, *Die Dichtungen des Hans Sachs zur Geschichte der Stadt Wien*, Bécs, Faesy & Frick, 1878. Peter Stern von Labach beszámolóját a bécsi csatáról, amit Meldeman beszerzett és Sachs rendelkezésére bocsátott, megjelentette Kunigunde Hergotin vagy második férje, Georg Wachter is (VD16 S 8928). Az OSZK is őriz egy példányt, ennek jelzete Röpl. 127. Lásd még erről: Ursula TIMANN, *Untersuchungen zu Nürnberger Holzschnitt und Briefmalerei in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts mit besonderer Berücksichtigung von Hans Guldenmund und Niclas Meldeman*, Müns-

szkiadásában kaptak helyet. Meldemann pedig egy olyan metszetet készített, mely körformában ábrázolta a város ostromát, de ezen Sachs egyik verse sem kapott helyet,³¹ és Erhard Schön híres, Bécs ostromát ábrázoló metszetén szintén nincs vers.

A tény, hogy Hans Sachs a törökellenes háborúk számos eseményéről beszámol párrímes versekben, és a csataképekhez készített versei azt is felvetik, hogy a Bambergben fennmaradt metszeten szereplő szövegnek lehet-e köze a híres mesterdalnokhoz. A bambergi szöveg indítása kísértetiesen hasonlít a bécsi csatáról írt egyik beszámolója (*Historia der türckischen Belagerung der statt Wien, mit handlung beyder theyl auff das Kurtzest ordentlich begriffen*) kezdetéhez.³² Ráadásul Hans Sachstól nem lenne idegen, hogy valaki más beszámolóját dolgozza át párrímes versben: ezt tette Peter Stern von Labach szövegével is. Időrendben egyébként ez lenne Sachs első beszámolója a törökellenes háborúk eseményeiről. A feltevést, hogy Hans Sachs írhatta volna a bambergi lapon szereplő verset, valószínűleg mégis el kell vetnünk, egyrészt mert a mohácsi csatáról készült metszeten a szöveg nincs szignózva (pedig Sachs szinte minden versét saját nevének említésével zárja), másrészt mert a párrímes vers túl sok szövegszerű egyezést mutat a Mert Sporer dallal, néhol elrontja a rímeit, s általában elég ügyetlen formai szempontból. Úgy érezzük, bár időben megelőzi, kvalitásaiban a most előkerült szöveg ugyanúgy alulmúlja Sachs csataleírásait, ahogyan a bambergi metszet Erhard Schön és a hozzá hasonló művészi színvonalú metszők képeit.

SELÁF LEVENTE–TÓVIZI ÁGNES

ter-Hamburg, 1993, 111. A Timann által Meldemannnak attribuíált metszetet a korábbi szakirodalom Hans Sebald Beham művének tartja (vö. HOLLSTEIN, i. m. 3. kötet, 226).

³¹ Meldemann kiadta Stern von Labach általa kiegészített, prózában írt beszámolóját is.

³² A Bécsről szóló versezet így kezdődik: „Als man zehlt fünffzehn hundert jar / Darzu neun und zwanzig fürwar / Nach des Herren Christi geburt, / Von dem türchen beleget wurd / Die nam-hafftig statt, wien genant, / An der Tonaw im Osterland...”, KÄBDEBO 1878, i. m. 7.

Az 1570. évi sajtópolémia nyomtatott, példányból eddig nem ismeretes református vitatéziseiről. Az 1569/70-es esztendőben az erdélyi unitáriusok és a tiszántúli reformátusok viszonyát a megelőző években kibontakozó, majd az egymást követő egyre hevesebb hitvitákon elmélyülő ellentétek, végezetül a két tábor között megmerevedő felekezeti szembenállás jellemezte. Az 1569. október 20–25. között Váradon tartott hitvitában János Zsigmond támogatását elvesztő reformátusok, érzékelve az unitáriusoknak a hódoltsági, valamint a tiszáninneni területeken való gyors térnyerését, saját egyházuk védelmében 1570. július 26-ára Csengerbe, augusztus 24-ére pedig Miskolcra ismételten zsinatokat hívtak össze. A kitűzött zsinatokra unitárius ellenfeleiket is meghívták, s meghívásuk mellékleteként megküldték számukra a Szentháromság-tan és Krisztus Istenségének kérdésében megfogalmazott újabb hittételeiket. Ezt követően a két tábor között újból fellángoltak a viták és nagy sajtópolémia bontakozott ki. Meggyőződésüket igazoló pontokba foglalt tételeikkel „bombázták” egymást. Ennek az időszaknak református szempontból az egyik fontos dokumentuma a csengeri zsinaton megtárgyalandó, Melius Juhász Péter által összeállított *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris*¹ címen ismert hitvita tételek, amelyeket 1570-ben, Debrecenben nyomtattak ki. Ebből példányt napjainkig nem ismertünk. A nyomtatvány pontos címét Zoványi Jenő adta meg a debreceni református kollégium könyvtárában őrzött, Szilágyi Benjamin István „Synodalia” nevű gyűjteményében felfedezett kézirat alapján.² A latin nyelvű, töredékesen fennmaradt kézirat másolat a Szabolcs megyei Csengerre, illetve a Borsod megyei Miskolcra összehívott zsinaton tizenöt tárgykörben megtárgyalandó tételekből harmincötöt őrzött meg. A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötete főként a debreceni csonka kézirat másolat alapján rekonstruálta és írta le az akkor nyomtatott példányból nem ismeretes kiadványt.³

A közelmúltban a wroclawi Ossolińskich gyűjteményben fedeztük föl azt a kolligátumot, amelynek első része a *Confessio vera ex verbo Dei sumpta* címen ismert,⁴ a csengeri zsinaton elfogadott református zsinati hitvallást tartalmazza. Második tagja pedig magában foglalja a fentiekben leírt a csengeri, illetve miskolci zsinaton az unitáriusokkal való megvitatásra kitűzött, református szemszögből megfogalmazott összesen 42 hittétel teljes szövegét, amelyből eddig csak 35-öt ismertünk.

A hittételek, vagyis a *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris* című nyomtatvány címlapján tizenöt pontban összefoglalva a kiadvány tartalma olvasható. A címlével háta üres, majd ezt követi *Summa confessionis verae de Deo et talis articulis ab haereticis et antichristis oppugnatibus disputandae*, Csengerii 26. Julii et Miskolcz 24. Augusti. Anno MDLXX. címmel a 42 megvitatásra szánt tétel (A₂a-E₂b).

A csengeri és a valójában csak tervezett miskolci zsinaton a két felekezet között megtárgyalásra kitűzött hittételeket tartalmazó, most megismert kiadvány segít bennünket abban, hogy e feszült időszak református és unitárius hitvitáinak nyomtatásban megjelent dokumentumai sorrendjét és az 1570-es éven belüli megjelenési időpontjukat pontosabban meghatározhassuk.

Az 1570. esztendő tavaszán ismételten fellángoló hitviták keretében született református álláspontot tükröző 18 levél terjedelmű nyomtatványnak megszületését, amint említettük, az indokolta, hogy Melius Juhász Péter a váradi hitvitában elvesztette János Zsigmond támogatását. Célja

¹ RMNY 281, [MELIUS JUHÁSZ Péter:] *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris*. Debreceni (1570) ex officina Andrae Lupuli.

² ZOVÁNYI Jenő, *Adatok a magyar protestantizmus múltjából* = *Protestáns Szemle*, 1916, 46; ZOVÁNYI Jenő, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának II. kötetéhez*. = *Magyar Könyvszemle*, 1918, 78.

³ *Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy)* – *Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum*, 1473–1600. BORSA Gedeon [et al.]. Bp., Akadémia, 1971, 302–303. (RMNy 281)

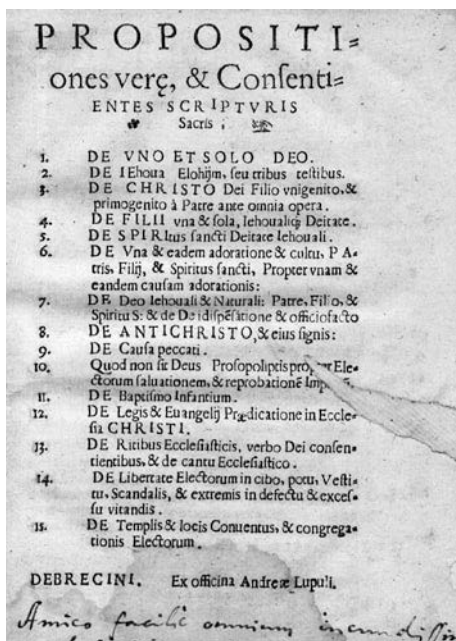
⁴ RMNY 278, (wroclawi Ossolińskich gyűjteményi jelzete XVI 11422).

ezért az erdélyi fejedelem újbóli megnyerése, valamint a Szentháromság-tant vallók védelme, egyházuk megszilárdítása, s az unitárius terjeszkedés megállítása volt.⁵ Ezért hívta meg Melius – egyeztetve a tiszáninneniekkel – az antitrinitáriusokat az 1570. július 26-ára Csengerre és augusztus 24-ére Miskolcra tervezett zsinatokra. Mind a két, szilárd református gyülekezettel bíró település a Habsburg főnnhatóságú országrészhez tartozott. A reformátusok a meghívóhoz csatolva megküldték a 42 kitűzött és megvitatandó hittételt tartalmazó *Propositiones verę et consentientes Scripturis Sacris sacris* című kiadványt. Bár Melius Juhász Péter Dávid Ferencnek és társainak védelmet ígért, az unitáriusok a korábban Egri Lukács ellen alkalmazott eljárás miatt János Zsigmond tiltó rendeletére hivatkozva, amely szerint nem vehetnek részt az ország határán kívül tartandó zsinaton, Csengerre nem mentek el.⁶

Az unitáriusokhoz eljuttatott, 42 kitűzött hittételt tartalmazó nyomtatvány kinyomtatásának időpontjára Basilius Istvánnak Belényesen, 1570.

június 16-án keltezett levele ismeretében következtethetünk: *Hozzátok, Babilon szajhájának szolgálóihoz szólok, Melius Péter és Czeglédi György, akik a megvitatandó tézisekkel egyetemben meghívólevelet küldtetek nekem egy zsinatra Máté nevű tanítványotok által.*⁷ Basilius István a tézisek tartalmára is utalt: *Mert nem is tagadhatjátok le mindezen ostobaságaitokat, mivel a Hármasság természeti téziseitek fundamentumát.*⁸ Szóvá tette továbbá még azt is, hogy saját téziseit ő már hamarabb elküldte a debreceni reformátusoknak, valamint meghívta a Szentháromság-tan védelmezőit a július 20-án Belényesen tartandó zsinatra, ahol *élőszóban cáfoljátok meg ama egyház előtt, melynek most Belényesen vagyok szolgálója, vagy írásban bizonyítsák be annak hamisságát.*⁹ Méliusnak a csengeri zsinatra invitáló soraira adott válasza – *...mihelyt látom majd az oltalomleveleteket, és amennyiben egyházam is engedélyezi számomra az utazást, elmegyek, ahová hívtatok!*¹⁰ – pedig magyarázatot ad a később történetekre, vagyis, hogy a csengeri zsinaton az unitáriusok közül egységes álláspontjuknak megfelelően senki sem jelent meg. E tények ismeretében megállapítható, hogy a *Propositiones verę* június 16-át megelőzően került kinyomtatásra, feltehetően május hónap második felétől kezdődően folyhattak a nyomdai munkálatok.

Komlós András [Andreas Lupulus] a *Propositiones verę* című kiadványt a magával hozott be-

⁵ KISS Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 655.

⁶ LAMPE, Fridrich Adolph-DEBRECENI ÉMBER Pál, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria, Trajecti ad Rhenum*, 1728, 267. – SZABÓ András, Egri Lukács „megtérése” (Az antitrinitáriusok Északkelet-Magyarországon 1565–1574) = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1984, 5–6, 549–552.

⁷ BALÁZS Mihály, *A válaszüti komédia hátteréhez* = *Klaniczay emlékkönyv*, Szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994. (B dok.), 198–199.

⁸ Uo. 199.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

tűtípusokkal nyomtatta.¹¹ Kivételt csupán a marginális jegyzetek nyomtatására használt 96 mm-es kurzív szövegtípus alkalmazása jelentett a korábbi debreceni városi tipográfia készletéből. Említést érdemel még a címlapot díszítő két naptárjel, amelynek társai a Csengeren elfogadott, nyomtatásban megjelentetett hitvallás címlapján¹² találhatóak. Ezeknek láttán feltételezte Gulyás Pál, hogy Komlós András Debrecenben kalendáriumot is adott ki.¹³

Lássuk ezután a csengeri és miskolci zsinatra kitűzött vitatételek leírását az *RMNy* gyakorlata szerint:

RMNy S 281

[MELIUS JUHÁSZ Péter]: Propositiones verę et consentientes Scriptvris Sacris. Debrecini (1570) ex officina Andrae Lupuli.

$A^4-D^4-E^2 = [18]$ fol. – 4° – Init.

Sztripszky II 2464/12 – MKsz 1906: 302 – ProtSz 1916: 45–46 – *RMNy* 281

Hitvita református tételei. – Az 1570. július 26-i csengeri zsinaton megtárgyalandó vitatételeket tartalmazó nyomtatvány korábban a kutatás számára ismeretlen volt (**281**). Újabban került elő egy példánya a wrocławai Ossolińskich gyűjteményből. A címlapon a mű tartalmát összefoglaló tizenöt pont olvasható. A címlap háta üres, majd ezt követi a *Summa confessionis verae de Deo et aliis articulis ab haereticis et antichristis oppugnatis disputandae, Czengerii 26. Julii et Miskolcz 24. Augusti. Anno MDLXX.* címmel megtárgyalandó 42 tétel (A_2a-E_2b).

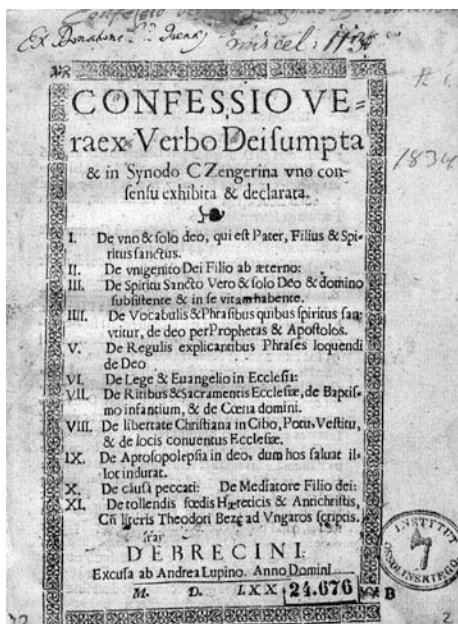
Példány ismerete hiányában a szakirodalom a következő megállapításokat tette. Melius Juhász Péternek ezt a művét először Kanyaró Ferenc említette „Summa confessionis” címmel annak a feleletnek alapján, amely Dávid Ferenc e zsinati meghívásra válaszolt, s amelyben egyúttal meghívta a reformátusokat az 1570. szeptember 5-én tartandó marosvásárhelyi zsinatukra (**285**). Kanyaró példány ismerete nélkül még azt is hozzáfűzte, hogy a meghívót Meliuson kívül a *seniores Ecclesiae* is aláírták, s feltételezése szerint a mű magyar nyelven készült (*Magyar Könyvszemle*, 1906: 302). Ez azonban a példány ismeretében kizárható. Sztripszky Hiador Kanyaró közleményére hivatkozva vette fel bibliográfiájába ezt a kiadványt (II 2464/12).

A nyomtatvány utóbb helyesnek bizonyult címét először Zoványi Jenő adta meg a latin nyelvű meghívó csonka, kéziratos másolatának ismeretében, amelyet a debreceni református kollégium

¹¹ Komlós András 1569 áprilisa és júniusa között saját nyomdai készlettel érkezett Debrecenbe. Az általa hozott nyomdai felszerelés három betűsorozatból – 204 mm-es antikva kiemelőtípus, 86 mm-es és 84 mm-es antikva szövegtípus –, két iniciálé sorozatból (18 × 18 mm-es és 29 × 29 mm-es), 6 féle díszből és 7 darab nyomdai cífrából állt. Bár kezdetől használta az egykor Huszár Gál által hátrahagyott, utóbb Raphael Hoffhalter által felújított, végül Török Mihálytól örökölt – 292A, 118 mm-es antikva és a 96 mm-es kurzív – betűtípusokat, de mellettük saját betűkészletét is alkalmazta. Ezek használatának időbeli gyakorlata kiadványai datálását segítik. Így a saját tulajdonú és vonalú 86 mm-es antikva szövegtípusa már 1569-ben (*RMNy* 264) feltűnt, majd a következő év augusztusig szövegtípusként kizárólag ezt a betűsort alkalmazta (*RMNy* 278, 279, 280, 312). 1570 augusztusa után azonban a 86 mm-es antikva szövegtípust többet nem szerepeltette kiadványaiban.

¹² *RMNy* 278, A, a. A nyomdai cífrával keretezett címlapkeret balfelső sarkában az oroszlán, jobb alsó sarkában fejfel lefele az ikrek jele található.

¹³ GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Bp., 1931, 154.

könyvtárában Szilágyi Benjámin István gyűjteményében talált meg (*Protestáns Szemle*, 1916, 45–46 – *Magyar Könyvszemle*, 1918, 78).

A Melius Juhász Péter által összeállított vitatézisek kinyomtatásának időpontja Basilius Istvánnak Belényesen, 1570. június 16-án kelt levele alapján kikövetkeztethető. Vagyis nagy valószínűséggel erre május vége és június eleje között kerülhetett sor (Közli Balázs Mihály, *A válaszüti komédia háttéréhez = Klaniczay emlékkönyv*, Bp., 1994 (B dok.), 198–199). Ezt a megállapítást a nyomtatvány tipográfiai vizsgálata is alátámasztja.

Budapest Nat cop. digit. – Wrocław Ossol ①

Cf. 278, –, 285

Szólnunk kell még a wrocławui kolligátumban fennmaradt másik nyomtatványról is, a Magyarországon csak egyetlen példányban fennmaradt, református csengeri zsinati hitvallásról és vitairól. E hitvallást mindeddig csupán a debreceni

református kollégium könyvtárában őrzött példány alapján ismerhettük meg. A címlapon tizenegy pontban a könyv tartalma (A₁a), a címlevél hátán *Hoc unicum argumentum... destruit omnes munitiones antitrinitariorum* címmel az unitárius álláspont cáfolata (A₁b–A₄a) olvasható. Ezt követi Melius Juhász Péternek *Gratia et pax* kezdettel a hitvallást *Serenissimae Majestati tuae*, vagyis János Zsigmond részére 1570. augusztus 10-i dátummal írt dedikációja (A₄b–B₃a), majd Théodore de Bèza Genfben 1570. március 1-jén kelt Meliusnak szóló levele (B₃–4). Végül *Confessio pastorum* címmel az 1570. július 26-án tartott csengeri zsinat hit- és erkölcstani tételei következnek *Per Petrum Horhinum* aláírással (B₄b–D₂b). A hitvallás mellett e nyomtatványban még egy második mű is található *Principia quaedam in theologia et philosophia immota* címen (E₁a–F₂a). Ezt 1570. augusztus 15-i keltezéssel Csáki Mihály kancellárnak ajánlotta *Petrus Melius Horhinus* (E₁b). Melius ebben az írásában a Csengeren elfogadott zsinati határozatokat bölcséleti érvekkel alátámasztva 25 pontban cáfolta az unitáriusok álláspontját.

A csengeri zsinati határozat nyomtatásban fennmaradt, most már két ismert példányának összevetéséből figyelemre méltó megállapításokat vonhatunk le. Mind a két kötetnél tapasztalható a nyomtatás egyenetlensége, valamint a feltűnően sok sajtóhiba, ami siettetett, kapkodó nyomdai munkáról árulkodik. Ez ellentétes a Komlós András által 1569–1571 között kinyomtatott művekről kialakult képünkkel.¹⁴ Még feltűnőbbek a debreceni és a wrocławui példány összehasonlításakor megfigyelhető eltérések, amelyek leginkább a „C” jelű füzetben fordulnak elő. A wrocławui példányban többször lemaradt a marginálisban megjelölt bibliai hivatkozás. A „C” füzet második levelének verzóján mind a két hivatkozott bibliai helymegjelölés, míg a harmadik levél rektóján az 5–6. sor melletti marginális jegyzet hiányzik. Ugyanakkor a 21. sor mellett a marginálisban olyan bibliai hivatkozás áll, amely viszont a debreceni példányban nem található. Elmaradt továbbá a „C” fü-

¹⁴ BÁNFI Szilvia, *A csíksomlyói ferences gyűjteményben lappangó ismeretlen 16. századi debreceni nyomtatvány-töredékek = Magyar Könyvszemle*, 2000, 420.

zetjelzés is. Ezért azt feltételezzük, hogy a csengeri zsinaton elfogadott hit- és erkölcsstani tételeket tartalmazó, Melius által *Confessio pastorum* címen írt részt (B₄b-D₂b) a latin nyelvben kevésbé jártas Komlós András a szerző közvetlen jelenléte nélkül, részben saját tipográfiai elgondolása szerint nyomtatta. Vélekedésünket megerősíti, hogy ennek a résznek az elejét, a B₄b-C₁b lapokat és a C₂a felét a Huszár Gál-féle 118 mm-es antikva szövegtípussal szedte Komlós, amelyet ő szövegtípusként ekkor egyébként nem használt.¹⁵ E betűsornak a szerepeltetéséhez talán épp Melius Juhász Péter ragaszkodhatott személyesen a nyomtatás megkezdését megelőzően, hiszen 1561-től a Debreceni nyomdában megjelentetett műveit jobbára a 118 mm-es antikva szövegtípussal nyomtatták ki. Majd ezt követően, amikor Melius más fontos elfoglaltsága miatt személyesen nem volt jelen, akkor Komlós gyorsan visszatért a saját készletébe tartozó 86 mm-es antikva szövegtípusához. A C₂a levél utolsó 11 sorát, valamint a szöveg további részét már ezzel a betűsorrall szedte végig ki. Ezzel egybevág, hogy a nyomtatványnak pont ettől a részétől („C” jelű füzetől) tapasztalhatóak azok a hiányosságok, amelyeket a wrocławai példány kapcsán az előzőekben felsoroltunk (A variáns). Melius Juhász Péter a nyomtatvány ismételt ellenőrzése alkalmával a megjelentetés gyors szándéka miatt a már elkészült, hiányosan és hibásan kinyomtatott levelek újrasedése helyett a rossz szedést korrigáltathatta. Ezt láthatjuk a debreceni példánynál, amely nyilván utóbb, a hibák kijavítását követően készülhetett el (B variáns), ám a sietség miatt itt szintén maradtak hiányosságok. Mindezek alapján úgy gondoljuk, hogy a Csengeren 1570. július 26-i kezdettel megtartott zsinaton elfogadott hitvallás tételeinek kinyomtatása a zsinat befejezése után azonnal megkezdődhetett. Ezzel párhuzamosan Melius Juhász Péter a kötetbe szánt mondanivalóját folyamatosan írásba foglalta, majd az elkészült kéziratot rögtön átadta Komlós Andrásnak, aki azt haladék nélkül kinyomtatta. Ez az írás a *Principia quaedam in theologia et philosophia immota* címen a nyomtatványban található második mű volt, amelynek ajánlása 1570. augusztus 15-én kelt. Vagyis a református felfogást képviselő csengeri zsinati hitvallást és a hozzáillesztett vitairatot Komlós András tipográfiája néhány nappal később, augusztus hónap utolsó harmadában megjelentette. *Petrus Melius de Horhi et seniores ecclesiae* aláírással a kész példányokat a reformátusok vezetője megküldte Erdélybe János Zsigmondnak és az udvarában tartózkodó Dávid Ferencnek, az unitáriusok vezetőjének. Dávid válasza sem váratozott sokáig. A korábban, 1570. június 16-a körül megküldött csengeri zsinati meghívóhoz csatolt 42 református hittételt tartalmazó Melius írásra¹⁶ is utalva elküldte a tiszántúliaknak unitárius vitairatát *Responsio pastorum ac ministorum ecclesiarum in Transylvania*,¹⁷ címen. Ebben tíz pontban cáfolta Melius Juhász Péter tételeit, valamint megküldte a reformátusok csengeri tételeit cáfoló újabb unitárius vitatételeit, amelyek e nyomtatvány végén olvashatók. Egyben meghívta a reformátusokat az 1570. szeptember 5-én, Marosvásárhelyen tartandó nyilvános hitvitára.

A fentiekben leírtak alapján megalapozottan állítható, hogy nyilván a Miskolcra tervezett augusztus 24-i zsinati tanácskozássra már nem került sor. A szemben álló felek nem nyilvános hitvitákon győzködtek egymást saját meggyőződésük igazáról, hanem a rendelkezésükre álló tipográfiák jóvoltából valóban szinte bombázták egymást újabb és újabb hittételeikkel.

Végezetül a wrocławai Ossolińskich gyűjteményben található kolligátum beosztásáról is szólnunk kell. Ebben ugyanis a csengeri hitvallás *Confessio pastorum* című tételei (RMNy 278[1]) után közvetlenül a hitvitára előzetesen kitűzött 42 tétele, a *Propositiones verę* (RMNy 281) lett bekötve, s csak ezután következik a kiadvány második része, vagyis Melius *Principiaja* (RMNy 278[2]).

BÁNYI SZILVIA

¹⁵ Valószínűleg Komlós András ebben a nyomtatványban használta utoljára a 86 mm-es antikva szövegtípust.

¹⁶ RMNy 281.

¹⁷ RMNy 285.

A Budai Krónika eddig ismeretlen 18. századi kézirata.* 2013 nyarán Földesi Ferenc, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának vezetője egy kéziratot nyomott a kezembe „esetleg érdekelhet téged!” felkiáltással. A kézirat valóban érdekesnek bizonyult, s mivel a könyvtár – nehéz anyagi helyzete miatt – nem tudta megvásárolni, talán nem haszontalan röviden bemutatni a vételre felkínált, kissé kopott, 18. századi barna bőrkötéssel, színes, márványozott előzéklappal bíró példányt.¹

A kézirat első oldalán a következőről tájékoztat bennünket a másoló: a kezemben tartott könyv a *Budai Krónika* eredeti kézirata – melyet a lipcsei hercegi-királyi archívumban² őriznek – oldalról oldalra, sorról sorra, rövidítésről rövidítésre, az írás meglehetősen hű utánzásával leírt másolatával megegyező másolata lenne. Tehát Lipcsében volt egy eredetinek tartott kézirat, arról készült egy hű másolat, amit lemásoltak Veszprémben, a 18. század közepén. A másoló, bár hűen követte a *Chronica* szövegét, tévesen Hess Andrást nevezte meg a szerzőnek. Rögtön felvetődik a kérdés, hogy milyen kéziratról (ha egyáltalán kéziratról) készülhetett ez az 1752-es másolat. Elképzelhető, hogy a lipcsei archívumban őriztek egy korabeli, 15. századi másolatot a *Budai Krónikáról*, ami később elveszett, lappang vagy megsemmisült. Ez lehetett a nyomtatott változatról – tehát a Hess-féle nyomtatványról – készített egykorú másolat, de lehetett egy olyan kéziratmásolat is, mely a Hess által a kiadáshoz használt szöveg másolata lett volna. Így értelmezhető lenne az „eredeti kézirat” megfogalmazás. Persze a legcsábítóbb feltételezés – melynek esélye igen csekély – az lenne, hogy a lipcseiek azt a Hess-féle kéziratot őrizték a 18. században, melyből a *Chronica* kiadása készült 1472–1473 között. Természetesen lehet olyan megoldás is, hogy az „eredeti kézirat” csupán arra vonatkozik, hogy egy díszesen illuminált nyomtatott példányról készült a 18. század közepén ez a másolat. S az sem kizárt, hogy saját munkáját felbecsülve a másoló igyekezett a felhasznált lipcsei kéziratot minél értékesebbé tenni.

Itt rögtön adódhatna megoldásként a fennmaradt nyomtatott *Chronica*-példányok közül a legdíszesebb, a lipcsei Egyetemi Könyvtárban őrzött kötet, a másoló talán ezt tekinthette „eredetinek”. Persze ez nem magyarázza meg a „kézirat” kifejezést, ám lehetséges, hogy a 18. századi másoló nem tett különbséget a díszesen illuminált nyomtatvány és kézirat között. Kézenfekvő volt összehasonlítani tehát a Lipcsében fellelhető nyomtatott példánnyal³ ezt a kéziratos *Budai Krónikát*. A lipcsei kötet provenienciájáról sajnos nem tudunk semmit sem, a példányról először Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész adott hírt 1769-ben.⁴ Ugyanakkor, ha hihetünk a kézirat elején olvasható állításnak, mely szerint igen hűen történt a másolás, akkor első rátekintésre is egyértelmű: ez a kézirat nem a Lipcsében őrzött nyomtatványról, sőt, nem a nyomtatott *Budai Krónika* valamelyik példányáról készült. A másoló a rövidítéseket feloldotta, a szöveg tagolása sem követi teljesen a budai nyomtatványét. Továbbá érdemes megnézni a Borsa Gedeon által feltárt Tolna/Tulln

* Itt mondok köszönetet Ackermann Ádámnak, Bakos Józsefnek, Boross Klárának, Borsa Gedeonnak, Földesi Ferencnek, Thomas Fuchsnak, Koltay Klárának, Lipthay Endrének, Monok Istvánnak, Nagy Györgyinek, Schmelcz-Pohánka Évának, Szelestei Nagy Lászlónak, Szvorényi Róbertnek és Zsupán Edinának a segítségükért.

¹ „Cronica Hungarorum scripta per Andream Hess Anno Domini 1473. Par ex transumpto originalis manuscripti in Ducali-Regio Archivo Lipsiae habiti, de pagina ad paginam, de linea ad lineam, de verbo ad verbum, et de abbreviatione ad abbreviationem cum quadam scripturae imitatione descripto transcriptum Veszprimij Anno Domini 1752.” 4° – 214 × 174 × 24 mm, 106 számozatlan levél, ebből az 1. levél és az utolsó öt üres.

² Ez a lipcsei Pleissenburg Iktetett.

³ Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. vet. 1473, 14. Az Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) digitális másolatát használtam. A friss információ szerint 1682-ben kapta meg az Egyetemi Könyvtár.

⁴ BORSA Gedeon, *A hazai ősnymtatványok példányai* = Magyar Könyvszemle, 1988, 97–98.

tévedést ebben a szövegben is.⁵ Másolatunk a nyomtatott példányok többségét követi, nevezetesen: Aba Sámuel 1042-es betörésekor említett Tulln következőképpen szerepel a 18. századi kéziratban: „usque civitatem Tullinam”. Tehát olyan szövegről készült ez a másolat, amely – ellentétben a szentpétervári és római példány inkriminált szövegével – tükrözi Hess nyomtatás során megejtett javítását. A kérdés, hogy ez nyomtatott vagy kézirat szöveg lenne-e. Vélhetően az utóbbi.

A szóban forgó kézirat a *Budai Krónika* eddig ismeretlen, 18. századi másolata. Az első magyarországi nyomtatványból 10 példány maradt fenn a világon. Négy egykorú kézirat másolatot ismerünk.⁶ Az egyik legismertebb Hartmann Schedel német orvos és humanista 1480-ban készült kézírata.⁷ A pécsi Klimó Könyvtárban őrzött másolatot⁸ Johannes Menestarffer (†1495), 15. századi bécsi orvos készítette 1481-ben.⁹ Klimó György pécsi püspök – egyes feltételezések szerint – Dobai Székely Sámuel (1704–1779) műgyűjtőtől vásárolhatta meg a kéziratot, bár ezt nem támasztja alá semmiféle tulajdonosi jegy (ex libris) vagy közvetett forrás (napló).¹⁰ Ezenkívül fellelhető még egy-egy kézirat Bécsben,¹¹ illetve Nürnbergben. A nürnbergi kézirat¹² azért is érdekes, mert Christoph [II.] Scheurl (1481–1542) komoly gyűjteménye között számos hungarikum is megbújik.¹³ Feltételezhetően Schedel ebből a Scheurl-példányból másolta le magának a *Chronica* szövegét.

A rendkívül ritka *Budai Krónika* felkeltette a magyar történészek érdeklődését is a 18. században, hiszen egyedül a bécsi példányról volt addig tudomásuk Petrus Lambecius 1666-os ismertetése révén. Hevenesi Gábor jezsuita teológus, történetíró 1702-ben másolta le a Menestarffer-féle kéziratot, ami ma is megtalálható az Egyetemi Könyvtárban.¹⁴ Ezt használta fel Podhradczky József

⁵ BORSA Gedeon, *A hazai ősnymtatványok változatai = Magyar Könyvszemle*, 1988, 8–10.

⁶ A bécsiről és a müncheniről I. GÁBOR Gyula, *Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 1910, 9–19.

⁷ München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 442. ff. 165–265. „Cronica Hungarorum Andree de Origine Hungarorum et descensu de Scithia et eorum regibus, ad Ladislaum prepositum Budensem Mathie regis Hungarorum vicecancellarium”.

⁸ Pécsi Tudományegyetem, Klimó Könyvtár (továbbiakban: PTE, Klimó), őrzési helye a Pécsi Egyházmegyei Kincstára, jelzet nélkül „Chronica Hungarorum cum praefatione ad praepositum Budensem”.

⁹ SZELESTEI Nagy László, *A Hess-féle Chronica legrégibb kézirat másolata (1481) = Magyar Könyvszemle*, 1973, 349–351.

¹⁰ A kézirat elveszett 1914 után, majd Juhász László hagyatékából az Eötvös Kollégium könyvtárában, pontosabban az 500 éves magyar könyvnyomtatást bemutató kiállításon bukkant fel az 1973-ban. Ennek történetét Schmelczér-Pohánka Éva rekonstruálta, s új források felhasználásával mutatja be a *Magyar Könyvszemle* mostani számában. A provenienciát említi: SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, *A pécsi püspöki könyvtár története, 1774–1945*, Pécs, Pécsi Egyetemi Könyvtár, 2012 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 10), 217. [bélyegző] „Átengedett fölöspéldány”; [bélyegző] „Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös József Kollégium 1158”.

¹¹ Bécs, Österreichische Nationalbibliothek (továbbiakban ÖNB), Cod. 3445. fol. 95a–171b. „Chronicon Hungarorum vulgo Budense cum praefatione Andree ad Ladislaum praepositum Budensem”.

¹² Nürnberg, Scheurl Bibliothek, jelzet nélkül, korabeli gyűjtőkötet 411–452. lapjain.

¹³ BORSA Gedeon, *Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi paraszthabóorról = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1991–1993*, 323–325.

¹⁴ ELTE Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: EK), Kézirattár, Coll. Hev., Tom. L. 203–284. „Chronicon Budense, Copia, per J. Menestorffer Viennae facta”.

(1795–1870) a *Budai Krónika* első kiadásához 1838-ban.¹⁵ Ugyancsak a Menestarffer-féle másolatról készültek újabb másolatok – talán a kézirat tulajdonosának, Kálnoki Sámuel (1640–1706) erdélyi főúrnak az engedélyével – a 18. században, melyeket szintén az Egyetemi Könyvtár jezsuita-gyűjteménye őriz.¹⁶ Úgyszintén a 18. század közepén készülhetett az a másolat, ami részletet közöl – a *Dubniczi krónika* mellett – a *Budai Krónikából* is.¹⁷ Hasonlóan érdekes a szintén az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat¹⁸ Kaprinai István jezsuita történetíró gyűjtéséből, mivel – feltehetően tévedésből – 1483-at írt a másoló a nyomtatás idejére. Szakáts József nyomdász 1828-ban a bécsi nyomtatott példányt¹⁹ másolta le,²⁰ ami később Ballagi Mór (1815–1891) református teológushoz került. Emellett az Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteménye még három 18. századi másolatot őriz.²¹

A most bemutatandó kézirat első ismert tulajdonosa Padányi Bíró István lehetett 1758-ban.²² A bécsi piaristák által fenntartott Löwenburg-féle nemesi konviktusban (Löwenburgisches Konvikt)²³ tanult fiatalember²⁴ jó képzést kaphatott, a szépírás, számtan és a nyelvtanulás mellett tanárai gondot fordítottak a vívásra és a táncra is.²⁵ Könnyen elképzelhető, hogy a vele rokonságban álló, mecé-

¹⁵ *Chronicon Budense*, ed. Iosephus Podhraczký, Budae, typis Gyurián et Martini Bagó, 1838, VI. Podhardczky másolata megtalálható az OSZK Kézirattárában, Fol. Lat. 325. „Chronicon Budense per Andream Hess Budae anno 1473. excusum”.

¹⁶ EK, Kézirattár, Coll. Pray., Tom. XXIX N° 4. „Chronica Ungarorum ad Ladislaum praepositum eccl. Budensis scripta”; Coll. Kapr. A (folio) Tom. XVII. „Complectitur Chronicon Budense, seu Reg. Hungariae, olim impr. ab Andrea Hess”.

¹⁷ OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 331. „Historia Hungarica, partim e Chronicis Dubniczensibus, partim e Budensibus Andreae Hess, cum appendice historica mixta”.

¹⁸ OSZK, Kézirattár, Fol. Lat. 335. ff. 122–200. „impressa fuit Budae anno Domini 1483. (...) per Andream Hess”.

¹⁹ ÖNB, Inc. 5. F 35.

²⁰ OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 2656. „Chronicon Hungarorum Budense ad exemplar augustae bibliothecae Viennensis”.

²¹ EK, Kézirattár, Coll. Kapr., B (quarto) Tom. VIII. „Complectitur Chronicon Hungarorum Budae anno 1473. per Andream Hess impressum, et ex ipso originali libro accurate, ut illic erat, descriptum”; Coll. Kapr., B (quarto) Tom. XXIX. No 37. 87–89. pp. „Breve extractum ex Historia, per Andream Hess, ex Italia Anno 1473 Budam evocatum conscripta [...]”; Coll. Kapr., A (folio) Tom. XLIX. No 2. „Chronicon Budense”.

²² „Ex Libris Stephani Biro de Padány [1]758.”

²³ Stephanus Padányi BÍRÓ, *Assertiones ex philosophia rationali et prima quas (...) publice propugnandas suscepit (...) praeside Fabianus Zankl*, Viennae, Trattner, 1754; Stephanus Padányi BÍRÓ, *Donati Hoffmann (...) introductio in iurisprudentiam canonicam oblata dum (...) in nobili Loewenburgico scholarum piarum collegio Viennae universam philosophiam publice propugnaret, selecta ex mathesi theoremata demonstraret praeside P. Fabiano Zankl*, Viennae, typis Joannis Thomae Trattner, 1755.

²⁴ *Régi Magyar Könyvtár III/18. század, magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai*, I. kötet, 1712–1760, összeállította Dörnyei Sándor, Szávuly Mária, Bp., OSZK, 2005, 46. szerint 1725-ben született.

²⁵ KÖKÉNYESI Zsolt, „A nemesi ifjak minden szükséges tudományra és exercitiumra neveltesenek” Mária Terézia uralkodói imázsa a bécsi nemesi iskolák tükrében = *Helytállás*, Tanulmányok a XII. Eötvös Konferencia történeti üléséről, szerk. László Gábor és Toronyi Alexandra, Bp., Eötvös Collegium Történész Műhely, 2012 (Acta Historica Collegii de Iosepho Eötvös Nominati – Series 1., Nr. 3), 299.

nási tevékenységéről ismert Padányi Bíró Márton (1693–1762) veszprémi püspök²⁶ írta/íratatta le a Hess-féle szöveget 1752-ben, majd hat évvel később került a kézirat az unokaöccséhez. Bár a püspök éppen a tárgyalt időpontban (1751–1758) vezette a naplóját, nincs nyoma benne a *Budai Krónikának*.²⁷ A két Bíró szoros kapcsolatban volt egymással, a dunaszerdahelyi barokk kastélyt – ma a Csalólóközi Múzeumnak ad helyet – a veszprémi püspök kezdte építtetni Bíró István számára 1753-ban.

Bíró István könyvtára szétszóródhatott, egy-egy könyve felbukkant a pécsi²⁸ és a debreceni²⁹ egyetemi könyvtárakban. Ez utóbbi példánynak kalandos történetét a bejegyzések segítségével rekonstruálhatjuk. A könyv első ismert tulajdonosa a kivégzett Nádasdy Ferenc országbíró volt (1671 előtt), majd Bíró Márton veszprémi püspök (1751), aztán unokaöccse, Bíró István (1758) könyvgyűjteményét gazdagította. Tőle kerülhetett a tatai piarista rendház bibliotékájába (1765 után). Végül a tatai piaristák 1950-es kényszerű feloszlata után – talán – a Népkönyvtári Elosztó Központnak köszönhetően a Debreceni Egyetem könyvtára kaphatta meg a kötetet, mivel az OSZK duplummal rendelkezett ebből a kiadásból.³⁰ Nádasdy Ferenc 17. századi Tacitus-kiadásai (Lipsius, Bernegger) mellett ez az 1536-os Althamer-edíció is fontos adalék a hazai recepciótörténethez.³¹

A következő ismert tulajdonosa Lacsony Miklós (1776–1857) táblabíró, kinek a cukorgyártás magyarországi meghonosítását köszönhetjük.³² Lacsony a pozsonyi jogakadémián tanult, több műve is megjelent a birtokgazdálkodásról.³³ A könyvet akkor vásárolhatta meg³⁴ egy bécsi antikvárium-ban, mikor felesége, Folkusfalvi Lacsony Katalin (1789–1828, szül. Cathinka Buchwieser) ünnepelt operaénekesnő volt a császári városban.³⁵ Majd a kézirat egy másik magángyűjteménybe került, s ott őrzik a mai napig.

FARKAS GÁBOR FARKAS

²⁶ TUSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században: források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 333–346.

²⁷ *Padányi Bíró Márton naplója*, közli HORNIG Károly, Veszprém, Egyházmegyei Ny., 1903 (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez, 2), 9.

²⁸ PTE, Klimó, Sz. D. VIII. 24. Jean BODIN, *De republica libri sex*, Francofurti, apud Joannis Wecheli viduam sumtibus Petri Fischeri, 1594. Tulajdonosi bejegyzések: 1. „Ex libris Stephani Bíró 1754.”, 2. „[Ex libris Josephi] Király”. Király József (1737–1825) pécsi püspök révén került be a kötet a Klimó-könyvtárba még 1825 előtt.

²⁹ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára, 780.863 Andreas ALTHAMER, *Commentaria Germaniae in P. C. Taciti... libellum de situ, moribus et populis Germanorum*, Norimbergae, apud Joh. Petreium, 1536; OTTOZI Eszter, *A debreceni Egyetemi Könyvtár külföldi antikvári és possessorai*, Debrecen, KLTE, 1989 (Régi tiszántúli könyvtárak, 6), 137–138.

³⁰ Tulajdonosi bejegyzések: 1. „Ex libris C(omit)is Fr(ancisci) de Nadasd”, 2. „Ex libris Martini Biro de Padan ep(isco)pi Vespr(emiensis) 1751.”, 3. „Ex libris Stephani Biro de Padány 1758.” 4. „A Tatai kegyesr(endi) tárházé”. A címlap verzóján pecsét: „Népkönyvtári Központ”.

³¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Tacitus és a régi magyar irodalom = Irodalomtörténeti Közlemények*, 2010 430–438; VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged, Bp., Szegedi Tudományegyetem Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, VIII), 207.

³² *A cukorrépa-termesztés Magyarországon 1808–1938*, szerk. Szemző Béla, Bp., Akadémiai, 1979, 31–32.

³³ LACSONY Miklós, *Egy tagban lévő jószágok kormányzása könnyebbítésére szolgáló oktatás*, Pozsony, Snischek ny., 1826.

³⁴ „Emptus ab antiquario Viennensi per Nicolaum Lacsonij de Folkusfalva Anno 1816.”

³⁵ HÖSLINGER, Clemens, *Schubert, Schwind und die Göttin Diana. Eine Erinnerung an die Sängerin Catinka Buchwieser = Schubert, Perspektiven*, 2011, 45–69.

Ismeretlen nagyszombati nyomtatványok (1661, [1745 körül], 1758). A retrospektív nemzeti bibliográfiából hiányzó 1800 előtti, úgynevezett régi magyarországi nyomtatványok számbavétele folyamatosnak tekinthető. Az újabb nyomtatványok feltárását elsősorban az elmúlt években egyre gyarapodó számú, szisztematikus irodalom-, könyv- és könyvtártörténeti alap kutatások eredményezték. Ezt a ma már tekintélyes számú regisztrálatlan nyomtatványt sem Szabó Károly, sem Petrik Géza, sem az ő nyomtatvány-feldolgozó munkájukat szervezett keretekben folytató nemzeti könyvtári munkacsoportok korábban nem ismerték, konkrét meglétükre nem következtettek, és azt nem feltételezték. Borsa Gedeon becslése a nemzeti nyomtatvány-kincs bővülésének távlatairól az újabban feltárt dokumentumok tükrében minden tekintetben helytállóan bizonyul, a korábban ismeretlen 17–18. századi nyomtatványok száma évről-évre gyarapszik.¹ E kiadványok legfontosabb őrzőhelyei – a nyilvános könyvtárak mellett – a nyilvános levéltárak.² Ugyanakkor nem szabad szem elől téveszteni a releváns nem nyilvános gyűjteményeket, mindenekelőtt a magángyűjteményeket.

Az utóbbi tényre irányította figyelmemet – többek között – két körülmény a budapesti Egyetemi Könyvtárban fellelhető, Pázmány Péter egykori pozsonyi magánkönyvtárából származó kötetek feltárása során. Egyik az a végkövetkeztetés, hogy – a könyvek szétszóródása miatt – szinte bárhol – számíthatunk e különösen becses könyvtárból származó újabb kötetek további felbukkanására. Másrészt szinte kalandosnak mondható keresés végén sikerült „újra” fellelni egy magyarországi magángyűjteményben a pozsonyi Pázmány magánkönyvtárból származó, 1987-ben regisztrált kötetet.³ Az utóbbi kötet (Abraham BZOVIVS, *Concionum dominicalium totius anni tom I–II*, Coloniae Agrippinae, A. Boetzerus, 1612) az időközben felszámolt nagybörzsönyi plébániai könyvtárból a váci Egyházmegyei Gyűjtemény „érintésével”,⁴ több, általam ismeretlen magánkézen „megfordulva” került mai őrzési helyére.⁵ A kötet „keresés”-ekor megnyílt előttem több féltve őrzött magángyűjtemény, s áttekinthettem néhány, a tudományos kutatás számára „anonim” magánkönyvtár anyagát – azt az ígéretet téve, hogy amire felfigyeltem publikálhatom, de az őrzőhely és a tulajdonos megnevezése nélkül. Így lettem figyelmes több regisztrálatlan régi magyarországi nyomtatványra, melyek közül bemutatásra kiválasztottam három nagyszombati nyomtatványt.⁶

¹ Vö. például, BORSA Gedeon, *Magyarországi nyomdászattörténet XV–XVII. század = Régi könyvek és kéziratok*, szerk. Pintér Márta, Budapest, 1974, 85–96; új kiadása például, *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. Hargittay Emil, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1996, 20–27.

² A legutóbb megjelent ilyen tartalmú dolgozat: KÁDÁR Zsófia, *Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából*, Pótlás az RMNy-hez = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 372–380.

³ LÁSZLÓ Mihály, *Pázmány Péter könyvtárának két kötete = Magyar Könyvszemle*, 1987, 221.

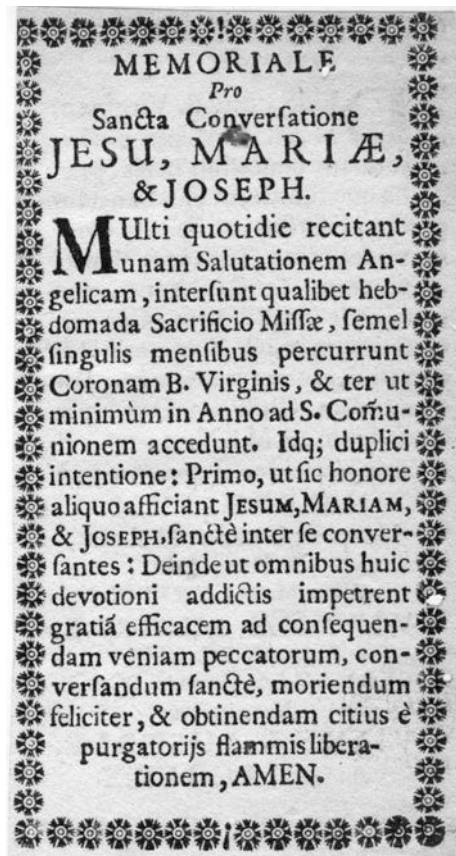
⁴ A kötet több oldaláról sikertelenül próbálták meg eltávolítani a jól olvasható köriratú gyűjteményi pecsétet.

⁵ KNAPP Éva, *Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Pázmány nyomában*, Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, Vác, Mondat Kft., 2013, 283–303, itt: 285.

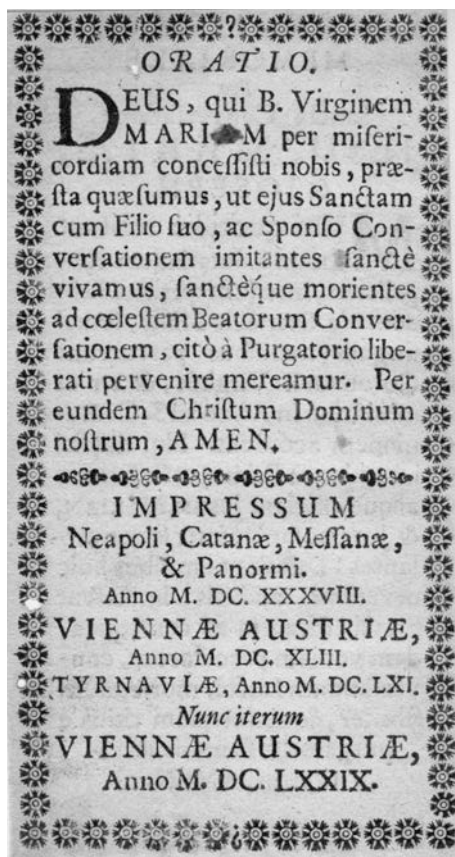
⁶ A nyomtatványok nem találhatók meg ZELLIGER Alajos, *Pantheon Tyrnaviense* (Tyrnaviae, 1931) című kiadványát ismételten megjelentető, azt a magyar és a szlovák nemzeti bibliográfia újabb tételeivel és válogatott adalékaival bővítő, az alapvető könyvészeti jobbításokat és kritikát azonban nagyjából nélkülöző új kiadásában. *Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae Typis Academicis, 1648–1777*, [szerk.] Stephanus Käfer, Esther Kovács, Budapestini, Strigonii, Tyrnaviae, vyd. Trnavskej univerzity v Trnave – SAV, 2013.

I. Egy XVII. századi nagyszombati nyomtatvány „emlékezete” (1661)

Memoriale Pro Sancta Conversatione Jesu, Mariae, et Joseph a címe annak az egyleveles, recto és verso oldalán egyaránt nyomdadíszek és egy-egy írásjel (‘!’; ‘?’) felhasználásával bekeretezett, körülvágott imalapnak, mely egy, a 17. században közkedvelt katolikus áhitati gyakorlatot örökít meg. A Szentcsalád (Jézus Krisztus, Szűz Mária és Szent József) tagjaival folytatott „szent társalgás-”ra (sancta conversatio) emlékeztető irat (memoriale) rectóján egy, a leírás szerint sokak által végzett imádkozási formula és annak gyakorlati „hasznossága” olvasható. (1. kép) A versóra egy imádság (oratio) szövegét nyomtatták, melynek elmondása egyrészt elősegíti a korábban leírt áhitatgyakorlat Istentől való

1. kép. *Memoriale Pro Sancta Conversatione Jesu, Mariae et Joseph*, (Impressum. Neapoli, Catanæ, Messanæ et Panormi, 1638. / Viennæ Austriæ, 1643. / Tynnaviæ, 1661. / Nunc iterum Viennæ Austriæ, 1679.)
□_{1r} Imalap, instrukcióval a szent társalkodás áhitathoz

2. kép. *Memoriale Pro Sancta Conversatione Jesu, Mariae et Joseph*, (Impressum. Neapoli, Catanæ, Messanæ et Panormi, 1638. / Viennæ Austriæ, 1643. / Tynnaviæ, 1661. / Nunc iterum Viennæ Austriæ, 1679.) □_{1v} Imalap, Oratio Istenhez a szent társalkodás áhítat elfogadásáért és a purgatóriumból való azonnali szabadulásért – az egyleveles nyomtatvány verzója a korábbi kiadásokat is felsoroló impresszummal

dia DEI donum, & fida virginitatis comes, & custos est: ubi hæc in vultu vigilat, arcet impudentiam.

Sensus tui totidem portæ sunt, per quas innocentia tuæ hostes, & latrones irrepere possent. Has tu acutè custodi. Oculos primum in frano contine, ne ad ludicra, ne liberè, ne passim evagentur. *Incustoditus oculus, incustoditum est cordis est nunciatus.* Nihil hi, quod obscænum sit, videant: nec in meliores formas, in picturas, statuas minus vestitas, imò nec in propriis taceo alieni corporis artus nudos deagantur. Quæ oculis, eadem auribus, & par lingua lex esto: nullam pati etiam levissimam impuritatem.

Tactus, ut reliquis periculosior sensus est, ita peculiari cohibendus est cura, ne ad illicita extendatur. Cave non necessarium tui, & magis alieni corporis tactum; ab aliis vicissim nec manum, nec faciem tangi sustineas.

Vino, & cibo immodico abstine. Multis vinum venenum fuit, quò per corporis artus, & venas diffusò, nullis satis deflenda lachrymis interit innocentia. Juventus aliunde fervet, si vinò amplius accendatur corpus; facile inclinatur ad lasciviam. Quidquid supra naturæ necessitatem cibi, aut potus ingeritur corpori, totum id in materiam libidinis convertitur.

Zelum tuum exerce, aliis quoque amorem puritatis instillando, eosque à malis sociis, spectaculis, choreis advertendo, & hæc eadem monita commendando.

O R A T I O ad SS. Angelos Custodes.

Sanctissimi Angeli DEI, qui Custodes estis nostri, nostram vobis puritatem commissam custodite, defendite, & propugnate: ut Angelorum vitam imitantes in terris, eorundem consortium promereamur in cælis: Donante Domino nostro IESU Christo, qui vivit, & regnat in sæcula &c. Amen.

TYRNAVLÈ, ex Bibliotheca Catechetica.

M O N I T A S. ANGELI CUSTODIS *Pro servanda Puritate.*

Animam, & castitatem tuam, æqualiter æstima: hæc illius thesaurus est. Hæc illibata servata, te DEO amabilem, & Mariæ charissimum, Sanctis omnibus pretiosum faciet. Hæc servata non de salute tantum, sed & de laureola in cælo speciali certus esto.

Beatissimam, & immaculatam Virginem, tuæ puritatis Matrem elige: certas ei quotidie pro hujus tutela preces offer: nec nocte, nec die absque illius iconæ, aut rosario esse velis. In qualibet tentatione, aut incidencia turpi, ad eandem, tanquam ad asylum, cum fiducia recurre.

Confessarius tibi sit stabilis, qui te de interituum animæ totius statu perspectum habeat. Quamvis is te melius noverit, tanto efficaciora pro speciali hoc animæ thesauro intemperate servando media suggeret.

Desidium, accediam, ac omne otium, tanquam Asinodæi pulvinar, quam studiosissime vita. Cave, in lecto ne pigrites. *Multa mala docuit otiositas.*

Exempla pravorum plurimos perdidit: ideo discolis, & audacibus te non associa. Præstat malorum pati odium, quam habere consortium. *Fili mi! ne ambules cum eis, prohibe pedem tuum à semitis eorum: pedes enim istorum ad malum currunt. Prov. 1.*

Feminarum consortium, ne dicam familiaritatem, imò & aspectum devita. *Mulier*

))

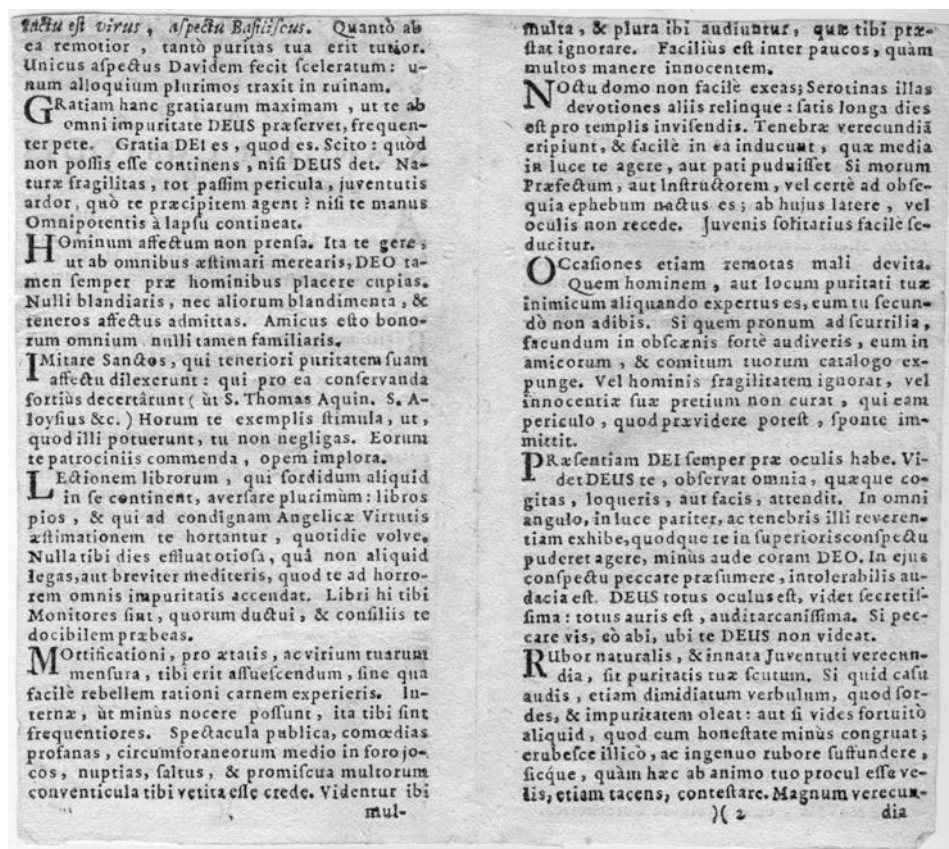
10

3. kép. *Monita [sancti] Angeli Custodis Pro servanda Puritate,*
(Tyrnaviae, ex Bibliotheca Catechetica), [1745k.])(1r.)(2v
Az imalap 1. oldala a címmel és a 4. oldal az impresszummal

elfogadását, másrészt a megholtak lelkének purgatóriumból való gyors kiszabadulását. Végül – valószínűleg az áhítat közkedveltségének és elterjedtségének tanúsítására – feltüntették nem csupán a konkrét kiadás, hanem a szöveg-együttes korábbi kiadásainak megjelenési adatait is „Impressum” megjelöléssel. Eszerint ezt a bécsi 1679-ben megjelent nyomtatványt korábban Nagyszombatban (1661), Bécsben (1643) és első ízben 1638-ban Itáliában négy különböző városban (Nápoly, Catania, Messina és Palermo) jelentették meg. (2. kép)

Ez az impresszum-együttes egy, ma még példányból nem ismert nagyszombati nyomtatvány emléként őrzi, melynek ott a helye a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* negyedik kötetében a 1994. és 1995. tétele között.⁷ A körülvágott nyomtatvány mérete 123 × 63 mm.

⁷ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, IV, 1656–1670, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Akadémiai Kiadó, OSZK, 2012.

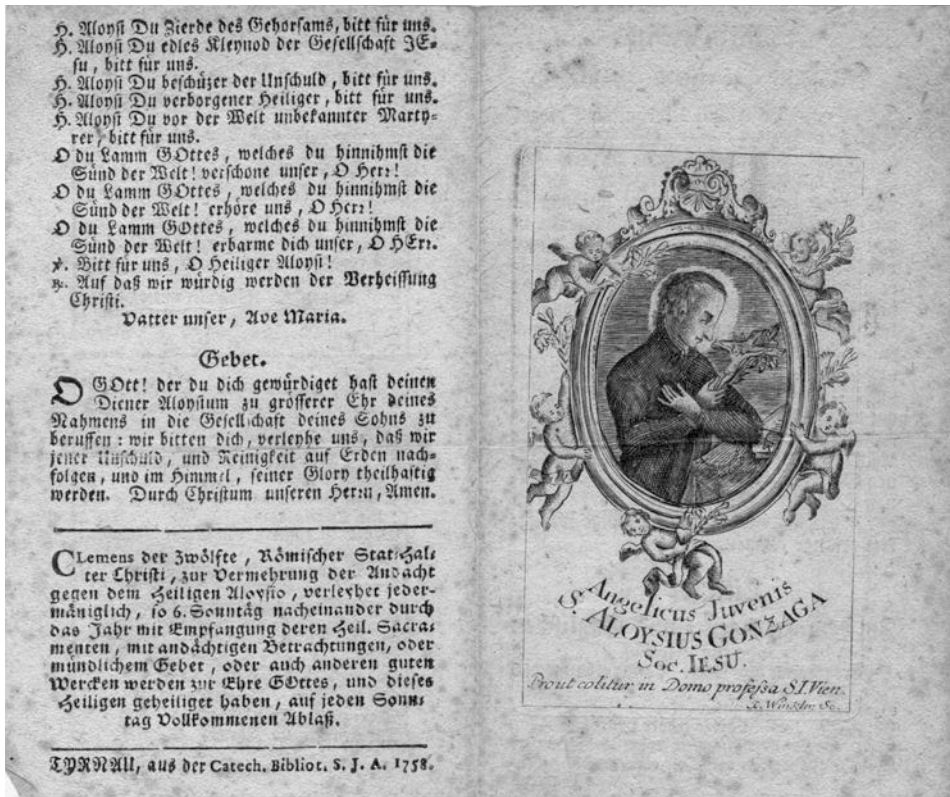

4. kép. *Monita S. Angeli Custodis Pro servanda Puritate*,
(Tyrnaviae, ex Bibliotheca Catechetica), [1745k.] (1_v), 2_r
Az imalap 2. és 3. oldala

II. A nagyszombati *Bibliotheca Catechetica* kiadvány-sorozat egy ismeretlen darabja [1745 körül]
A müncheni jezsuiták könyvkiadó alapítványa⁸ mintájára a nagyszombati jezsuita kollégiumban megszervezett *Bibliotheca Catechetica*⁹ által kiadott nyomtatványok közé tartozik az a kétleveles (1²), erősen körülvágott (oldalanként 123 × 70 mm) kisnyomtatvány, melynek címe *Monita S. Angeli Custodis Pro servanda Puritate* (Tyrnaviae, ex Bibliotheca Catechetica). Hasonló címen két további, eltérő impresszumú nyomtatványt tart számon a könyvészeti irodalom. Az Országos Széchényi Könyvtár Kisnyomtatványtárában őrzött példány kolofonból és kronosztichonból származó

⁸ BRÜCKNER, Wolfgang, *Zum Literaturangebot des Goldenen Almosens. Verifikations- und Beurteilungsprobleme = Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 1984, 1, 121–139.

⁹ Hasonló könyvkiadó tevékenységet végzett katolikus hitvédelmi céllal a pozsonyi Szent Megváltóról elnevezett (Sanctus Salvator) jezsuita kollégiumban létrehozott *Bibliotheca Polemico Catechetica* (teljes neve: *Bibliotheca Polemico Catechetica Societatis Jesu Posonii ad Sanctum Salvatorem*).

5. kép. *Angelicus Juvenis S. Aloysius Gonzaga Soc. Jesu [...]*,
 (Tyrnau, aus der Catech. Bibliot.

S. J., 1758), [I_r, II_v]

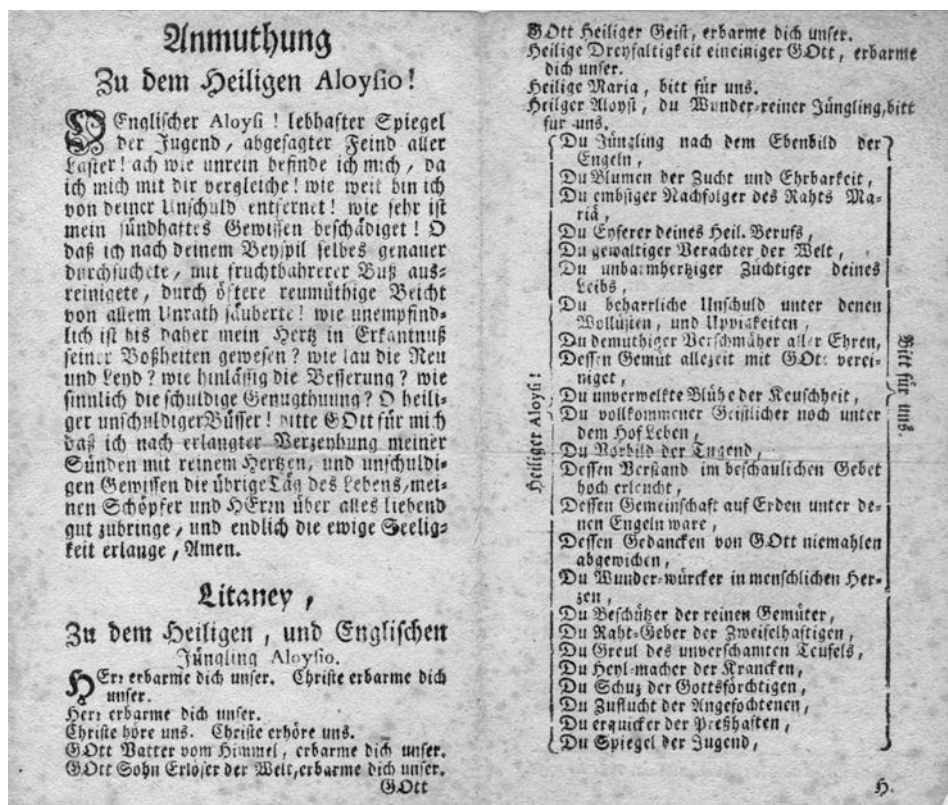
Az imalap 1. oldala rézmetszettel és a 4. oldal az impresszummal

impresszuma „Tyrnaviae, typis Universitatis, 1745”;¹⁰ a Szlovákiában számba vett másik kiadás unikum példánya nyomdahelyet, nyomdát és nyomtatási időt nem tartalmaz.¹¹

Az újonnan regisztrált nyomtatvány kolofonból származó, évszámot nem tartalmazó impresszuma („Tyrnaviae, ex Bibliotheca Catechetica”) eltér a már könyvészetileg feltárt két másik kiadásétól, ugyanis ez a kisnyomtatvány nem tartalmaz kronosztichont és kolofonja a nyomdahely mellett nem a nyomdát, hanem a kiadványsorozatot nevezi meg. Lehetőség szerinti datálása az 1745-ben nyomtatott kiadás figyelembe vételével [1745 körül]. (3. kép) Az új kiadás további sajátossága a cím fölötti nyomdai díszekből összeállított fejléc és az egyes figyelmeztetések (monita) kezdőbetűjének kiemelése félkövér, nagyméretű betűkkel, melyek egymás után olvasva kiadják az abc betűsorát

¹⁰ *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, VII, Pótlások [...], Budapest, OSZK, 1989, 341.

¹¹ *Bibliografia územne slovakálnych tlačí 18. storičia I–VI*, red. Agáta Klimeková, Eva Augustinová, Janka Ondroušková, Martin, 2008, [nr.] 6232; mindkét nyomtatványt lásd, *Ave Tyrnavia*, i. m. (6. jegyzet) 1745/47–48.

6. kép. *Angelicus Juvenis S. Aloysius Gonzaga Soc. Jesu [...]*,
 (Tyrnau, aus der Catech. Bibliot. S. J., 1758), [1_v], [2_r]
 Az imalap 2. és 3. oldala

'A'-tól 'Z'-ig. (4. kép) A tisztaság megőrzését célzó utolsó örangyali figyelmeztetés után rövid, főhászra emlékeztető oratio olvasható, szintén az Örangyalhoz.

E három kiadás mellett, minden valószínűség szerint, előkerülhetnek még a *Monita S[ancti] Angeli Custodis Pro servanda Puritate* további kiadásai is, mivel ez és az ehhez hasonló tartalmú kiadványok alapvetően hozzátartoztak a jezsuita nevelés újkori eszköztárához. A nyomtatványnak helye van az Országos Széchényi Könyvtárban kiadásra váró, a XVIII. századi nemzeti bibliográfiát tovább bővítő úgynevezett „Petrik IX” összeállításban.

III. Kívánság (kérelem) az angyali ifjúhoz, Gonzága Szent Alajoshoz (1758)

A harmadik, eddig ismeretlen nagyszombati nyomtatványnak, egy kétleveles ([2]) német nyelvű imalapnak nem találtam előzményét a könyvészeti irodalomban. A „Tyrnau, aus der Catech. Bibliot. S. J. A. 1758.” kolofonból származó impresszum szerint ez a nyomtatvány is beletartozik a nagyszombati jezsuita kollégiumban megszervezett Bibliotheca Catechetica alapítvány által kiadott sorozatba. Első oldalán egy, a nyomtatvány címévé emelhető *Angelicus Juvenis S. Aloysius Gonzaga Soc. Jesu [...]* feliratú rézmetszet (lemez méret 93 × 57 mm) látható. (5. kép) A jobbra lent szignált („IC Winkler, Sc.”) rézmetszetet egy Magyarország számára is dolgozó bécsi művész,

Johann Christoph Winkler¹² készítette. Az ábrázolás a szent helyi tiszteletben részesített kultusz-képéről készült, melyet a bécsi jezsuiták Domus Professusában őriztek. A metszet egy letakart, rózsafüzéres, nyitott könyvön felfordított koronás asztal sarkára könyöklő jezsuita öltözetű fiatal szentet örökít meg. A mellén keresztbe tett kézzel álló Szent Alajos a jobb kezében tartott feszületre és nyíló liliomra tekint. Azaz ez a derékkép az alig harminc évvel korábban szentté avatott ifjút attribútumaival együtt ábrázolja. A kép ovális barokk keretét öt puttó tartja, mindegyikük keze egy-egy, a szent tisztaságára utaló nyíló liliomot tart. A képet alulról tartó puttó kezében a liliomon kívül egy másik szimbólum is látható, egy lángoló szív (az Isten iránti szeretet jelképe). A képre metszett felirat a szent nevén kívül („Angelicus Juvenis S. Aloysius Gonzaga Soc. Iesu”) pontosan megnevezi a kultusztárgy helyét („Prout colitur in Domo professa S I. Vien.”) is.

Ez az imalap egyrészt biztosította a bécsi kép ismeretének és tiszteletének magyarországi, nagyszombati terjesztését. Másrészt áhítati szövegeket tartalmaz, melyek elmondásával segítségért lehetett fordulni a szenthez. (6. kép) Az első szöveg egy kívánságot, kérelmet fogalmaz meg, melynek célja, hogy a szent tartsa távol az imádkozótól a bűnös szenvedélyt (Laster), segítse őt az ártatlanság (Unschuld) megőrzésében és tegye lehetővé a szent példájának követését. Ezt követi a szent litániája, végül egy imádság. Az áhítati szövegeket XII. Kelemen pápa teljes búcsú engedélye követi, a búcsú elnyerésének Szent Alajoshoz tiszteletéhez kötött feltételeivel.

Ez a kiadvány is egyrészt hozzátartozott a jezsuita nevelés újkori eszköztárához, másrészt becses, unikum példája a XVIII. századi magyarországi Gonzága Alajos tiszteletnek,¹³ valamint a bécsi kultusztárgy hazai ismeretének. Ennek a nyomtatványnak is ott a helye a kiadásra váró XVIII. századi nemzeti bibliográfiát bővítő úgynevezett „Petrik IX” összeállításban.

KNAPP ÉVA

¹² PATAKY Dénes, *A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig*, Budapest, Közköztudásügyi Kiadványvállalat, 1951, 36; vö. KNAPP Éva, *Officium Rákócianum, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Budapest, Borda Antikvárium, 2000.

¹³ A szent magyarországi kultuszára vonatkozó ismert adatokat I. BALINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, I, Budapest, Szent István Társulat, 1977, 458–460.

SZEMLE

Detlef Haberland, in Verbindung mit Weronika Karlak, Bernhard Kwoka, Kommentierte Bibliographie zum Buch- und Bibliothekswesen in Schlesien bis 1800, München, Oldenbourg Verlag, 2010 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Bd. 39.)

Sok szempontból fontos egy ilyen bibliográfia megjelenése. A fontosság természetesen megkérdőjelezhetetlen lenne, ha manapság nem hinnének sokan az interneten elérhető adatbázisok kizárólagosságában. Ám ha áttekintjük a kötet tartalomjegyzékét, olyan szerkesztést látjuk a sziléziai könyvtörténetnek, amelyet egy adatbázis a háttérbe szorít, és csupán több, összetett keresőkérdéssel láttathatjuk. Hasonlót állíthatunk az egyes városokra vonatkozó bibliográfiai anyag elrendezésével kapcsolatosan.

Sokkal fontosabb azonban az, hogy egy olyan terület könyvtörténeti dokumentációját tartjuk a kezünkben, amely a tárgyául választott időszakban egy önálló Németország volt, amelynek egységét – területi és kulturális értelemben is – felszámolta egyrészt a régió természetes keveredése a kulturális csoportokat tekintve (és ezzel együtt a kulturális hagyományok is keveredtek). Másrészt a háborús pusztítások, a második háború utáni politikai bosszúállás felszámolta azt a közösséget, amelyik ezt a kultúrát hordozta. Az elűldözötteknek nem maradt más, mint az archivumképzés: annak a dokumentálása, ami volt. És ezzel a területen élő kulturális közösségnek is nagyon nagy szolgálatot tesznek: megértetik velük, hogy milyen hatások érték őket, miből építették saját kultúrájukat is. A papír formában történő megjelenés ebből a szem-

pontból is fontos, hiszen a digitális adathordozók időtállósága még nem kipróbált.

A bibliográfia olvasásával rögtön szembejön persze az is, hogy nem csupán németek ápolják ezt az örökséget, hanem a lengyelek, a csehek, a kisebb kulturális közösségek (például a zsidók) képviselői, szakemberei is, és a szerzők nem feledkeztek el a többi közép-európai szerzőkről sem, akik akár csak érintőlegesen is, de tematikusan kapcsolódtak a sziléziai könyvtörténethez.

Fontos hangsúlyozni, hogy a bibliográfia annotált, vagyis röviden összefoglalja az egyes könyvek, tanulmányok tartalmát. A fiatal kutatói korosztályok tagjai nem tudják mindig olvasni a régi német nyomtatványokat, így különösen fontos a mostani tartalmi összefoglalás. Való igaz, ha a legfiatalabbakra is gondoltak volna, akkor angolul annotálják a bibliográfiai tételeket, hiszen nem kevesen élnek abban a tévhitben, hogy Szilézia (és tágabban Közép-Európa) történetét a német nyelv ismerete nélkül is kutatni lehet.

A bibliográfia a történelmi Szilézia teljes területére vonatkozik, vagyis Schlesien, Oberlausitz és Mährisch-Schlesien. Nem csupán a nagyobb városokra (Breslau/Wrocław; Görlitz/Zgorzelec; rieg/Brzeg; Liegnitz/Legnica; Neisse/Nysa) vonatkozó anyagot regisztrálja, hanem a legkisebb olyan helytörténeti írásokat is számba veszi, amely az egyes falvakra vonatkozik, ahol nyomdát, kiadót, vagy könyvtárat regisztrált a szakirodalom, illetve a könyvtörténeti forráskiadások. Összesen 1652 könyv, tanulmány, illetve önállóan kiadott könyvkatalógus annotálása történt meg.

Szilézia történetében a korai újkorban is

komoly fordulatok voltak, hiszen a területre aszpirált a Lengyel Királyság, a Habsburg Birodalom (melyhez 1526-tól 1745-ig tartozott). Különösen fordulatokban gazdag volt a harmincéves háború időszaka. A lakosság nagy része a reformáció kezdetekor lutheránus lett, de kálvinista egyháza is jelentős lett a 17. század közepéig. A lengyel lakosság megmaradt nagyobb részt katolikusnak ez idő alatt is. Az egyházi intézmények története jól követhető könyvtártörténeti szakirodalom alapján. Intézménytörténeti értelemben – mert a Hanza-város, Frankfurt an der Oder egyeteme (a könyvtárral együtt) Napóleon felsőoktatási reformja következtében Breslauba került – a szomszédos területekre történő kitekintéssel a kötet hasznosíthatósága a helyismereten jelentősen túlmutat. Jó példa erre az élete végén Breslauban élő Dudith András könyvtártörténeti bibliográfiája is. Magyar szempontból különösen fontos figyelni a korai reformáció idejének könyvtörténeti dokumentációjára, hiszen a sziléziai lutheránus egyház bábáskodott a magyarországi evangélikus egyházi szervezet kialakulásánál (az első lelkész nemzedék több tagja is Briegbe ment *ordinator*).

A bibliográfia persze nem történeti, egyház-, vagy művelődéstörténeti, hanem könyvtörténeti logikát követ az anyag elrendezésében. Az általános, összefoglaló művek, bibliográfiák után, a nyomdatechnikai, és a papírtörténeti irodalom következik. Ezt követi annak a szakirodalomnak a számba vétele, amely az egész területre vonatkozik, majd az egyes helyek sorrendjében tagolódik az anyag. A nagyobb helyeken belül a könyvkiadás, a könyvkereskedelem története jól elválik a magán-, és intézményi könyvtárak történetétől. Ez az a fejezte, amely kiváló intézménytörténeti bibliográfiaként is használható.

A kötet szerkesztője és szerzője, Detlef Haberland kiváló lengyel, cseh és magyar kapcsolati rendszerére alapozva egy olyan kötetet állított össze munkatársaival, amelyben a világnyelveken megjelent szakirodalom mellett beszámol a közép-európai munkákról is.

MONOK ISTVÁN

Wagner, Erika, Joost, Ulrich, Göttinger Profile zwischen Aufklärung und Romantik. 41 Silhouetten gesammelt von Gregorius Franz von Berzeviczy in Göttingen 1784–1786, Neustadt, Dosse Verlag, 2011, 144 p.

Mindig öröm magyarként külföldön magyar vonatkozású kiadványokat kézbe venni, legyen az szépirodalom vagy tudományos-népszerűsítő irodalom. Ilyen kiadvány Erika Wagner és Ulrich Joost 2011 karácsonyára a németországi könyvesboltokba került, szemre szép kiállítású kötete, melynek címlapja is sokat ígérő: romantikus női árnykép ovális keretben. A kötetben lapozva 41 egész oldalas rajzot, ebből 37 sziluettet találunk, a 18. század második felében Göttingenben tanító professzorok, professzorfelesek és leányok, valamint előkelő diákok árnyképeit, közöttük néhány magyar – Teleki László, Teleki István, Podmaniczky Sándor, Berzeviczy Gergely – portréját. Szép könyv ajándéknak, főleg olyanok számára, akik kedvelik a koraromantika korát, a nők megjelenését a társadalmi életben, apró történeteket érdekes korokról, híres vagy hétköznapi emberekről. Ez volt a szerzők célja is, legalább is a nevét a kötethez adó, valójában csak az utószót jegyző Ulrich Joosté is: a képekhez művelődés- és társadalomtörténeti keretet nyújtani, teletűzdelni érdekes, lehetőleg pikáns történetekkel, elmesélni az 1780-as évek göttingeni botrányait. („...diese Bilder in einen kultur- und sozialgeschichtlichen Rahmen zu stellen... So entstanden viele kleine Miniaturen und unter der Hand sogar eine 'Chronique scandaleuse de Gottingue' der 80er Jahre des 18. Jahrhunderts.”)

Elkeseredésünk csak akkor lohadt, ha a szövegbe is beleolvastunk. Nehéz megtalálni a könyv szerkesztési elvét, hiányosak a bibliográfiai utalások, nehezen áttekinthető a jegyzetelés, és a rossz tipográfiai tagolás miatt körülményes eligazodni a szövegben. Ha az ember mindezen túlteszi magát, következő meglepetésként tartalmi tévedésekkel és rossz fogalmazási stílussal találja magát szemben. Nézzük meg ezeket néhány példán keresztül!

1. A szerző a könyv tartalmi részében köz-

readja a sziluettalbum felnagyított árnyképeit, melyekhez életrajzi adatokat, történeteket fűz, mindezt 122 oldalon. A szöveg folyamatos, tipográfiai kiemelések nélkül, ezért nehéz megtalálni, hol kezdődik a következő képhez kapcsolódó szakasz, hol ékelődik be éppen az albumtulajdonosról szóló rész.

2. A szerző Berzeviczy 1897-ben Lipcsében kiadott leveleit használja keretként a könyvhöz. A fiatal magyar nemes 1784-ben útnak indul Göttingenbe, élményeiről rendszeresen tájékoztatja levélben édesanyját. A szerző időről időre idéz a levelekből, az olvasó viszont sokszor nem tudja, miért is került ez oda. Wagner mindenesetre beszámol arról, hogy Berzeviczy megérkezik Göttingenbe, majd 1786-ban továbbindul Európába, sőt élete további alakulásáról is kapunk félinformációkat. Mert a Berzeviczyre vonatkozó adatok – hacsak nem a levelekből való az idézet, tele vannak tévedésekkel. Hibásan írják a nevét, hol c-vel, hol w-vel, az olvasó meg nem tudja, hogy az íráskép vajon egy adott forrás követését jelent-e (lehetne) vagy csak egyszerűen elírás. De az ilyen típusú hibákat megszoktuk már német kiadványokban, mert a magyar neveket ritkán tudják hibátlanul lejegyezni. Kakaslopnice, Berzeviczy születési helye Kaka(!)-Lomnicz-ként van feltüntetve, pedig a településnek német neve is van (Gross Lomniz), Berzeviczy nem egyetlen gyerek, 5 féltestvére van, téves az iskolákra való hivatkozás is. Berzeviczyt 14 éves koráig házi tanítók nevelték, Késmárkon csak a legfelsőbb líceumi osztályt járta, jogi tanulmányait pedig Pesten folytatta. Ezek a tévedések azért is sajnálatosak, mert Berzeviczy latinul és németül is megírta részletes önéletrajzát az 1800-as évek elején, és ezek hozzáférhető, hiteles források. Berzeviczy tudományos és politikai munkásságát 1967-ben monográfiában foglalta össze H. Balázs Éva (*Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus 1763–1795*, Bp., 1967), és ebben terjedelmes rész foglalkozik a göttingi stúdiumokkal, a 150 oldalas függelékben pedig Berzeviczy publikálatlan latin és német nyelvű tanulmányai, levelezései olvashatók.

3. A források ismeretének hiánya és a fe-

lületes tájékozottság Wagner-Joost könyvének olvasása közben újra meg újra szembetűnik. Holott Berzeviczy egész életét dokumentálta, levelekben, naplókban, feljegyzésekben és peregrinációja során vezetett emlékkönyveiben. Utóbbiról így ír Berzeviczy 3. személyben fogalmazott önéletrajzában: „*sein Stammbuch enthielt eine seltene Sammlung der ausgezeichnetesten Männer, deren Bekanntschaft und Freundschaft er gemacht hatte.*” A „ritka gyűjtemény” Berzeviczy 2011-ben aukcióra került és ott elveszett albuma. Ezt az albumot idézi Erika Wagner is, de a göttingeni Stadtarchivban (*Stabu 090*) őrzött és az Inscriptiones Album Amicorum adatbázisában feldolgozott másik Berzeviczy albumról nincs tudomása, mint ahogy a szintén hozzáférhető Podmaniczky albumokról is csak Ebel válogatásából van felületes ismerete. Egyébként is nehezen követhető a forrásokra való hivatkozás: a 30 tételből álló forrásjegyzékből nehéz visszakövetkeztetni, hol is használja fel őket.

4. Nemcsak a Berzeviczyre vonatkozó adatok hiányosak vagy tévesek. A korszakkal foglalkozó kutatóként feltűntek a tévedések, és szűrőpróbaszerűen 2 személy adatait megvizsgáltam: Riedl Thomas Theophil (a szerző által citált Ebstein írásában is ezzel a keresztnévvel) pozsonyi hungarus 1785 őszétől volt a Teleki grófiai nevelője, így tartozott bele Berzeviczyék szűkebb baráti társaságába. A sziluettalbum Ridel portréja (108) valószínűsíthetően őt ábrázolja és nem Cornelius Johann Rudolf Ridel. Ha mégsem, akkor meg az életrajz kevert: Erika Wagner szerint Cornelius Ridel a Teleki-
fiak mentora volt és egész Angliáig kísérté őket, hogy majd onnan visszatérve a weimari trónörökös nevelését vegye át. Nem tűnik fel, hogy Cornelius Ridel másutt lakott a göttingeni lakcímjegyzék (*Logisverzeichnis*) szerint, ami a mentori kapcsolatban elképzelhetetlen. Hasonló félreértés található Döring személyénél, akinek árnyképét (90) Georg David Heinrich Döringgel azonosítja a szerző, és közli is a badowi születési Döring életrajzát. A sziluett viszont szinte bizonyosan a gdanski Carl Gottlieb Döringet ábrázolja, aki 1782-ben iratkozott be a göttingeni egyetemre és Berzeviczyék baráti

köréhez tartozott. Ezt igazolja C. G. Döring 2 ismert inscriptiója Berzeviczy, illetve Podmaniczky Sándor emlékkönyvében (IAA 7440, ill. 9135).

5. A magántulajdonban lévő sziluettalbumról elsőként a műgyűjtő Erich Ebstein adott leírást 1921-ben (*Ein Silhouettenalbum aus der Göttinger Gesellschaft um 1785 = Zeitschrift für Bücherfreunde*, 13, 1921, 28–31), közreadva belőle 8 portrét. A 41 darabból álló gyűjtemény 37 tussziluettjének rajzolóját Ebstein nem tudta azonosítani, és jelen kiadvány szerzője sem próbálkozott meg ezzel a feladattal. Nincs tudomása arról, hogy 1976-ban Martha Küssner – akinek saját árnyképgyűjteménye van – a göttingeni ifjú dámákról írott cikkében (*Alte Silhouetten von Göttinger jungen Damen = Göttinger Monatsblätter* 28, 1976, 1–3) 5 árnyképet közölt Berzeviczy sziluettalbumából. Küssner úgy tudja, hogy a rajzokat maga Berzeviczy készítette, és ezt támasztják alá H. Balázs Éva és Futaky István (Göttinga, Bp. 2007) kutatásai is. Berzeviczy Göttingenben nemcsak előkelő modoráról és szorgalmáról volt ugyanis híres. Szeretett a hölgyek körül forgolódni, és szívesen hívták minden társaságba, mert szépen hegedült, jól táncolt és tehetségesen rajzolt: az egyik legnépszerűbb sziluett-készítő volt. Sziluettalbumába minden bizonnyal a maga készítette árnyképeket gyűjtötte össze. Érdemes lenne ennek az albumnak és a két emlékkönyvnek a provinciájával foglalkozni, hogyan kerülhettek ezek a gondosan őrzött Berzeviczy-hagyatékból német gyűjtők tulajdonába?

6. Úgy tűnik, hogy a kiadványban felhasznált életrajzok alapja a forrásként megbízhatatlan internet. Sajnálatos, hogy a kiadvány szerzője nem ismeri a korszakra vonatkozó forrásfeldolgozásokat: például a hallgatókról életrajzi adatokat is közlő katalógust (HEERDE, H. J., *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer*, Göttingen, 2006) vagy a már idézett 17–18. századi hungarika jellegű emlékkönyvi bejegyzések interneten hozzáférhető adatbázisát (*Inscriptiones Alborum Amicorum*, Latzkovits 2003–2014), és nem forgatta a göttingeni matrikulát sem.

Mindezek használata akkor is szükséges lenne, ha a könyvet nem szakembereknek, hanem a szélesebb olvasóközönségnek szánták. A kötet ugyanis első teljes kiadása egy kultúrtörténetileg értékes, magánkézben levő – tehát nem hozzáférhető – gyűjteménynek, és ez a szerzőktől a publikálás során fokozott felelősséget kíván meg. Ulrich Joostnak, a Lichtenberg-kutatók vezetőjének neve garancia a tudományos megbízhatóságra, de ennél a kiadványnál ez sajnálatos módon nem érvényesült.

RAB IRÉN

Caspar Ursinus Velius, Tíz könyv a magyar háborúról, Fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Szebelédi Zsolt, Máriabesnyő, Attraktor, 2013 (*Scriptores rerum Hungaricarum*, 7), 172 [2] p. – ISBN 978-615-5257-31-5.

Az Attraktor Kiadó támogatásával újabb kötet jelent meg az F. Romhányi Beatrix által szerkesztett forráskiadvány-sorozatnak. A Máriabesnyőn székelő kiadó feladatának tekinti a magyar történeti és filozófiai fordításirodalom régi adósságainak törlesztését az antikvitástól kezdve a kora újkori szerzőkig bezáróan. Elsősorban a máig kiadatlan vagy a szélesebb szakma számára hozzáférhetetlen, másodsorban a már elfeledett szövegek publikálását kezdte meg néhány éve. A szemmel láthatóan kis kiadó rövid idő alatt több érdeklődésre számot tartható könyvvel ajándékozta meg a történelem iránt érdeklődőket.

Figyelmünket azonban egy 2007-ben indult, beszédes című sorozatra fordítjuk: a *Scriptores rerum Hungaricarum* frissen megjelent kötetére. A 18. század elején Johann Paul Krauss, bécsi könyvkereskedő felfigyelt arra, hogy a Bongars-féle *Rerum Hungaricarum scriptores varii* hiánycikké vált, s elhatározta a szöveg újrakiadását. A kor követelményének megfelelően kritikai vizsgálat alá kívánta venni a műveket, s újabb forrásokkal kiegészíteni az új kiadást. A feladatra felkérték Bél Mátyás pozsonyi polihisztort is, aki a *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini* kötetéhez írt előszavából kiolvasható a kihívás és a lehetőség inspiráló kettőssége. (Mindezekről részletesen

olvashatunk Tóth Gergely 2013-as *Történelmi Szemlében* megjelent tanulmányában.)

Ugyanezek a kérdések, a kihívás és a lehetőség álltak a sorozatszerkesztő és a fordítók előtt is. A már megjelent szerzők közül kitűnik Somogyi Ambrus történetíró históriája *Magyar- és Erdélyország dolgairól* két kötetben. A sorozatban jelent még meg Luigi Ferdinando Marsigli történeti kivonata, Szálkai Tamás fiatal történész válogatása az erdélyi fejedelmek címeradományairól (*Armales Transylvanorum*), Savoyai Eugén herceg magyarországi háborúban végrehajtott haditetteiről szóló beszámoló, Hermányi Dienes József református lelkész jegyzetkönyve, ami egy debreceni hagyatékból került elő 2003-ban, s végezetül a három Villani 14. századi krónikájának újabb, magyar részleteket tartalmazó kiadása. Ez utóbbi már megjelent Rácz Miklós fordításában (1909) a Gombos-féle „Középkori krónikások” sorozatban. A felsorolásból is látszik, hogy meglehetősen vegyes képet mutat a sorozat, s a szerkesztő igyekszik minél szélesebbre nyitni az ajtót a lehetőségek előtt.

Caspar Ursinus Velius humanista költő és történetíró 1493 körül született egy alsó-sziléziai városban, Swidnicában. A szokásos értelmiségi karriert futotta be: Krakkóban, Lipcsében, Freiburgban és Bécsben tanult, szolgálta Thurzó Jánost és Mátthéus Lang gurki püspököt, barátai között volt Johann Coritius és Paulus Jovius. A bíborossá előlépett Langot követte Pozsonyba, hogy részt vegyen a bécsi kongresszus (1515) előkészítésében. A bécsi egyetemen ismerkedett meg számos humanistával, köztük a Dunai Tudós Társaság több tagjával. A protestantizmussal szemben már az elejétől fogva ellenségesen viselkedett, ugyanakkor Rotterdami Erasmusszal élete végéig tartotta a kapcsolatot. Igyekezett jól megismerni a magyarországi viszonyokat, 1525 telén Piso Jakab budai házában vendégeskedett. A Várban látott Hercules-szobor igen megtetszhetett neki, mert történeti munkájában több ízben is megemlíttette. Ursinus igazi napja a mohácsi vereség után virradt fel. Ferdinánd udvari történetírójaként egy olyan protestánsellenes értelmiségiként jelenik meg, aki feltétlen híveként szolgálja a Habs-

burg érdekeket Szapolyai János ellenében. A bizalom jeleként Ferdinánd a gyermekei nevelését is rábízta. Élete drámai fordulatoktól sem mentes, Bécs 1529-es ostromakor kötött házasságot, ami később boldogtalanná tette, s önkézzel vetett véget életének tíz évvel később.

Bár Ursinus prózai és lírai munkákat is hagyott maga után, mégis a most először magyarul is megjelenő *Tíz könyv a magyar háborúról* tekinthető élete főművének. A befejezetlen szöveg új aspektusát világítja meg a Mohács utáni közép-európai politikának: Ursinusnak köszönhetően betekinthetünk a Habsburg-propaganda működésébe és olvashatjuk Ferdinánd véleményét Szapolyairól. Szebelédi Zsolt, aki a fordítás mellett tárgyi jegyzetekkel is ellátta a kiadást, részletesen bemutatja és elemzi a ketős királyválasztás jogi és politikai dilemmáját a kötet utószavában. Ursinus érvei közé beépült a különböző, Habsburg uralkodókkal kötött szerződések, Ferdinánd és Jagelló Anna házassága, illetve a nőági örökösödés felemlegetése. Visegrád leírásánál megemlíkezik részletesen a magyar koronáról is: „Innen nem messze, a meredek hegy tetején a természeti adottságok miatt erős vár állt. Abban a várban folyamatosan őrizték a királyok jeles koronáját, amelyről úgy tartották, hogy az égből küldték alá. Amit később Lajos király halála után a szepesi mégis elvitt a helyéről, hogy az ő fejére helyezték. Úgy tartják ugyanis, hogy a magyarok között azt nem nevezik királynak, akit rendkívüli szertartások közepette – mintegy isteni ajándékkal – nem azzal ékesítenek.” Ebből a szövegből is kitűnik, hogy Ursinus egyrészt némi távolságtartó csodálkozással írja le a koronához fűződő legendát és a Szent Korona-tant, másrészt Szapolyait csak szepesiként említve, mintegy tolvajként szerepelteti a szövegben, ezzel is érzékeltetve a magyar király trónbitorló voltát. Ursinus ennek megfelelően részletesen beszámol Ferdinánd 1527-es fehérvári koronázásáról, szót ejt az összes résztvevőről. A maga szerepét is kiemeli egyes szám harmadik személyben, szerénytelenül: „A keresztény hitvallás felolvasása után Caspar Ursinus Velius, fellépve a selyemmel beborított emelvényre, egészen szép beszédet tartott.”

Bécs 1529-es sikertelen ostromáról hosszan és megrázó leírásokkal (törökök kegyetlenkedései nőkkel és gyerekekkel szemben) tudósít. Az olvasó szeme – a sok borzalomtól kissé elfáradva – megakad egy hátborzongatóan érdekes történeten. Ursinus leírja a megerősített város védelmét, s a városfalak mentén futó csatározásokat és a véres közjátékokat a levágott fejekkel. Mivel a törököknek nem volt elég foglyuk, ezért „a közeli ispotályból leprával és szifilisszel fertőzött testeket hurcoltak elő, akiknek levágott fejét a fogságba esett katonák lándzsáira tűzték”. Megnéztem a Kollár-féle kiadásban (1762, p. 114.) a kérdéses szövegrészt, s itt *morbo gallico* szerepel. Maga a szó – *symphilis* – egy évvel később, 1530-ban bukkant fel Girolamo Fracastoro latin nyelvű versének címében, így a hirtelen jött örööm, miszerint ezt a szót Ursinus is használta volna az 1529-es ostrom leírásakor, pillanatok alatt elpárolgott.

Ursinus nem rest további vádakait is hozni Szapolyai „aljasságaira”. Megvetően Szepesi Jánosnak nevezi, s felemlíti a régi mesét, miszerint az erdélyi vajda szándékosan maradt le a mohácsi ütközetről: „nemrég, mikor [Szapolyai János] a királyságra törekedvén tudomására jutott, hogy Lajos király a szörnyű török ellen hadba készül vonulni, a csapatait – amelyeknek élére a király nevezte ki – viszsztatartva nem segített neki, és az ő [II. Lajos] szomorú halála, továbbá az ország pusztulása után erőszakkal és bűnnel bitorolta a királyi címet.” Hatalomvágyó emberként rajzolja le, akinek minden törekvése a korona megszerzésére irányult, amit még II. Lajos születése sem gátolt meg. Kétségkívül a legsúlyosabb vád, a törökkel kötött szövetség is előkerül. Ursinus elhallgatja a történetnek azon részét, miszerint Ferdinánd elutasító és kompromisszumképtelen volt mindvégig és azt sem szabad elfelejteni, hogy Magyarország megtámadásával éppen a Habsburg uralkodó robbantotta ki a fegyveres harcokat.

Szebelédi kihangsúlyozza, hogy Ursinus szövege a humanista történetírás egyik iskolapéldájának tekinthető, s ebből fakadóan nem tartozik a könnyű irodalmi olvasmányok közé. A hosszú szónoklatok gyakran megtörik az esemé-

nyek szikár leírását, s azokra a részekre emlékezik szívesebben vissza a recenzens, amikor személyes véleményt olvashatunk, vagy egy-egy város bemutatásánál kicsit hosszabban elidőzik a humanista történetíró. Ilyen részlet Komárom, Tata, Esztergom, a már említett Visegrád és Óbuda leírása. Ursinus figyelmét különösen megragadja a Budai Vár szépsége és Mátyás építkezései, megemlíti Hercules szobrát, „mely kiállja a bárminemű régi művel való összehasonlítás próbáját”. Természetesen beszámol a reneszánsz uralkodó nevezetes gyűjteményéről: „kitűnő ékességnek számít a magas boltzattal ellátott, Mátyás által igen serényen összegyűjtött mindenféle, de különösen görög és latin nyelvű könyvekkel telezsúfolt könyvtár”. Mint ahogyan a Hercules szobor esetében is, itt is megemlíti szomorú sorsát a műkincseknek.

Ursinus 1527 tavaszával indítja el a történetet, mikor a Habsburg sereg Dévénynél betör Magyarországra, s az 1531 augusztusában feltűnt Halley-üstökös képével zárja le a szövegét. „Csodálatos égi jelenség! Ahogy szokatlan fényével ijesztő, úgy az emberek számára sohasem hiábavaló és következmény nélküli látvány volt. Az isteni harag az emberi fajnak ezzel adja hírül a háborút és a legnagyobb csapásokat, sőt az emberi dolgokat szétzilálva, az üstökös maga okozza azokat.” A jól ismert antik toposzokat gyúrja egybe (üstökösök, mint a háború és a pestis hírnökei, illetve a kométák hatása a földi életre), újraértelmezve az átélt háborús borzalmakat. Ezek a személyes betétek teszik még inkább érdekfeszítővé és – nem utolsósorban – hasznossá Ursinus tíz könyvét a pannóniai háborúról.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Az egri Domus Universitatis és Líceum, Oktatás, tudomány, művészet 1763–2013, [(Szerk.) Petercsák Tivadar; (Felelős kiadó) Hauser Zoltán] Eger, Líceum Kiadó, 2013, 499, [3] p.

Az egri Eszterházy Károly Főiskola alkalomhoz méltó, vaskos, könyvészeti szempontból is méltó kötettel köszöntötte a 2013-as, az „Eszterházy 250” jubileumi évét, amely évfordu-

ló apropóját az 1763-ban Egerbe érkező gróf Eszterházy Károly püspök személye, az általa felállított liceum és annak szellemi háttere adta. 2010-ben Hauser Zoltán, akkori rektor megbízta Petercsák Tivadar egyetemi tanárt, hogy kezdje meg egy olyan kötet munkálatait, amely a felállított szerzői gárdával összefoglalja Eger város szimbolikus intézményének több évszázados történetét. A kiváló szakmai lektoráltságot felmutató kötet (Bosák Nándor, Czeglédi László, Dolhai Lajos, H. Szilasi Ágota, Knapp Éva, Kelényi György, Löffler Erzsébet, Molnár Miklósné, Monok István, Nagy József, Petercsák Tivadar, Szecskó Károly) szerkesztői a főiskola és a főegyházmegyei közgyűjtemények munkatársai voltak: így Czeglédi László, Hauser Zoltán, Löffler Erzsébet, Nagy József és Petercsák Tivadar. A kötet hármas tematikai célkitűzését már a címbe is belefoglalmazták, amely nem kevesebb volt, mint hogy bemutassák az egri oktatás, a tudomány és a művészet szimbolikus intézményének, az egri liceumnak két és fél évszázadon átívelő történetét. Jubileumi intézménytörténet? Nem, ez az impozáns kötet sokkal több annál: eddig nem létező, elsőként átfogó történeti bemutató! A végeredmény: 502 oldal, 23 fejezet és 16 tudományos írásmű lett.

A témában leginkább járatos vagy abba magukat mélységeikig beledolgozó szerzők nagymértvű, átfogó összefoglalását adták az Eszterházy által elővetített szellemiség korabeli megvalósulásainak, és annak évszázados továbbbonyolódásának. A könyv összefoglalója lett mindannak a temérdek tudásnak, amely az egyes témák történeti feltárásában külön-külön már mélyebb szintű kutatások formájában napvilágot látott. A szerzők olyan irodalom- és művészettörténészek, történeti kutatók (könyvtárosok, levéltárosok, muzeológusok), aki egyúttal a főiskola oktatói gárdáját erősítik, és az általuk megírt fejezetek témájának legjellegesebb ismerői.

A tanulmányok között kimondottan Eszterházy életrajzával foglalkozó nem található, mint ahogy köszöntőjében TERNYÁK Csaba egri érsek is megfogalmazta: „*Itt ugyanis minden róla szól.*” Az előszóban Hauser Zoltán akkori rektor az egyetemalapítás gondolatának históriájá-

val, mintegy felvezeti a kronológiai és némileg tematikai rendbe rendszerezett tanulmányokat. Az első írás a korszak, a hajdani püspöki város kulturális életének és mecenatúrájának történetét jegyző irodalomtörténész tollából keletkezett: Bitskey István akadémikus, a debreceni egyetem és az egri főiskola professzora Eger barokk kori Közép-Európában elfoglalt helyét mutatja be: az épület eszmehordozó szerepéből kiindulva mindazt a körülményt (egyetemjárások, oktatási intézmények, kultúrappártolás) vázolta fel, amely szükséges volt ahhoz, hogy a város a 18. század második felére a műveltség és az oktatás színvonalában kiemelkedjen a hasonló magyarországi kezdeményezések közül. A tanulmány mintegy kapcsként összefogja a következő nyolc tanulmány eszmeiségét. Ezt követi Ludányi Gabriella művészettörténész két írása, amely közvetlenül a liceum épületével és annak belső kinézetével foglalkozik. Az elsőben a város topográfiájának 18. századi strukturálódását a város épülettörténetének változásai ágyazva vetíti elénk, melyből kitűnik, hogy a liceum helyének kiválasztását a környező egyházi és világi építmények funkciója, eszmeisége is befolyásolta. Az egyetemi gondolat és a fakultások rendszerének kibővülése, valamint a megvalósuló oktatási formák a liceum „házának” évszázados változásait idézték elő. A második tanulmányban Ludányi az épület belső, művészi kialakítását, freskóinak szimbólumait mutatja be, mintegy összegzésképpen több évtizedes kutatásainak. A három monumentális freskó, az egyes termek funkciójának megfelelő témákat mutat be. A könyvtárban külön összhangot teremt a mennyezeti freskó (Johann Lucas Kracker és Joseph Zach munkája) a faltól falig fa berendezéssel (Lotter Tamás asztalos munkája) és a szekrények tondóin ábrázolt személyekkel. A vizsga-terem (Franz Sigrist munkája) a leendő fakultásokon oktatandó tudományok szimbólumait foglalja magába. Végül a Pyrker-kápolna Franz Anton Maulbertsch-féle freskói Szent János központi szerepével a mennyország minden szentjének ábrázolására vállalkozott.

Az épületbe betervezett gyűjteményeket veszi számba az ezt követő három dolgozat:

Löffler Erzsébet, az egri Érseki Vagyongazdálkodási Központ Közgyűjteményeinek igazgatója – az Eszterházy által alapított bibliotéka történetének kiváló ismerője – jegyzi a negyedik tanulmányt, amelyben a főegyházmegyei könyvtár történetét foglalja össze. Fontos része az írásnak a könyvtár helyének meghatározása a 18. századi magyarországi könyvtári kultúrán belül. Kifejtésre kerül benne az intézmény évszázados szerepvállalása, gyűjteményének kialakulása és páratlan gazdagsága is, külön kitérve a bibliotéka monumentális berendezésére is. Az ötödik tanulmányban Petercsák Tivadar, a főiskola Modernkori Magyar Történelem Tanszékének egyetemi tanára a Specula és a ma is látogatható csillagászati múzeum bemutatására vállalkozott. Páratlan értéke az egri líceumnak a fennmaradt csillagvizsgáló tornya és a hozzá csatlakozó, ma már muzeális szertára, amely méltó reprezentánsa lett Eszterházy átgondolt egyetemalapítási és a természettudományos vizsgálatoknak kiemelkedő hangsúlyt adó gondolatának. A Specula a líceumépületet a hasonló céllal alapított intézmények (Pécs, Gyulafehérvár) közül kiemeli, és napjainkban is a város egyik szimbólumává, kedvelt turisztikai látványosságává teszi. A hatodik írásban Bujdosné Pap Györgyi főmúzeológus, a főiskola oktatója az érseki líceum múzeumát vette górcső alá. A történeti vonal felvázolása mellett írásában a múzeum gyűjteményeinek kialakulása, jelesebb darabjai is bemutatásra kerültek. Verók Attila, a főiskola egyetemi docense, dékánhelyettese az érseki nyomda csaknem 200 éves történetének megismeréséhez ad adatokban gazdag összefoglalót. Külön kitér az egyes korszakokban a tipográfiából kikerülő magyar nyelvű nyomtatványok bemutatására is, amelyek híven reprezentálják a nyomda szerepvállalását a tudomány és a műveltség terjesztésében. Ez nem merült ki kizárólag az egyházi és a városi igények kielégítésében, hanem szélesebb olvasóközönség ellátását is megcélolták a nyomdatermékek kibocsátásával. A püspök ezzel maradánot alkotott az utókor számára is, beírva magát a hazai nyomdászati- és könyvtörténetbe egyaránt.

A következő nagy egység az épülethez kap-

csolható oktatási-képzési formákat mutatja be kialakulásuk időrendjében. Szecső Károly, a Heves Megyei Levéltár nyugalmazott levéltárosa az egri teológusképzés feldolgozására vállalkozott, mintegy összegezve az eddigi szakirodalmak legfőbb megállapításait: a 13. századi egri káptalani iskolától, a tridenti zsinat által szervezett papnevelési intézeteken keresztül az 1950-ig, a líceum falai közt folyó teológusképzéssel bezárólag. Külön kitérőt szentelt a szeminárium épület- és könyvtártörténetének is. Ismét egy tanulmány következik Bujdosné Pap Györgyitől, aki a múzeum után az érseki jogakadémia múltjában kalauzolja el az olvasókat. A 18. század közepi alapok letételétől a jogi képzés reformjainak hatására történő változások bemutatása mellett a szakkönyvtár megalakulásának is külön figyelmet szentel. Végül a jogakadémia 20. századi működésének részletes ismertetésével zárul a tanulmány, az 1949-es megszüntetésig: a részletekbe menő áttekintés a teljes szervezet bemutatásával és az ifjúsági élet társulatainak felvázolásával egészül ki. A tízedik és tizenegyedik oktatástörténeti tanulmányokat Bartók Béla főiskolai docens jegyzi a Római Katolikus Érseki Tanítóképző, valamint a Római Katolikus Fiú Felsőkereskedelmi Iskola múltjának bemutatásával. A két írás híven reprezentálja az egri katolikus egyháznak az oktatás minden szintjére kiterjedő, évszázados felelősségét: így a tanítóképzésben vállalt szerepe külön kiemelendő, hiszen 1828-ban ez az intézmény volt az első magyar nyelvű tanítóképző intézet, az alsó- és középfokú iskolákból kikerülő tanulók képzésében az innen kibocsátott tanárjelöltek voltak jelen. Külön érdekes a tanulók társadalmi viszonyainak szöveges és táblázatos bemutatása is. Bartók második tanulmányának témáját a felsőkereskedelmi iskola rövid, kevesebb, mint 30 évének történeti összefoglalója adja: az intézménytörténet és a tanárok-tanulók társadalmi helyzetének felvázolásával. Ezt Czeglédi Lászlónak, a főiskola Tittel Pál Könyvár és Médiacentrum főigazgatójának az egri rajziskoláról írt összefoglalója követi. A történet fő időintervalluma a líceumi működés éveire esik, de külön összegzés található benne az előzményekről is, amelyet

egy függelék egészíti ki a rajztanodának aján-dékozott rajzokról, metszetekről. Ezután ismét Szecső Károly tanulmánya áll, amely már a 20. századba visz át minket a korszak katolikus egyetemalapítási terveinek felvázolásával. A 18. század közepétől Eger városa másra sem vágyott, mint megalapítani a helyi katolikus universitást. A kiszolgáló intézmények – a felsőfokú oktatás előzményei, a könyvtár –, a befogadó épület megalapítása is ekkorra datálható, ám annak megvalósulása a 20. századra sem következett be, noha az alapításhoz szükséges keretek adottak voltak. A rendszerváltás óta a főiskola eredményes munkája az egyetem rang elérésére irányul.

Az utolsó három tanulmány már közvetlenül a mai felsőoktatási intézmény fejlődési szakaszait elemzi, amelyek az egyetemi rang óhajtott elnyerésének alátámasztására szolgálnak: elsőként Nagy József nyugalmazott főiskolai tanár a tanárképzés 20. század második felében (1949–1990) történő változásait elemzte, amely az első időszakában még a fennmaradásért való küzdelemlről szólt, majd azt az 1960-as évekre a képzés három- és négyéves rendszerének megszilárdulása követte. Külön összefoglalók találhatók a tanárokról és a hallgatókról. A tudományos élet, a sportmunka és a nemzetközi kapcsolatok, valamint a képzés színvonalának emelése érdekében megépített új épületek mind a fejlődés zálogai lettek. Hauser Zoltán és Zám Éva, a főiskola korábbi vezetői jegyzik az utolsó előtti tanulmányt, amelyben az 1991 és 2000 közötti fordulat időszakának sorsfordító éveit mutatják be. Az évtized fő kérdése a Miskolci Egyetemmel való az integrációs folyamatok letisztázása volt, amelyet a főiskola igyekezett elkerülni: a szerzőpáros ennek eseményláncolatát vázolta fel. Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola képzési szerkezete mellett az oktatási és kutatási tevékenység sokszínűsége, valamint az infrastruktúra dinamikus fejlődése is fő vonalát képezte e korszak szemléltetésének. Végezetül az ezredforduló középtávú fejlesztési lehetőségeinek számba vételével zárul írásuk. Befejező tanulmányként Lőrinczné Thiel Katalin, Mátyás Ferenc, Kis Tóth Lajos és Koncsos Ferenc főiskolai oktatók

az előző intézményvezetés rektor-helyettesei és főtitkára az utolsó évtized (2001–2012) változásait, a főiskola mai szerepvállalását tárták fel. Összefoglalójukban kiemelten foglalkoztak a képzési rendszer strukturálódásával, az infrastruktúra megújításával, valamint a szolgáltatások sokszínűvé tételével. Külön hangsúlyos helyet kap írásukban a pénzügyi helyzet alakulása, a bevételek és a támogatások arányának bemutatásával, amely egyben a középtávú, előreutató fejlesztések zálogává vált. Zárás-képpen az utolsó két évtized szervezeti felépítésének és a főiskola vezetésének felvázolása következik: középpontban a szakok, a doktori képzések, a gyakorlati képzés, a tudományos munka és a nemzetközi kapcsolatok áttekintésével.

A 16 nagy tanulmányt angol nyelvű rezümék zárják, amelyeket Thomas Cooper jegyez, mellette magyar nyelvi lektorként Kalcsó Gyula és Zimányi Árpád működtek közre. Ezeket a felhasznált irodalom egyesített, terjedelmes jegyzéke, rövidítéslista, egy név- és helymutató követi, amelyek nagyban megkönnyítik a tanulmánykötet használatát. Az utolsó két egység a szerzői névsort, végül a tartalomjegyzéket foglalja magában.

A minőségi papírra nyomtatott kötetben az egyes tudományos írásokat egész oldalas fényképek vezetik be, amelyek illusztrációként, mintegy felütésként funkcionálnak. Az esztétikai benyomást fokozza, hogy a tanulmányok minden esetben páratlan oldalon kezdődnek. Amennyiben az adott tanulmány páros oldalon fejeződik be, akkor a kötet jellegzetes világoskék színe egy fattyú oldalban visszaköszön. A tördelők külön érdeme a kötet kifejezetten izléses szövegtükrö-elrendezése, amelyben a fejezetekre osztott, kéthasábos tanulmányok lábjegyzeteit a megszokottól eltérően a jobb hasáb mellett tüntetik fel, a szimbolikus világoskék színnel kiemelve. Nem elhanyagolható a tanulmányok páratlanul gazdag és informatív képanyaga, hiszen a kötet 175 színes és archív illusztrációt tartalmaz, amelyek nagy részét Szántó György készítette 2012-ben. A képeknél a szerkesztők ügyeltek az egyes eredeti dokumentumok fel-lehetőségének, esetlegesen őrző helyén való

leltári számának feltüntetésére, ami számos hasonló kiadványból elmarad. A művészeti tervezés Csontos Lajos főiskolai docens, a technikai szerkesztés pedig Nagy Sándorné munkáját dicséri. Az elegáns kiadás a már emlegetett világoskék kötéstáblák mellett a líceumot ábrázoló metszettel díszített borítóval válik teljessé. A tanulmánykötet minőségi kivitelezése a Budapesti Pauker Nyomda érdeme.

A 18. századi Magyarországon olyan intézménymodellek láttak napvilágot – így Pécssett, Egerben és Gyulafehérvárott –, amelyek nagy precizitással ötvözték magukba az elméleti és a gyakorlati tudás letéteményeseit: a könyveket és a szemléltető, oktatási segédletként használható tárgyakat. Mindez egy kiemelt célért: az egyetemalapításért. Ezek közül ma – irigylésre méltó módon – teljes komplexitásában csak az egri példa maradt fenn és oktatási szerepe, különböző megvalósulási formákban felállításától kezdve folyamatosan zajlik. Jelen kötet méltó egy oktatási intézmény múltjának, összetett feladatainak kimerítő összefoglalására.

Összegezve elmondható: *Az egri Domus Universitatis és Líceum* című tanulmánykötetet jó kézbe venni, és még nagyobb élvezet olvasni! A főiskola egykori vezetője, Hauser Zoltán tisztelete jeléül, mintegy ajándékképpen az évforduló után, a Pyrker-kápolnában, Eszterházy püspök oltáránál is elhelyezte a könyvet: „*Eszterházy Károly példánya*” felirattal. A két és fél évszázadon át ívelő történeti bemutatók a felvezetésben is idézett Eszterházy-féle óhaj beteljesülését, sőt annak túlmutató eredményeit támasztják alá: „*Legforróbb vágyam, hogy az egri iskola (...) univerzális Líceummá fejlődjék.*” Az egriek a megkezdett úton töretlenül lépdelnek a végső cél felé, amelynek első állomása, hogy az Eszterházy Károly Főiskola a 2013-as évben a magyarországi felsőoktatási intézmények között megkapta az „alkalmazott tudományok főiskolája” címet.

SCHMELCZER-POHÁNKA ÉVA

Zvara Edina, Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában, Szeged, Budapest, Szegedi Tudomány-

egyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 500 p. (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX)

A szegedi művelődéstörténeti iskola könyvtár-történeti sorozatának olvasói már az indulás, 1996 óta megszokhatták, hogy minden egyes kötettel egy újabb Kárpát-medencei bibliotéka állományát ismerhetik meg, színvonalas tanulmányok kíséretében. Így volt ez az eddig megjelent nyolc monográfia, a Rákóczi-család, Bethlen Kata, a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárai, Batthyány Ádám, a nagyváradi székeskáptalan, Johann Heinrich Bisterfeld, Ráday Pál és – a szintén 2013-ban megjelent – Nádasdy Ferenc könyvtárának rekonstrukciója esetében is. Ezt a gyakorlatot követi a sorozat legújabb tagja, Zvara Edina forrásanyagban gazdag kötete is. Benne a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig a Nyugat-Dunántúlon élő protestáns lelkészek könyveivel ismerkedhetnek meg az olvasók. Nem csak a bőséges forrásanyag miatt fogják a művelődés-, egyház- és irodalomtörténészek haszonnal forgatni ezt a kötetet, az egyes lelkészek életét, műveit bemutató összegző tanulmányok is számos hasznos információval gazdagítják az eddigi ismereteket.

A tárgyalt korszak nem csupán a protestáns felekezet részekre tagolódásának és a lutheránus és kálvinista gyülekezetek önálló egyházzá szerveződésének időszaka hazánkban. Ekkor újult meg a katolikus egyház is Pázmány Péter vezetésével. Amint a vizsgált könyvanyag is igazolja, ezek a változások kihatottak a protestáns prédikátorok olvasmányaira, könyvtárfejlesztésre is.

Kevés protestáns lelkészről mondható el a korban, hogy könyvtára fennmaradt volna, ám a Beythe család esetében még az egyes köteteket is kézbe vehette Zvara Edina. Egykori tanárai, Monok István és Ötvös Péter jóvoltából már diákként is dolgozhatott Németújváron, a ferences páterek kolostorában. Így, a közel négyszáz kötetes Beythe-gyűjtemény katalógusát tanulmányozva, képet kaphatunk olvasmányműveltségükről és szellemi környezetükről. A fennmaradt könyvek tartalma és a számos azonosított tulajdonosbejegyzés pe-

dig a kor hazai kulturális viszonyaira reflektál. A Beythék életük nagy részét a Batthyányak, Boldizsár (1537–1590) és Ferenc (1593–1625) szolgálatában töltötték. Batthyány Ádám (1610–1659) döntése következtében a protestáns prédikátoroknak 1634-ben el kellett hagynia az időközben katolikussá lett főúr birtokait. Így a Beythék könyvei hozzá, tizenöt évvel később pedig a németújvári ferences kolostorba kerültek, ahol nagy részük ma is megtalálható.

Az apa, Beythe István (1532–1612) Sárváron 1550 és 1559, majd 1564 és 1565 között a Nádasdyaknál, 1559-ben Bolondócon, 1559 és 1564, majd 1565 és 1573 közt Alsólivdán a Bánffy családnál, végül 1576-tól haláláig Németújváron, a Batthyányiaknál teljesített lelkészi szolgálatot. 1585 és 1595 között a dunántúli protestáns püspöki tisztelet is betöltötte. Íróként munkáival híveit és lelkésztársait erősítette. Igazi humanistaként pedig mindvégig közvetíteni próbált a kálvinista és lutheránus tábor között műveivel, például az úrvacsora kérdésében. Természettudósként is jelentőset alkotott. Több fontos munkát köszönhetünk neki, köztük az első önálló etnobotanikai könyvet, a *Stirpium Nomenclator Pannonicus*t, melynek összeállításán Carolus Clusius társaként dolgozott. Könyveibe neve mellé feljegyezte az „et amicorum” és az „et suorum” kifejezéseket is, mely arra enged következtetni, hogy megosztotta könyvtárát más tudósokkal is a főúrnak, ahol alkalmazásban állt. A possessorok bejegyzései alapján a kötet szerzője rámutat, hogy Beythe István számos könyvet kapott barátaitól és pártfogóitól, például Batthyány Boldizsártól és Ferencről is, de több mint kétszáz kötetes bibliotékájának nagy részét saját maga szerezte be külföldön és hazánkban. Bár könyveinek legnagyobb hányadát a teológiai témájú könyvek teszik ki – azon belül is a lutheránus szerzők munkái képeznek döntő többséget –, a humanista és a természettudományos művek is szép számban megtalálhatóak köztük.

Fia, az ugyancsak humanista iskolázottságú András (1564–1599) a lelkészség mellett a németújvári iskola rektora is volt. Fő művének a leginkább tudománytörténeti jelentőségű füveskönyve tekinthető. Ez a munka 1595-ben

jelent meg Johannes Manlius nyomdájában. A szép kiállítású könyv csak egyike volt a tipográfus németújvári nyomtatványainak, azok jelentős hányadát Beythe István művei tették ki. Beythe András csaknem kétszáz kötetes gyűjteményének csupán kisebb hányadát kapta ajándékba, egyébként – apjához hasonlóan – könyvei nagy részét maga gyűjtötte egybe. Bár valószínűleg nem ismerjük minden fennmaradt kötetét, már az eddig megtaláltak alapján is megállapítható, hogy könyvtárát tematikájában is apja példáját követve állította össze.

István másik fia, Imre (?–1624) édesapjához hasonlóan Wittenbergben tanult, majd körmen-di lelkészként állt Batthyány Ferenc szolgálatába. Németújvárra kerülve a lelkészi teendők mellett a könyvtár és a frissen létesített nyomda gondnokságáért felelt. A tipográfia jelenleg ismert egyetlen kiadványát kötetünk szerzője, Zvara Edina találta meg Ceglédi Szabó Pál egykori könyvében. Ez nem más, mint egy üdvözlővers, Beythe Imre tisztelegése a nyomdász, Johannes Korzenki előtt. Mivel halála után Beythe Imre könyveit eladták, olvasmányműveltségére is nehezebb következtetnünk. Néhány kötetben olvasható tulajdonosi bejegyzése – „Emerici Beythe et fratrum christianorum” – azt igazolja, hogy akárcsak apja és testvére, ő is tagja volt a környéken létesült művelődési körnek. Ennek tagjai használatra biztosították egymás számára könyveiket.

A Beythéket a németújvári lelkészi szolgálatban Kanizsai Pálfi János (1582–1641) követte. A későbbi szuperintendens heidelbergi peregrinációja során ismerkedett meg Szenczi Molnár Alberttel, akivel számos jelentős német várost együtt látogattak meg, s később is kapcsolatban maradtak. Kanizsai Pálfi Jánost 1625-ben Batthyány Ferenc hívta meg Németújvárra prédikátornak. A főúr halála és a bekövetkező evangélikus megerősödés miatt azonban csak megkésve foglalhatta el hivatalát. Itt azután csak 1633-ig maradhatott, ekkor ugyanis katolikussá lett patrónusa, Batthyány Ádám elűldözte birtokáról. Batthyány Ádám apja halála után anyai hatásra evangélikus, majd az Esterházy udvarban katolikus hitelvekkel találkozott. Végül Pázmány Péter hatására katolizált,

és a birtokain élő protestáns prédikátorokat, köztük Pálfi Jánost, távozásra szólította fel. Ezzel a művelődési lehetőségek szempontjából is lezárult egy korszak Pálfi életében, hiszen németújvári szolgálata alatt a gazdag Batthyány és Beythe könyvtár anyaga is rendelkezésére állt. Mivel kevés könyvről állapítható meg, hogy vajon bibliotékájának része volt-e, így olvasmányműveltségéről, könyvtárgyarapításáról levelezéséből és nyomtatott munkáiból informálódhatunk. Leveleiből nem csupán olvasmányait ismerhetjük meg, de könyvbeszerzési szokásaira is fény derül. Ezekből tudjuk, hogy ha egy kötetet nem tudott megszerezni, barátaitól kért segítséget. Fennmaradt könyvei alapján egy pápaság elleni munka kiadására készülhetett. Szintén következtethetünk olvasmányaira teológiai műveiből és egyházzervezői fáradozásaiából. Látható belőlük, hogy nem csupán a hitvitákban volt képzett, de ismerte a kortárs szerzőket is.

Kanizsait halála után 1641-ben a püspöki székhelyen Ceglédi Szabó Pál (?–1649) követte. Az ő életútjáról is számos forrás áll rendelkezésünkre. Marburgban, majd Heidelbergben folytatott tanulmányokat. Elődjéhez hasonlóan, ő a David Pareus vezette egyetemen szellemiségét itta magába. Tanulmányai után Nagyszombatban tanított, majd 1616 novemberétől Dunaszerdahelyen, ezután 1622-ig Vágsellyén, 1626-tól pedig Pápán volt lelkész. Kanizsai Pálfi János néhány könyvéhez hasonlóan az ő tékája is a kismartoni Esterházy-gyűjteménybe került. Könyveinek jelentős részét a peregrináció éveiben vásárolta, néhány kötet pedig baráti ajándékként került hozzá. Őt könyve egykor a Beythe család polcain állt, de egykori bibliotékájának egy részéről csak feljegyzéseink vannak. Rekonstruálható könyvtárának nagy hányadát a teológiai témájú művek teszik ki, de akad közöttük néhány jelentős természettudományi, filozófiai és jogi munka is. Fontos kiemelni, hogy gondos gyűjtésének köszönhetően számos tézisgyűjtemény egyedül az ő könyvtárában maradt fenn. Fiának és feltételezett unokájának is ránk maradt néhány kötete, röviden ezeket is megismerhetjük.

Zvara Edina kötetében a lelkészek életútjá-

nak, olvasmányainak bemutatása után az egyes köteteket kézjegyükkel is ellátó, ismert possessorok és az általuk birtokolt műveket ismerteti röviden, a szöveg mellett szép képi illusztrációkat is felhasználva. Ezekből számos érdekes összefüggés jut napvilágra. Hiszen túl azon az információn, hogy a Beythe család egyes kötetei átkerültek az őket követő Kanizsai Pálfi János vagy a másik protestáns lelkész, Ceglédi Szabó Pál tulajdonába, Bánffy László, Batthyány Boldizsár, Nádasdy Tamás, Istvánffy Miklós, Beke Zsigmond, Fejértóy János, Enyedi György, Nyéki Vörös Mátyás, Tőke Ferenc, Valentin Eck, Lang Mátyás vagy épp Apponyi Balázs most fellelt tulajdonosi bejegyzései egészítik ki az előbbieket olvasmányműveltségéről kialakult képet. Alátámasztják továbbá azt a feltevést is, hogy a főúri bibliotékát a lelkészek nemcsak használhatták, de ajándékként könyveket is kaptak. A kötet második felében kap helyet az egyes könyvtárak rekonstrukciója. A Beythe család Németújváron őrzött könyveinek leírásához Zvara Edina felhasználta Theodor Taberingg OFM: *Standort Katalog der Bibliothek in Güssing* című művét. A német példányleírásokat magyarra fordította és főként a kézírásos bejegyzések esetében, autopszia segítségével kiegészítette. Az egyes könyvtárak példányszintű ismertetését a szerzők családnevének kiemelése teszi áttekinthetővé. Ezt követi a cím, a nyomdahely és a megjelenés éve, majd a nyomdász, a formátum és a bibliográfiai hivatkozás. A leírások a tulajdonosi bejegyzések kurzívval szedett átírásával zárulnak. Az életművek, bibliotékák bemutatását a tollforgató prédikátorok kézíratos és nyomtatásban megjelent munkáinak ismertetése teszi teljessé. A Verók Attila tolmácsolásában olvasható német nyelvű összefoglaló után a kötet mindenre kiterjedő személy-, helynév-, nyomdász-, nyomdahely- és possessor-mutatóval zárul.

Egy hajdanvolt bibliotéka rekonstrukciója olykor nyomozói kvalitásokat is igényel az arra vállalkozótól. Így volt ez most, a szűken véve őt könyvtár bemutatásának esetében is. A fáradozás nem maradt eredmény nélkül, hiszen a kötet a rekonstrukció mellett számos új adattal gazdagítja Beythe István és fiai életrajzát. A munka

nehézségeit jól bizonyítják a kötetek mai őrzőhelyét tartalmazó összesítő táblázatok az egyes katalógusok végén. Ez, a bibliotékák sorsának nyomon követéséhez nyújtott figyelmes segítség is hozzájárul, hogy a kötetet haszonnal forgathassa minden érdeklődő.

NAGY GYÖRGYI

Csepregi Klára, Bor Kálmán, „Könyvim az én fiaim”, Vitkovics Mihály könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Gondolat Kiadó, Budapest, 2013, 288 p.

A Nemzeti Téka sorozatnak újabb, immár 27. köteteként jelent meg a Vitkovics Mihály (1778–1829) könyvtárát bemutató kiadvány. A sorozatban néhány évvel ezelőtt már megismerhettük Szabó G. Zoltán tollából Kölcsy Ferenc könyvtárát, így ugyanabból a korszakból immár két nagy egyéniség olvasmányaihoz is közelebb kerülhetünk. A tervek közt szerepel továbbá Zvara Edina munkájaként Görög Demeter könyvtárának bemutatása is.

Az elmúlt évtizedekben jelentős eredmények születtek a magyarországi olvasmánytörténet forrásainak a felkutatása és publikálása terén. A teljesség igénye nélkül a korábbi kutatók közül György Lajos, Kovács Máté nevét kell megemlíteni. Fülöp Géza 1978-ban megjelent könyvében a felvilágosodás és a reformkor olvasmánytörténeti szempontú elemzését is elvégezte. 2009-ben ugyancsak a Nemzeti Téka sorozatban jelent meg Hudy Józsefnek Veszprém megye 18–19. századi könyvkultúrájáról és művelődéséről írott kötete. A munka a több évtizedes kutatás egyik fontos eredménye. Bár az ebben esetben egy kisebb földrajzi területre koncentrált a szerző, a megközelítése miatt is nagy jelentőségű a kötet, mert az olvasás- és könyvtörténetet szélesebb – művelődéstörténeti, irodalomtörténeti, társadalomtörténeti – kapcsolattrendszerében vizsgálta.

A magyar olvasástörténeti kutatásokban is mind nagyobb teret nyert a modern könyvtörténetírás azon szemlélete, mely szerint a könyvet a lehető legszélesebb nézőpontból kell vizsgálni és feltárni összefüggésrendszerét egy adott korszakban. A szegedi „könyvtörténeti mű-

hely” munkatársai Monok István vezetésével nagy számban tettek hozzáférhetővé korabeli könyvjegyzékeket a tudomány számára, és a források felkutatását egy módszertanilag is jól átgondolt elemző tevékenység kísérte. A kutatások azonban zömében a 16. század közepétől a 18. század közepéig terjedő időszakot érintették. Az ezt követő évszázadból azonban még jócskán vannak adósságok, mely elsősorban az alapkutatások hézagosságára hívja fel a figyelmet, ebben jelenthet előbbre lépést a most ismertetett kötet.

Vitkovics Mihály a reformkor egyik jeles szerb származású gondolkodója volt, aki gyermek és ifjúkorát Egerben, felnőtt éveit Pest-Budán élte. A könyvtár tulajdonosának széles körű nyelvi műveltsége miatt sokszínű, ezért is különösen érdekes a magyar művelődéstörténet számára.

Az 1077 darabból álló bibliotékában magyar, latin, német, francia, olasz, szerb, orosz, ó- és újjörög műveket tártak fel a kötet szerzői. Érdemes figyelemmel kísérni a nyelvi megoszlást a Vitkovics könyvtárban, melynek 70 százalékát a magyar és a latin kiadványok tették ki.

A korszakot a latin nyelvű könyvek számának csökkenése és párhuzamosan a magyar könyvkiadás növekedése jellemezte. A vizsgált könyvtárban már a magyar művek vannak többségben (41%), de a könyvek harmada (29%) latin nyelvű. A fennmaradó egyharmad pedig német (13,5%) és szerb (11,3%). Az orosz–görög–francia nyelven íródott művek aránya kevesebb, mint öt százalék. Nem találunk a könyvtárban angol nyelvű művet, melyek ebben a korban kezdtek népszerűbbek lenni, igaz a kortárs Kölcsy könyvtárában is csak néhány angol nyelvű kötet (Byron) volt fellelhető.

A Magyarországon élő szerb származású Vitkovics Mihály munkássága fontos hidat vert a két nép, a magyar és a szerb között. Kenyerét ugyan ügyvédként kereste, de igazán jelentőset író- és költőként alkotott. Kapcsolatot tartott fenn a korszak meghatározó gondolkodóival, így elsősorban Kazinczy Ferencel és körével, de egyike volt a Magyar Tudományos Akadémia alapító tagjainak is.

A kötetben Bor Kálmán írt Vitkovics Mihály könyveinek a sorsáról, melyeket 1829. szept-

tember 7-én kelt végrendeletében János öccsére hagyott.

Vitkovics János (Jovan) bátyjához hasonlóan tanult ember volt, műveltségét a családi ház mellett az egri jezsuitáknál és a görög származású püspök irányításával szerezte. Mihálytól a nyelvek ismeretében sem maradt el, így a könyvtár jó kezekbe került a tulajdonos halála után. A testvérek a könyvek szeretetét édesapjuktól örökölték, akinek könyvtára sajnos a budai tűzvész során a tabáni templommal és parókiával együtt 1810-ben elégett. A kutatók azonban feltártak fia, Mihály könyvtárában olyan művet, amely túlélte a tűz pusztítását. A könyvek 19. századi sorsáról még számos fontos momentumot mutatnak be a szerzők, ebből meg tudhatjuk, hogy Mihály unokaöccsének közvetítésével kerültek Belgrádba a Szerb Nemzeti Könyvtárba, melynek teljes állománya a német bombázásoknak esett áldozatul 1941-ben.

A szerzők részletesen ismertetik a könyvjegyzéket és a helyreállításában alkalmazott eljárásokat. A hagyatéki leltárt a Pest–Pilis–Solt vármegye művelődéstörténeti fejezetéhez anyaggyűjtést végző Kerényi Ferenc irodalomtörténész találta meg a Pest Megyei Levéltárban, közlésére azonban mindaddig nem volt mód.

A szerzők véleménye szerint a leltárt dik-tálás alapján készítették, melyet a sok elírás jól bizonyít. Különösen nagy problémát okozott ez az idegen nyelvű kötetek azonosításánál, hasonlóan a sokszor hosszú címek néhány szavasra történő rövidítéséhez. Az eredeti leltár kilenc rovatot tartalmazott: Sorszám, könyv címe, szerzője, kiadója vagy fordítója, hányadik kiadás, a kiadás helye és ideje, kötetek száma, kötetek darabszáma, észrevételek.

A már említett elhallással és rövidítésekkel kapcsolatos problémák mellett az 1829-es leltárt készítő felületessége vagy hozzá nem értése miatt az egyes rovatokat sem helyesen töltötték ki. Így például a szerző helyett gyakran fordítót vagy kiadót írtak.

Nagyon izgalmas megnézni az egyes köteteket tartalom szerint is. Az ókori szerzők művei megtalálhatók voltak a könyvtárban, melyek ismerete ebben a korban is fontos alapja volt a műveltségnek. A görögök közül Homé-

roszt magyarul olvashatta, műveit 1809-ben, illetve 1821-ben Sárospatakon nyomtatták. Az ókori rómaiak közül Cicero, Seneca, Tacitus is sorakoztak a hajdani könyvespolcán. Bár angol nyelvű kötet nem, de fordításban a szigetországi szerzők is jelen voltak, például Shakespeare Hamletje magyar nyelven Kazinczy fordításában, mely Kassán jelent meg 1790-ben.

Az újhumanisták közül Goethe költeményei bécsi kiadásban németül, míg Az ifjú Verther' gyötrelmei levelekben Koszta József fordításában magyarul található, hasonlóan a Stellához, melyet Kazinczy fordított. Vitkovics érdeklődése az újhumanisták iránt jól látható a könyvjegyzékből, mely Goethe mellett Herdert magyarul szintén Kazinczy tolmácsolásában, Heynét pedig franciául tartalmazza.

A Vitkovics könyvtárban a 16. századból két művel találkozhatunk, mindkettő Bázelen jelent meg. A legrégebbi könyv latin nyelven 1560-ban Petrus Perna és Heinrich Petri kiadásában látott napvilágot. A másik kötet Arisztotelész műve ógörögül, mely 1586-ban jelent meg. A legkorábbi magyar nyelvű kiadvány Nepos Cornélius hadvezérről szól Balog György fordításában, melyet Lőcsén 1701-ben nyomtattak.

A művek azonosítása a szerzők kitartó munkájának eredményeként nagyon jó arányban sikerült, ahol a kevés adat miatt mégsem, ezt a megjegyzés rovatban jelölték. A kötet révén betekinthe-tünk a korszak egyik jeles személyiségének, írójának könyvtárába, képet kaphatunk műveltségének „bástyáiról”, mely jelentős segítséget nyújthat Vitkovics Mihály munkásságának árnyaltabb megismerésén túl a korszak kutatásához is.

A kötet a Nemzeti Téka sorozatban már megszokott elegáns küllemű és színvilágú borítóval, igényesen, de olvasmányosan megírt fejezetekkel várja az érdeklődőket.

VERES GÁBOR

Borsa Gedeon, Andreas Hess, Budapest, 2013, Argumentum, 221 p. 39 képpel (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek, 6, Sorozatszerk. Monok István)

2013. október 11-én ünnepelte 90. születésnapját Borsa Gedeon, s köszöntötték őt legközelebbi

munkatársai az OSZK-ban. A születésnapra megjelent Hess-monográfiája Tabula gratulatoria listáján még majd kétszázán köszöntötték a nemzetközi híró bibliográfust, könyvtörténészt.

1932-ben Fitz József jelentetett meg könyvet Andreas Hessről. Fitz a stafétabotot Borsa Gedeonnak adta át, Fitz útmutatásával vált Borsa Gedeon a régi nyomtatványok kiváló szakemberévé. Most Borsa Gedeontól kaptunk egy újabb, teljesebb monográfiát Hessről és a magyar nyomdászat 15. századi kezdeteiről.

Egyetlen korabeli levéltári dokumentum sincs a hazai nyomdászat 1470-es évek eleji kezdetéről, Hess András működéséről, de magáról Hessről sem. Minden adatot a fennmaradt példányokból, a Hess nyomtatta *Chronica Hungarorum* tíz és a Basilius Magnus: *De legendis poetis – Xenophón: Apologia Socratis* című mű két példányából kell kikövetkeztetni.

A történelmi fejlődés, a szükségszerűség követelte ki a sokszorosítást, a könyvnyomtatást, Gutenberg világraszóló találmány-sorozatát a 15. század derekán. Tíz évvel Gutenberg ún. 42-soros Bibliája után, az 1460-as évek közepén, megindultak a német nyomdászok délre, majd – Anglián kívül – valamennyi nyugat-európai országba. Az európai országok sorában Magyarország volt a hatodik – több nagy, fejlettebb országot megelőzve –, ahol megkezdődött a könyvnyomtatás, Andreas Hess nyomdájának működésével. Hogyan lehetett ez, milyen feltételek mellett – ezeket a kérdéseket járja körül monográfiájában Borsa Gedeon. (Mert-hogy a feltételek messze nem voltak kedvezőek: „az akkori Magyarország mintegy három és fél milliónyi lakosságából az írni- és olvasni tudók számát mindössze tíz-hússzezerre lehet csak becsülni, míg az egyetemet jártakét csupán néhány százra”. Ki fog itt könyvet venni?) Hiszem, hogy Borsa Gedeon könyve nemcsak a szakembereknek, hanem a szélesebb közönségnek, különösen a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődőknek is kifejezetten érdekfeszítő!

A német Andreas Hesst Rómából, Georg Lauer (ő sem olasz) nyomdájából hívta Budára Kárai László budai prépost, aki Mátyás király követeként érkezett Rómába 1470 novembe-

rében. Hess ezt követően, valószínűleg már 1471-ben Budára jött, s a *Chronica* nyomtatását 1472-ben kezdte el. De minden csak következtetés szigorú logikával, elemzések sora alapján, és Sherlock Holmes-i nyomozás módjára. Mert melyik Lászlónak is szól a *Chronica* ajánlása „Ad venerandum dominum Ladizlaum prepositum ecclesie buden...” kit takar? (Borsa közli az Ajánlás teljes latin szövegét és Horváth János fordítását.) Felmerült Geréb László személye is a korai kutatások során. Fraknoi Vilmosnak sikerült minden kétséget kizárón bizonyítani, hogy Karai/Kárai Lászlóról van szó. Kárai László személyét, származását Borsa még pontosabban körülírja.

Milyen felszereléssel jött Budára Hess? Fitz József feltételezte, hogy Hess matricát is kapott útravalóul Lauertől. Hess nyomtatványainak, s ezek betűinek nagyon aprólékos, elemző vizsgálata azt bizonyítja, hogy Hess már kész, öntött betűket hozott magával Rómából. Nem volt matricája, a patrica léte fel sem merül. Borsa szellemesen érvel, látva a *Chronica Hungarorum* betűinek „formagazdagságát”, hogy az egyetlen matricáról öntött betűk egyformák lennének! A betűk mérete vizsgálatának is több oldalt szentel, miként a felhasznált papír, illetve vízjelei vizsgálatának. Mindezek nélkülözhetetlenek az ajánlás, illetve ennek és az első ívfűzet utolsó, 12. lapjának újrasedése bizonyításához, s hogy egyáltalán miért is volt kénytelen Hess újrasedni e lapok szövegét.

De előbb több technikai kérdés tisztázandó. Például, hogy hány sajtója volt Hessnek, mekkora volt a személyzete a nyomdának, ha öntött betűket szedett össze Rómában és hozott onnan magával, akkor mennyit? – Hess láthatóan nem volt tőkeerős, de akkor ki vette meg a nyomtatványokhoz szükséges drága papírt? Hány példányban jelenhetett meg a *Chronica*? Mindmind izgalmas kérdés, és Borsa körültekintően, logikai következtetésekkel, nagyon is hihetően válaszolja meg e kérdéseket. Hess igen szerény műhellyel rendelkezett, egy sajtón dolgozott, gyakorlatilag egyszemélyes nyomdája volt (persze segéderő és korrektor kellett, hogy legyen mellette), mintegy 10 000, fél mázsát kitevő betűt (88 féle öntvényt) hozott magával Budára.

Valószínűleg Kárai házában kapott lakást, s helyet a műhelynek, ott élt nejével, Borbálával (Kárai végrendeletéből kikövetkeztethetően). Reálisan, minden szempontot, főleg a papír-szükségletet vizsgálva, 240 példányban jelenhetett meg a *Chronica* és a papírra még Vitéz János esztergomi érsek, humanista főpap adhattott pénzt. Körülbelül ugyanennyi lehetett a Basiliius példányszáma is.

A nyomtatás alapjául szolgáló kézirat feltehetően Nagy Lajos halálával (1382) végződhetett. Mályusz Elemér feltételezte, hogy Hess egy budai kancelláriai klerikus segítségével egészítette ki a hiányzó majd száz év anyagát. Borsa felsorolja a számításba vehető, a magyarok történetét rögzítő kódexeket is. A monográfia egyik legragyogóbb, a Vitézről szóló, sok mindent összegező fejezetében azt feltételezi, hogy az ország talán legjobb könyvtárával rendelkező Vitéztől kapta Hess a *Chronica* kéziratát is.

Persze lehet-e izgalmasabb fejezet, mint a *Chronica* fennmaradt tíz példányának egyenkénti elemzése? Borsa a példányokat a róluk nyomtatásban megjelent első ismertetések időrendjében tárgyalja. Ez a következő: Bécs: ÖNB, Lipcse: UB, Bp.: EK, Róma: Biblioteca Corsiniana, Prága: Univ. knihovna, Bp.: OSZK, Párizs: BN, Krakó: Chartoryski Bibl., Szent-Pétervár: Ross. Nacionalnaja Bibl., Princeton: Scheide gyűjtemény, a Princeton University Library őrzésében. A példányok közül jó néhányat magam is láttam eredetiben, de legemlékezetesebb a princetoni élményem. 2001-ben jártam az USA-ban, s szerettem volna kézbe venni mind az öt Corvinát (sikerült), és látni néhány híres könyvtárat a keleti part mentén, s találkozni egy-két kollégával. Ezek közé tartozik dr. Paul Needham, aki korábban a Pierpont Morgan Library-ben (New York) dolgozott, könyvet adott ki a PML gyönyörű könyvkötéseiről 1979-ben (ennek kapcsán kezdtünk akkor levelezni). 2001-ben már a Scheide könyvtárat igazgatta. Nem tudtam (akkor még itthon is alig volt ismert), hogy a New York-i Kraus antikváriumtól a Scheide utódok vették meg a *Chronica* 1990-ben Münchenben aukcióra bocsátott példányát. Felejthetetlen pillanatot éltem

át, ahogy kinyitva, felém fordítva hozta felém Paul Needham a Hess-Chronicát. Alig kaptam levegőt.

Valószínűleg csaknem minden ősnymtatványnak vannak nyomdai változatai. A *Chronica* cának is. Ha összevetjük Borsa idevágó fejezete (163–175) alapján például az 1973-as fakszimile kiadást és az interneten elérhető digitalizált „amerikai” példány szedésbeli különbségeit – csak a legfontosabbakat vizsgálva –, azt látjuk, hogy az a_6 rektón alulról a 3. sorban az OSZK példányáról készült fakszimilén Aetius neve előtt olvasható a 'Rex' szó, az „amerikai” példányban nem; a b_8 rektón viszont mindkét példányban a 'civitem tullinam' szerepel a helytelenül értelmezett 'tolnam' helyett. Az f_1 rektót, amelyen a 'gens > gentes' eltérés mutatkozik a nyomdai változatoknál, nem tudjuk összehasonlítani, mivel ez a lap az „amerikai” Hess-Chronica-ból hiányzik, és a lapot éppen az OSZK példányának fakszimiléjével pótolták.

A tíz *Chronica* példányból háromnak van meg egészen vagy részben az eredeti, korabeli kötése. Az Egyetemi Könyvtár az Inc. 10 jelzeten őrzött példányt csere révén 1875-ben az OSZK-ból kapta meg. Azt éppen Borsa Gedeon derítette ki, hogy ezt a ma az OSZK-ban lévő Inc. 545 jelzetű, Petrarca: Caesar életrajz (CIH 2599) és Caesar gall háborújáról (CIH 877) szóló mű gyűjtőkötetéből emelték ki, amelynek harmadik darabja volt, s mindhárom 1473-ban jelent meg, csak a másik kettő Esslingenben. Az OSZK Inc. 545-nek a bőrkötését látva annak idején, amikor Borsa Gedeon ez ügyben konzultációra hívtott, döbbenetesen konstatáltam, hogy az Akadémia Könyvtára magyar nyelvemlékei között őrzött Nagyenyedi-kódex magyar gótikus kötésével rokon, a két kötés ugyanabból a könyvkötő műhelyből származik. Egyébként az ELTE Egyetemi Könyvtár Inc. 10 jelzeten őrzött *Chronica Hungaroruma* a tíz példány közül az egyetlen, amely megszakítás nélkül Magyarországon volt. (Ez a tény, a könyv provenienciája, tulajdonosai és korábbi kötése is, amelyből az OSZK-ban kivették, igazolja, hogy a régi könyvek mind egyediek, és jobb, ha egy könyvtár se ad túl duplumnak minősített régi könyvén!) – A Prágában és Szentpétervárott őrzött

Chronica két példánya is magyar gótikus bőrkötésben van, s e kettő ugyanabban a – feltehetően – budai könyvkötő műhelyben készült. (Egyébként az ismert három magyar gótikus kötéscsoportból két csoport a *Chronica Hungarorum*hoz kötődik.)

A *Chronica* „kizárt” példányait is sorra veszi a szerző. A legtöbbször Hess kiadványát a 15 évvel későbbi Thuróczy *Chronicával* tévesztik össze, vagy éppen a Hess-*Chronica* kéziratot másolatával. Meg kell említeni, hogy a varasdi kapucinus kolostorban lévő, *Chronica*-t nemcsak Badalić ősnymotatvány-katalógusa veszi fel tévesen, és ennek alapján az IBP is, hanem sajnos mindkét világtalálkozó, a GW internetes változata és az ISTC (The Incunabula Short Title Catalogue) is. Ezt velük korrigálni kell a közeljövőben. (Az MTA Könyvtára ősnymotatvány-katalógusa internetes és nyomtatott változata munkálatai során összeállt egy lista a GW és az ISTC javítanivalóiból.)

Borsa számba veszi, és egyenként cáfolja a *Chronica Hungarorumon* és a Basilius Magnus: *De legendis poetis* – Xenophón: *Apologia Socratis* című művön kívül Hessnek tulajdonított munkákat, vagyis hat további könyvet és egy plakátot. A *Chronica* napra pontos kolophonnal jelent meg. „Finita Bude Anno dni M.CCCC.LXXIII. // in vigilia penthecostes: per Andrea[m] Hess”. Pünkösdi vigiliája 1473-ban június 5-ére esett. A Basilius – Xenophon kötetben a Basilius mű, *De legendis poetis* végén van a csonka kolophon: „Sic finis libelli Basilii e[st] // per .A. .H. Bude” – A *Chronicának* két faksimile kiadása jelent meg: 1900-ban, Fraknói nagyszerű tanulmányával és a félezer éves jubileumra, 1973-ban Soltész Zoltánné utószavával, Horváth János fordításában. – Soltészné szerint a Basilius editio princeps, először Budán nyomtatták ki!

Már amikor sok évvel ezelőtt először olvastam Borsa Gedeon szellemes következtetését, miszerint Hessnek volt egy „első” ajánlása, és az Vitéz Jánosnak szólt, s az esztergomi érseké a meghatározó szerep Hess Budára hívásában és a nyomda alapításában, teljesen meg voltam győződve Borsa helyes feltevéséről. (Emlékezőnk, Hess a *Chronica* kéziratát is tőle kapta.)

Mintegy a koronát feltéve az egész könyvre, monográfiája utolsó előtti fejezete Vitéz Jánosról szól. Az 1471-es Mátyás elleni összeesküvés nem csak Vitézre, Janus Pannoniusra volt végzetes, hanem, azt hiszem, Hess András sorát, budai működését is szerencsétlenül megpecsételte. Ez a *Chronica* ajánlásából a sorok között (inter legens) olvasva, kiderül.

Kevés hibába botlottam; egyet meg kell említeni, mert értelemzavaró. A 46. lap 2. bekezdés 3. sorában a „legalsó” szó nyilvánvalóan a „legelső” szó elgépelése. Merthogy itt a betűöntvények magasságának méréséről, s ehhez a lap legelső sorának alapvonalától mért húsz sor, azaz 20 betűöntvény pontos magassága megméréséről van szó. Ezt fontos helyreigazítani. (Ez a hiba egy igazi nyomdai kisördög!)

Bő négy oldalnyi az idegen nyelvű összefoglaló (Zusammenfassung). A könyv végén egy Névmutató is segíti az olvasót. A képeket Farkas Gábor Farkas válogatta, a kötetet P. Vársárhelyi Judit és Perger Péter szerkesztette.

ROZSONDAI MARIANNE

Stephanus Käfer, Esther Kovács, Ave Tyrnavia! Opera impressa Tyrnaviae typis Academicis, Budapestini, Strigonii, Tyrnaviae, 2013, Esztergom Hittudományi Főiskola, OSZK, Nagyszombati Egyetem, Szent Adalbert Alapítvány. 287 p.

Egy könyv megjelenése mindig fontos esemény, akkor is az, ha akár kortárs módon, akár évtizedek távlatából sokféle értelmezése lehetséges már a kiadás tényének is, vagyis annak, hogy megjelent. Ez is a könyvtörténet része. Most a kortárs értékelést végezzük el, vállalva azt, hogy akár a szűkebb szakma oldaláról, akár a kulturális vagy a tudománypolitika részéről elhangozhat másfajta vélemény is.

A nagyszombati Egyetemi Nyomda története a jól ismertek közé tartozik. Bizonyról azért is, mert a kora újkori Magyar Királyság sokáig egyetlen egyetemének nyomdájaként a legjelentősebbek egyike volt. Teljesítménye, a kiadványok számát tekintve is, magyarországi viszonylatban figyelemre méltó. Az ország ka-

tolikus értelmiségének legjelentősebb – országon belüli – kiadási lehetőséget biztosító intézménye. A viszonylag kiterjedt figyelem, ami történetét övezte, szakmai szempontból indokolt tehát. Miután Nagyszombat a csehszlovák, majd a szlovák állam határán belülré került, az első, majd a második világháború után, a szlovákiai és a szlovák egyház-, könyv-, de általában a művelődéstörténeti szakma képviselői is komolyan foglalkoztak történetének fejezeteivel. Monográfiákat azonban csak a magyar kutatók írtak történetéről: Iványi Béla–Gárdonyi Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Budapest, KME ny, 1927; Käfer István, *Az Egyetemi nyomda négyszáz éve, 1577–1977*, Budapest, Magyar Helikon, 1977; Haiman György–Muszak Erzsébet–Borsa Geodeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773* Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

Ami vitathatatlan, hogy a Nagyszombati Egyetem, annak nyomdája, illetve az itt kiadott könyvek – mint minden szlovákiai intézmény, és az ottani, 1920-ig megjelent kiadvány – kulturális öröksége a magyaroknak, a szlovákoknak, az itt bármikor élt népeknek, Magyarországnak és Szlovákiának is. Botor dolog ostoba politikusok vakogását követni akkor, amikor számos szakmai kérdést – elsődlegesen a forrásfeltárást – senki nem tudja a másik nélkül elvégezni. A szakmai munka a legkevésbé sem érdekli a politikusi posztokat betöltő személyeket, de mindig voltak, vannak és lesznek pillanatok, amikor valamit nekik is fel kell mutatni. A szakmáknak az ilyen pillanatok lehetőséget adnak az elvégzett munka eredményeinek közvételére, egy-egy, akár komolyabb pénzügyi forrást igénylő kiadvány megjelentetésére. Ezeket a ritka időszakokat nem kihasználni szerencsétlen dolog. Jól kell azonban kihasználni, hiszen ki tudja, mikor kerül bármilyen szakmai teljesítmény újra a döntéshozók látókörébe.

A most ismertetett kötet ráadásul nem egyszerűen egyetlen pillanat kihasználása. Örvendetes, hogy évek óta több oldalról jó szemmel nézett dolog a pilisicsabai Pázmány Péter Katolikus Egyetem, és a Nagyszombati Egyetem (Trnavskej univerzity v Trnave) együttműkö-

dése. Az Országos Széchényi Könyvtár és az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye ezt az együttműködést támogatta részint munkával, részint anyagi eszközökkel. A most kézben tartott könyv nem az első eredménye az együttműködésnek (lásd például: Johannes Amos Comenius, *Janua linguae latinae reserata aurea, Leutschoviae, 1643*, szerk. Varga Bernadett, a tanulmányt írta Käfer István, hasonmás kiad. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009). Még akkor is fontos lenne a kétnyelvűség (szlovák és magyar), ha nem együttműködésben készült volna a munka. A közös kiadás azonban nehéz dolog, hiszen a kora újkori személyek neveinek, illetve a területen található települések neveinek használata eltérő a két ország gyakorlatában, Szlovákia államilag is túlérzékeny ezen a téren, és külön szabályozza a névhasználatot. A kérdés az, hogy a kölcsönös érzékenységek kikerülése milyen kompromisszumok árán valósult meg. Az egyik látható kompromisszum a latin nyelvre való visszatérés a korabeli nevek írásában. Ez szakmailag ráadásul korrekt megoldás, számos szerző esetében nehéz eldönteni egykori nemzeti hovatartozását. Nem is kell eldönteni, hiszen a korai újkorban élt emberek számára ez nem volt kérdés. Az én ízésemnek megfelelt volna, ha a szakmai bevezetést (amelyet Alžbieta Hološová írt) németül is olvasni lehetne, vagy *ad absurdum* angolul, ha már úgy fordult a világ, hogy még a közép-európai kutatók is angolul próbálnak egymással kommunikálni (hogy a német forrásokat hogyan olvassák el angolul, azt nehéz megítélni). A mostani nyomdai termék-katalógus nemzetközi használhatóságát mindenképpen segítette volna egy, akár angol nyelvű bevezetés. Közös örökségünk közös számbavétele, közös felmutatása (disszeminációja) ráadásul egy jelzés lett volna legalább az európai szakmai köröknek, hogy szakadjanak el kedvenc, párt-napilapjuktól (mely is a „szabad” sajtó terméke), amikor a közép-európai térség megítélésével próbálkoznak. A bevezető alapvetően tárgyyszerű, technikai jellegű, azzal a bájos túlzással, amellyel a szlovák szerző egyszerűen a „történelem” szájába adja, hogy ő, mármint „a történelem” Nagyszombatot „Kis

Róma”, vagy „Szlovák Róma” névvel illette. A korai újkorban biztosan nem volt az.

A kora újkori Magyar Királyságban, ma Szlovákiában található városban működött nyomda termékei részét képezik a magyar és a szlovák nemzeti bibliográfiának is. Jól is van ez így, legalább két nemzeti könyvtár munkatársai foglalkoznak a kiadványok bibliográfiai számbavételével. Meg is jelent mind a két nemzeti bibliográfia, igaz eltérő időpontokban. A magyar 1886-tól folyamatosan, a szlovák 1972-től, összegző bibliográfiaként 2008-ban, de egyik sem mondható teljesnek. Az egyháztörténeti kutatások mentén is kiváló bibliográfia keletkezett, a nagyszombati egyetem jelentőségét aláhúzó (Zellinger Alajos, *Pantheon Tyrnaviense, Tyrnaviae*, 1931). A mostani bibliográfia szándékai szerint az összes eddigi és azok pótlásairól szóló szakirodalom összesítését végezte el. A legsúlyosabb hiba azonban az, hogy nem vettek figyelembe két fontos közleményt, mindkettő Knapp Éva munkája. Ő, az *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócianum története* című írásában (Magyar Könyvszemle, 113(1997), 149–166) egy olyan kiadvány szerzői attribúciójával foglalkozott, amely Nagyszombatban 20 alkalommal jelent meg. A Borda Antikvárium kiadásában meg is jelent a mű teljes bibliográfiája (Knapp Éva, *Officium Rákócianum: az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Budapest, 2000). Sajnos ezt a mostani kötet összeállítói nem vették figyelembe, és – ahogy Borda Lajos egy hozzászólásában hangsúlyozta – őt kiadás is hiányzik a felsorolásból. Azt a most ismert kötet szerzői sem tudhatták, hogy rögvest előkerült további három ismeretlen nagyszombati nyomdatermék, amelyek leírását a Magyar Könyvszemle mostani számban Knapp Éva el is végezte (lásd a jelen MKsz. szám 281–287. oldalait). Bizonyos, hogy további, eddig ismeretlen kiadvány is fogunk még találkozni.

A nyomda Budára történő átköltöztetése (1777) utáni kiadványairól ilyen teljességű bibliográfia még nem áll rendelkezésre (*Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*, Publ. par Péter Király, Budapest, Aka-

démiai Kiadó, 1983, pp. 479–499.: *Index librorum selectorum in Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848 impressorum*), ugyanakkor a kiadói politika elemzése előbbre tart (Péter Király, *National Endeavours in Central and Eastern Europe as Reflected in the Publications of the University Press of Buda, 1777–1848*, Budapest, OKM, 1993). Bizonyára az a tény, hogy a mostani bibliográfia összeállítói nem készítettek hasonló mutatókat a kötethez, mint amelyeket Király Péter a saját kiadványaihoz (például a kiadványok nyelvi összetételének mutatója), egyfajta kompromisszum eredménye, esetlegesen egy ilyen mutató kimutatta volna, hogy a szlovák kiadványok csupán elszórtan voltak jelent a nyomdában, illetve az egyetemen. Ugyanakkor senkit sem bántott volna egy statisztikai elemző tanulmány arról, hogy egyes korszakokban hogyan, és miért változott a nyomda termelékenysége, vagy éppen arról, hogy a nyomda (és az egyetem) miként járult hozzá a vernakuláris kegyességi vagy éppen tudományos irodalom elterjedéséhez. Borda Lajos szóban külön felhívta a figyelmet arra, hogy az év nélkül megjelent kiadványokat a bibliográfia összeállítói évekhez sorolták, és a besorolások indoklása rejtve maradt. Magam jó megoldásnak tartottam volna ehhez egy külön táblázat közlését, amely jelzi, hogy ezeket a *sine anno* megjelenésű kiadványokat hova helyezték el időben.

A következő kutatási korszakban sokat segített volna egy olyan táblázat, amely mutatja azokat a bibliográfiai tételeket, amelyek nem autopszia alapján kerültek leírásra, vagyis nem ismert példányuk. Ezek szerepelnek Aloysius Zellinger idézet, 1931-ben megjelent munkájában, de az ott megjelölt könyvtárak vagy nem léteznek már vagy nem találják a kiadványokat.

Ismertetőm végén kiemelném, hogy a kötet szép kivitelű, Jana Sapáková munkáját dicsérem. Jó minőségűek a fotók (Borda Lajos ötlete, hogy a ritkább kiadványokat kellett volna fotózni, ha a megjelenés előtt hangzik el, megfontolandó lett volna), a szedéstűkör és a betűforma ízlésesen választott, a keretdísz megválasztása kifejezetten telitalálat.

MONOK ISTVÁN

A MAGYAR KÖNYVSZEMLE KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: <http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm> – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

JAKÓ Zsigmond, MANOLESCU, Radu, *A latin írás története*, Bp., Európa, 1987, 313 [6].

AGRICOLA, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen* [...], übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

BITSKEY ISTVÁN, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

SALLAY GERGELY Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló leelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: BODROGKÖVY 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönböztetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999_A, 1999_B stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kéziratári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

HU ISSN 0025–0171

A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája

Tördelte Láng András

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme